

TÜRKMENISTANYŇ BILIM MINISTRLIGI
MAGTYMGULY ADYNDAKY
TÜRKMEN DÖWLET UNIWERSITETI

TÜRKMEN RUHUNYŇ ALMAZ TÄJI

*Magtymguly Pyragynyň 290 ýyllygyna
bagyşlanan makalalar ýygyndysy*

Aşgabat
Türkmen döwlet neşirýat gullugy
2014

UOK 82
T 90

T 90 **Türkmen ruhunyň almaz täji.** *Magtymguly Pyragynyň 290 ýyllygyna bagyşlanan makalalar ýygyndysy.* – A.: Türkmen döwlet neşirýat gullugy, 2014.

TDKP № 134, 2014

KBK 83.3 Tür. 1

© Türkmen döwlet neşirýat gullugy, 2014.

**TÜRKMENISTANYŇ PREZIDENTI
GURBANGULY BERDIMUHAMEDOW**

TÜRKMENISTANYŇ DÖWLET TUGRASY

TÜRKMENISTANYŇ DÖWLET BAÝDAGY

TÜRKMENISTANYŇ DÖWLET SENASY

Janym gurban saňa, erkana ýurdum,
Mert pederleň ruhy bardyr köňülde.
Bitarap, garaşsyz topragyň nurdur,
Baýdagyň belentdir dünýäň öňünde.

Gaýtalama:

Halkyň guran Baky beýik binasy,
Berkarar döwletim, jigerim-janym.
Başlaryň täji sen, diller senasy,
Dünýä dursun, sen dur, Türkmenistanym!

Gardaşdyr tireler, amandyr iller,
Owal-ahyr birdir biziň ganymyz.
Harasatlar almaz, syndyrmaz siller,
Nesiller döş gerip gorar şanymyz.

Gaýtalama:

Halkyň guran Baky beýik binasy,
Berkarar döwletim, jigerim-janym.
Başlaryň täji sen, diller senasy,
Dünýä dursun, sen dur, Türkmenistanym!

**Türkmenistanyň Prezidenti
Gurbanguly BERDIMUHAMEDOW:**

*– Magtymguly Pyragy ynsan kalbynyň öçmejek
nurudyr.*

Hormatly Prezidentimiz Gurbanguly Berdimuhamedow milli edebi mirasymyzyň öwrenilmegine hem-de dünýä ýaýylymagyna aýratyn üns we ähmiýet berýär. Hormatly Prezidentimiz 2012-nji ýylyň mart aýynda nusgawy türkmen şahyry we Gündogaryň beýik akyldary Magtymguly Pyragynyň 290 ýyllygyny belläp geçmek hakynda ýörite Karara gol çekdi. Şol Karar şahyryň ömrüni, döredijiligini we pikirlerini täzeden öwrenmek hem-de onuň at-owazasyny dünýä ýaýmak işine badalga berdi. Ýurdumyzda-da, dünýäniň beýleki ýurtlarynda-da bu ugurda uly medeni çäreler amala aşyryldy. 2014-nji ýylyň ýanwar aýynda bolsa hormatly Prezidentimiz şahyryň 290 ýyllygyny bellemek bilen baglanyşykly çäreleriň Meýilnamasyny tassyklamak hakyndaky Karara gol çekdi. Bu Karar ýurdumyzyň medeni durmuşynda, ilkinji nobatda-da, Magtymgulyny öwrenişde we wagyz etmek işinde görnüp-üşidilmedik ýokary görülişi döretdi.

Hormatly Prezidentimiziň kararlaryndan, şeýle-de onuň Magtymgula bildirýän hormat-sylagyndan, ol barada edýän tagallalaryndan ylham alyp, biz hem şu makalalar ýygyndysyny neşire taýýarladyk. Ýygindyda Magtymguly Pyragynyň bahasyna ýetip bolmajak döredijiliginiň dürli jähtleri dogrusynda ýazylan makalalar orun alýar. Özünüň ölmez-ýitmez eserleri bilen türkmen edebiyatynda uly yz galdyran şahyryň şygrylary älem, dünýä, adamzat

ýaly uly meselelerden gündelik durmuşda ýüze çykýan ownuk meselelere çenli – ähli sowallara makul jogap bolup biljek gymmatly hazyna. Ine, şol hazynanyň baha ölçegi, şeýle hem onuň gabarasydyr dabarasy barada ýöredilen pikirler, şahyryň şygrylarynyň gozgaýan meseleleri dogrusyndaky garaýyşlar ýygynyda öz beýanyny tapýar.

Bilşimiz ýaly, hormatly Prezidentimiz ýurdumyza baştutan bolandan soň, türkmen ylmynda täze taryhy döwür başlandy. Munuň özi durmuşda garaňky görünýän ähli meseleleri edil gün şöhesi deýin ýagtyldýan Magtymguly Pyragynyň edebi mirasynyň bütinleý täze esaslarda hem-de täze usulyýetler arkaly öwrenilýän döwrüdür. Döwletimizde täze mana eýe bolýan ähli ylmylaryň aňyýet hem-de usulyýet esaslary hormatly Prezidentimiziň ylym baradaky taglymatynda berlendir. Şol taglymat hem ýokary okuw mekdeplerinde ylym bilen meşgullanýan her bir adam üçin çelgidir. Çeper sözüň ussady Pyragynyň edebi mirasyny dürli tarapdan seljeren Magtymguly adyndaky Türkmen döwlet uniwersitetiniň professor-mugallymlarynyň şahyryň çuň paýhasa ýugrulan şygrylarynyň öz ugurlary bilen mynasybeti baradaky ululy-kiçili makalalary şu ýygynydyň düzülmegine itergi berdi. Makalalarda Magtymguly Pyragynyň ömri, döwri, eserleri hem dünýägaraýşy taryh, dil, edebiýat, pelsepe hem tebigy ylmylar nukdaýnazaryndan derňelip, ygtybarly deliller arkaly gyzykly maglumatlar berilýär.

Magtymgulynyň diňe bir halkyň, milletiň däl-de, tutuş adamyň manyly hem parahat ýaşayşynyň kepili bolan dostluk, doganlyk, ula hormat, kiçä söýgi, Watany, ene topragy, milletiňi janyňdan ileri tutmak ýaly ahlak gозzelliklerinden söz açýan şygrylarynyň tematik özboluşlylygy-da makalalaryň birnäçesinde öz beýanyny tapypdyr. Şeýle-de ýygynyda şol şygrylaryň ýazylan wagtyndaky taryhy şertler, has takygy, şahyryň ýaşan galagoply döwri hem-de onuň taryhy şahsyýetler bilen mynasybeti, türkmen halkynyň agzybirligi, jebisligi ugrundaky göreşlerini beýan edýän işlere-de orun berlendir.

Umuman, her ugruň wekili Magtymguly Pyragyny, hakykaty açyşy ýaly, özüçe açýar, oňa özüçe düşünýär, onuň dünýägaraýşy hem edebi mirasy dogrusynda özboluşly pikir ýöredýär. Elbetde, bu ýygyny bilen Magtymguly Pyragyny ýeterlik derejede tanap bolar diýip bilmeris, ýöne hormatly Prezidentimiziň badalga bermegi bilen täze röwşe eýe bolan magtymgulyşynaslyk işinde ynamly ädim bolar.

Şahyryň 290 ýyllyk toýunyň bellenýän günlerinde onuň öwrenilişi bilen baglanyşykly dürli işler alnyp barylýar. Şahyryň edebi mirasy täzedan halka ýetirmek bilen birlikde, şol mirasyň pelsepe hem dünýägaraýş esaslary dogrusynda birnäçe ylmy, edebi işler taýýarlanylady, ençe ýola döwlet hem halkara derejesinde ylmy-amaly maslahatlar geçirildi. Magtymguly Pyragy barada alnyp barylýan bu bimöçber işleriň sakasynda duran hormatly Prezidentimiziň özi-de okyjylary «Ýnsan kalbynyň öçmejek nury» atly kitaby bilen begendirdi. Magtymguly barada edilen işleriň naýbaşysy bolan bu kitap, şahyry öwrenijiler üçin-de ylham çeşmesi bolup hyzmat eder.

Türkmen halkynyň edebi mirasyny uly üns we alada bilen gurşap alan, türkmen alymlarynyň Magtymguly baradaky pikirlerine giň ýol açan hormatly Prezidentimiziň janynyň hemişe sag, başynyň belent, ähli tutumly işleriniň rowaç bolmagyny tüýs ýürekden arzuw edýäris.

*Atajan Burunow,
jemgyýeti öwreniş ylmylary kafedrasynyň müdiri,
filosofiýa ylmylarynyň kandidaty, dosent.*

AKYLDARYŇ ÝAŞ TOÝY BÜTIN DÜNYÄ ÝAŇ SALÝAR

Hormatly Prezidentimiz Gurbanguly Berdimuhamedow Berkarar döwletiniň bagtyýarlyk döwründe halkymyzyň baş müň ýyllyk şöhratly taryhynda ýaşap geçen beýik akyldarlarymyzyň geljegi nazarlaýan parasatly pikirlerine esaslanýan inňän öňdengörüjilikli, ynsanperwer syýasaty işjeň hem gyşarnyksyz durmuşa geçirýär. Halkymyzyň geçmişinde bolan akyldar adamlaryň parasatly pikirleri halkymyza bagtyýarlyk açýlän bu ajaýyp syýasatyň esasy bolup hyzmat edýär. Bu syýasatyň halkymyzyň mundan beýläk-de rowaçlyk bilen öňe gitmegi üçin hormatly Prezidentimiziň şol akyldar adamlaryň döredijiligine sarpa goýup, olaryň çuňňur öwrenilmegini, olary diňe bir öz halkymyzyň arasynda däl, eýsem, dünýä ýüzünde giňişleýin wagyz edilip, şol akyldarlaryňam, şu günki nesilleriňem dünýädäki abraý-mertebesini belende götermek hem-de olaryň dürdäne garaýyşlaryny geljekki nesilleriň durmuş ýörelgesiniň gönezliligine öwürmek maksady bilen alyp barýan tutumly işleriniň bahasyna ýetip bolmajak ähmiýetiniň bardygy aýratyn bellemäge mynasypdyr.

Bu maksady amal etmek üçin hormatly Prezidentimiz halkymyzyň geçmişde bolan akyldarlarynyň pähim-parasadyny giňişleýin açyp görkezýän halkara derejesinde ylmy, ylmy-amaly maslahatlary, toý-baýramlary zygyderli gurnap durýar. Bu babatda hormatly Prezidentimiziň 2012-nji ýylyň 16-njy martynda gol çeken Karary-

na laýyklykda, üstümizdäki ýylda diňe bir türkmen halkynyň däl, eýsem, Gündogaryň beýik akylдар şahyry we filosofy Magtymguly Pyragynyň doglan gününüň 290 ýyllygynyň uly dabaralara beslenmegi aýratyn bellärligidir.

Beýik Magtymgulynyň dünýäniň durkuny hasyl edýän düýpli zatlary, dünýäniň barlygynyň we ösüşiniň ählumumy kanunalaýyklyklaryny çuňňur beýan edýän şygrylaryndaky filosofik garaýyşlary bütün adamzada bitewiligi ündeýär. Hormatly Prezidentimiz şol bitewilikden ugur alýan syýasaty ýöretmek bilen, biziň Berkarar döwletimiziň diňe bir öz halkymyzyň däl, eýsem, dünýä jemgyýetçiliginiň, tutuş ynsanyýetiň rowaç ýaşamagyna gönükdirilen tutumly işlerine mynasyp goşant goşýan döwlet bolmagyny üpjün edýär.

Bu babatda alnyp barylýan işlerde hormatly Prezidentimiziň beýik akylдарymyz Magtymguly Pyragynyň doglan gününüň 290 ýyllygynyň baýramyny diňe bir öz ýurdumyzda däl, eýsem, halkara derejesinde, giň gerimde belläp geçmek ugrunda edýän yhlasynyň ägirt uly ähmiýetiniň boljakdygy ikuçsuzdyr. Bu baýramyň geriminiň giňligini hormatly Prezidentimiziň ýolbaşçylygynda 2014-nji ýylyň 31-nji ýanwarynda bu meselä bagyşlanan Türkmenistanyň Ministrler Kabinetiniň giňişleýin mejlisinde garalan meseleler hem-de öňde goýlan wezipeler aýdyň görkezdi.

Şol mejlisde Gündogaryň beýik akylдары we nusgawy şahyry Magtymguly Pyragynyň doglan gününüň 290 ýyllygy mynasybetli geçiriljek çäreleriň hormatly Prezidentimiziň ýokarda ady agzalan Kararyna laýyklykda taýýarlanan meýilnamasy ara alnyp maslahatlaşyldy. Şonda bu şanly senäni halkara derejesinde, giňden we dabaraly ýagdaýda, dünýä edebiýatynyň genji-hazynasyna giren türkmen halkynyň beýik oglunyň döredijilik mirasyna mynasyp derejede belleniljekdigi aýdyldy.

Bu meýilnama laýyklykda, çäreleriň agramly böleginiň 2014-nji ýylyň maý aýynda ýurdumyzda giňden bellenilýän Galkynyş, Agzybirlik we Magtymguly Pyragynyň şygryýet gününe gabatlanyp geçirilmeginiň aňyrsynda çuňňur filosofiki many ýatyr.

Munuň özi halkymyzyň berkarar döwletli bolmagyny arzuwlan beýik Magtymgulynyň şol arzuwларыnyň hormatly Prezidentimiz tarapyndan wysal edilendiginiň alamatlandyrmasy bolar diýsek ýalňyşmays.

Meýilnama laýyklykda geçiriljek iň esasy baýramçylyk çäreleriniň biri Türkmenistanyň Ylymlar akademiýasy, Türkmenistanyň Medeniýet ministrligi hem-de Balkan welaýat häkimligi tarapyndan şu ýylyň 14–16-njy maýynda boljak «Magtymguly Pyragy we umumadamzat medeni gymmatlyklary» atly halkara ylmy maslahatdan ybaratdyr. Bu maslahata gatnaşmaga dünýäniň 50-den gowrak döwletinden Magtymgulynyň döredijiligi bilen gyzyklanýan alymlaryň, edebiýatçylaryň we magtymgulyşynaslaryň ýüzlerçesiniň geljekdigi aýratyn buýsanç döredýär.

Iň esasy baýramçylyk dabaralarynyň tutuş bir toplumu beýik akyldaryň önüp-ösen ýeri bolan Balkan welaýatynyň Magtymguly etrabyňyň Gerkez obasynda geçiriler. Şol dabaralaryň önüsrasynda ýurdumyz tarapyndan iberilen wekiliýetiň beýik Magtymgulynyň Eýran Yslam Respublikasynyň Gülüstan welaýatynyň Aktokaý obasynyň ýanyndaky aramgähine zyýarat edip, gaýdyşyn Gerkez obasyndaky dabarlara gatnaşmaga geljekdikleri, bu dabarlara daşary ýurtlardan geljek myhmanlaryň hem gatnaşjakdyklary, dabaralaryň çäklerinde Magtymgulynyň ýadygärlikler toplumynyň hem-de onuň durmuşyny, ýaşan döwrüni giňden öwrenmäge mümkinçilik berjek täze muzeýiň gurluşygynyň düýbünü tutuş dabarasynyň boljakdygy hormatly Prezidentimiziň akyldara goýýan sarpasynyň iňňän belentdiginiň ýene-de bir subutnamasy bolar.

«Magtymguly Pyragy we umumadamzat medeni gymmatlyklary» atly halkara ylmy maslahatyň açyljak gününüň önüsrasynda Eýranyň Gülüstan welaýatynda medeniýet we sungat ussatларыnyň konsertini, muzeý gymmatlyklarynyň sergisini, döredijilik işgärleriniň duşuşyklaryny guramak, Aktokaýa zyýarata gidýän ildeşlerimiziň, şeýle-de ýurdumyzyň ähli welaýatynyň medeniýet, sungat we döredijilik işgärleriniň gatnaşmagynda Balkan welaýatynyň Magtymguly etrabynda baýramçylyk toý dabarasyny geçirmek meýilleşdirilendir.

Ýurdumyzyň çäklerinde Magtymguly Pyragynyň dürli görnüşdäki heýkelleriniň 53-si, şol sanda Aşgabat şäherinde – 5-si, Ahal welaýatynda 10-sy, Balkan welaýatynda – 15-si, Daşoguz welaýatynda – 2-si, Lebap welaýatynda – 12-si, Mary welaýatynda bolsa – 9-sy bar. Ýokarda agzalan Hökümet maslahatynda gysga möhletde şol heýkelleriň ählisine serenjam bermek, olaryň daş-töweregini abadanlaşdyrmak, ol ýerleri toý mekanyna öwürmek hem-de şol ýerlerde Magtymguly Pyragynyň doglan gününüň 290 ýyllygy mynasybetli medeni-köpçülik çärelerini yzygiderli geçirip durmak degişli ýolbaşçylara tabşyryldy.

Onsoňam ähli döwürleriň we ähli halklaryň şahyry hem akyldary hasaplanýan Magtymguly Pyragynyň ýadygärlik heýkelleri Russiýa Federasiýasynyň Astrahan şäherinde, Ukraina Respublikasynyň paýtagty Kiyew şäherinde, Türkiýe Respublikasynyň paýtagty Ankara şäherinde başyny belent tutup dur. Hormatly Prezidentimiziň tagallasy bilen Magtymguly Pyragynyň doglan gününüň 290 ýyllygy mynasybetli baýramçylyk çäreleriň şol ýadygärlikleriň ýanynda hem giňden ýaýbaňlandyryljakdygy şübhesiz. Üstümüzdäki ýylyň 5-nji fewralynda 2014-nji ýylyň TÜRKSÖÝ tarapyndan «Magtymguly Pyragynyň ýyly» diýlip ygylan edilmegi bilen baglanyşykly Türkiýe Respublikasynyň paýtagty Ankara şäherinde geçirilen çärede biziň ýurdumyzdan gatnaşan medeniýet we sungat işgärleriniň Magtymguly Pyragynyň hormatly Prezidentimiziň tagallasy bilen geçen ýylyň fewral aýynyň ahyrynda oturdylan heýkeliniň ýanynda goşgy okandyklary, aýdym-saz çykyşlaryny gurnandyklary muňa doly güwä geçýär. Şu ýylyň aprel aýynda Magtymgulynyň Sankt-Peterburg şäherindäki Gündogary öwreniş döwlet institutunyň arhiwinde saklanylýan golýazmalarunyň sergisiniň guralandygy hem beýik akyldaryň baýramçylygyna halkara derejesinde ähmiýet berilýändiginiň ýüze çykması bolar diýsek ýalňyş bolmaz.

Paýtagtymyzyň merkezinde döredilen «Ylham» seýilgähinde ýazyjy-şahyrlaryň şygryýet agşamlaryny, Maslahat köşgünde Magtymguly Pyragynyň sözlerine, şeýle hem oňa bagyşlanyp döre-

dilen aýdymlardan düzülen konserti, türkmen nusgawy edebiyatynyň görnükli wekiline bagyşlanan döredijilik duşuşyklaryny geçirmek göz önünde tutulýar. Şahyryň şanly senesine gabatlanan teatr sahnalarynyň hatarynda Alp Arslan adyndaky milli ýaşlar teatry tarapyndan sahnalaşdyrylýan «Magtymguly Pyragy» atly drama eseri, Magtymguly adyndaky sazly drama teatry tarapyndan sahnalaşdyrylan «Magtymguly» operasy, olaryň görkezilişiniň ähli welaýatlarda guralmagy, Türkmenistanyň Telewideniýe, radio-gepleşikler we kinematografiýa baradaky döwlet komiteti tarapyndan «Magtymguly» atly çeper filmiň surata düşürilmegi, Magtymguly Pyragynyň ömrüne we döredijiligine bagyşlanan teleradiogepleşikler toplumlarynyň, radio oýunlarynyň, daşary ýurtlarda geçiriljek çärelerden taýýarlanylýan gepleşikleriň ýaýlymlarda zygiderli berlip durulmagy toý dabaralarynyň şowhunyny has-da belende göterer diýsek ýalňyşmays.

Bu dabaralara taýýarlyk görmegiň çäklerinde Türkmen döwlet neşirýat gullugynyň Magtymguly Pyragynyň ömrüne, filosofik we döredijilik mirasyna bagyşlanan täze neşirleriň tutuş toplumyny taýýarlamagy, türkmen we daşary ýurt terjimeçileriniň gatnaşmagynda şahyryň eserleriniň türk, arap, azerbaýjan, özbek, garagalpak, inlis, rus, hytaý, koreý, ýapon, ispan, belarus, gazak, ukrain, ermeni, urdu we beýleki dillere terjime edilmegi, şeýle-de Magtymgulynyň ýaşan eýýamy, filosofik garaýyşlary, çeper dili we beýlekiler barada ylmy makalalaryň hem-de monografiýalaryň ýygyndysynyň neşir edilmegi akyldaryň döredijiligini çuňňur öwrenmäge, ony bütin dünýäde giňden wagyz etmäge uly itergi berjek möhüm çäreleriň biridir. Munuň üçin Magtymgulynyň ömrüne we döredijiligine degişli maglumatlary gözlemek we öwrenmek maksady bilen köp ýurtlaryň ylmy merkezleri bilen ýygjam halkara gatnaşyklary ösdürilýär, türkmen alymlarynyň daşary döwletlere iş saparlary guralýar. Şeýle-de Magtymgulynyň terjimehalyny hem-de edebi mirasyny çuňňur öwrenmek üçin maglumatlary toplamak işleri giň gerimde alnyp barylýar. Munuň üçin ähli welaýatlara hünärmenleriň iş saparlary zygiderli guralýar.

Şanly sene mynasybetli ýurdumyzyň ylmy-barlag edaralarynda, ýokary okuw mekdeplerinde ylmy maslahatlaryň, kitap sergileriniň, beýleki okuw mekdeplerinde döredijilik bäsleşikleriniň, şahyrana okaýşlaryň, edebi duşuşyklaryň we sapaklaryň, görkezme-açyk sapaklaryň guralýandygy beýik akyldaryň ömür-döredijiliginiň ýedi ýaşdan ýetmiş ýaşa çenli hemmeleri gyzyklandyrýandygynyň subutnamasydyr.

Beýik akyldarymyz Magtymguly Pyragynyň doglan gününüň 290 ýyllygynyň şunuň ýaly belent derejede tutulmagy hormatly Prezidentimiziň beýik akyldaryň döredijiligine iňňän ýokary baha berýändigini bilen berk baglanyşyklydyr. Bu belent sarpa hormatly Prezidentimiziň «Älem içre at gezer» we «Döwlet guşy» atly romanlarynda, köp sanly ylmy, ylmy-publisistik we syýasy-publisistik eserlerinde bütin aýdyňlygy bilen beýan edilipdir. Bu kitaplary okanyňda pederleriniň pähim-paýhasa uly sarpa goýmak däbini hormatly Prezidentimiziň mynasyp dowam etdirýändigine çuňňur göz ýetirmek mümkin. Şol kitaplarda Magtymgulynyň çuňňur filosofik dünýäsi we ylmy garaýyşlary seljerilýär, ägirt uly terbiýeçilik ähmiýeti bolan şu romanlarda Watana bolan oçmejek söýgi, geljekki ýeňişlere egsilmez ynam, halkymyza mahsus maksada okgunlylyk çeperçilik bilen beýan edilýär, hormatly Prezidentimiziň atasy, hakyky watançy, ilhalar adam, beýik mugallym Berdimuhamet Annaýewiň, mähriban kakasy Mälikguly Berdimuhamedowyň mysalynda nesilden-nesle geçip gelýän maşgala däpleriniň gymmatlygy tassyklanylýar.

Hormatly Prezidentimiziň tagallasy bilen Türkmenistanyň Magtymguly adyndaky Halkara baýragyny bermek baradaky Düzgünnama laýyklykda, ýurdumyzdan, şeýle-de başga döwletlerden bolan hünärmenleriň işleriniň seredilmegine badalga berilmegi, «Magtymguly Pyragy» medalynyň döredilmegi beýik akyldaryň işlerini ylmy esasa öwrenip, ony dünýäde giňden wagyz etmäge mynasyp goşant goşýan döredijilik adamlarynyň zähmetine ýokary baha bermäge, bu işiň giň gerimde mundan beýlägem alnyp barylmagyna täzeden itergi bermäge uly ähmiýet berilýändiginiň ýüze çykmasıdyr.

Bu babatda Türkmenistanyň Magtymguly adyndaky Halkara baýragyny bermek baradaky komitetiň agzalarynyň köp sanly ylmy işleriň we edebi eserleriň awtory bolan hormatly Prezidentimiziň milletiň ruhy baýlygyny ösdürmäge, türkmen halkynyň medeni mirasyny, şol sanda Magtymguly Pyragynyň döredijiligini aýawly saklamaga, ylmy taýdan düýpli öwrenmäge we dünýäde wagyz etmäge uly goşant goşandygyny aýratyn bellemekleri hemmetaraplaýyn goldanmaga mynasypdyr. Hormatly Prezidentimiziň tagallasy bilen türkmen edebiýatynyň nusgawy şahyryna we akyldaryna bagyşlanan toý çäreleriniň halkara derejede guralmagy munuň aýdyň subutnamalarynyň biridir.

Hormatly Prezidentimiz 2014-nji ýylyň 31-nji ýanwarynda geçirilen Hökümet maslahatynda çuňňur manyly söz sözläp, akyldar şahyrymyzyň öňe süren taglymatlarynyň, öwüt-ündewleriniň, ýörelgeleriniň her bir türkmeniň kalbyna we aňyna baky ornaşandygyny, öz döwründe ylmyň, medeniýetiň we edebiýatyň gazananlaryny paýhas eleginden geçirip, dünýä edebiýatynyň genji-hazynasyna goşulan, adamzadyň in gowy däplerini özünde jemleýän nusgawy eserleri döredendigini, türkmen nusgawy edebiýatynyň taryhynda täze bir edebi mekdebi döretmegi başarandygyny, özüniň ajaýyp eserleri bilen türkmen dilini we edebiýatyny täze belentliklere göterendigini, öz döredijiliginde türkmen jemgyýetiniň synmaz sütünlerine öwrülen möhüm syýasy-filosofik, jemgyýetçilik, ynsanperwerlik we ruhy-ahlak garaýyşlaryny öňe sürendigini, şonuň üçin hem nusgawy şahyryň bize goýup giden mirasynyň özboluşly terbiýe mekdebidigini, türkmen halkynyň asyrlaryň dowamynda beýik akyldaryň ynsanperwer taglymatlarynyň esasynda nesilden-nesle terbiýelenip gelýändigini, häzirki döwürde beýik akyldaryň dünýäniň dürli dillerine terjime edilen we terjime edilýän eserleriniň ýer ýüzüniň halklarynyň türkmen halkynyň döp-dessurlary, dili, edebiýaty, medeniýeti, ruhy-ahlak gymmatlyklary, beýik şahyryň öňe süren ynsanperwer ýörelgeleri bilen içgin tanyşmagy üçin uly mümkinçilikleri döredýändigini, halklaryň özara ýakynlaşmagyna ýardam berýändigini, beýik akyldaryň «Berkarar döwlet istärin!»

diýip, özbaşdak döwletli bolup, halkymyzyň agzybir, asuda we abadan durmuşda ýaşamagy hakynda eden arzuwларыnyň döwletimiziň Garaşsyzlygyna eýe bolmagy bilen doly hasyl bolandygyny, Magtymguly Pyragynyň arzuwan Berkarar türkmen döwletiniň häzirkir Bagtyýarlyk döwründe ösüşiniň ak ýolundan bedew bady bilen ynamly öňe barýandygyny nygtap, Magtymguly Pyragynyň doglan gününüň 290 ýyllygyny mynasyp derejede belläp geçmegi ýola goýdy.

Munuň özi çuňňur watansöýüjiligiň, milli mirasa iňňän ýokary derejede sarpa goýmagyň, geçmişden ugur alyp, geljege ynamly gadam urmagyň ajaýyp nusgasydyr. Bu nusganyň gözbaşynda bolsa hormatly Prezidentimiziň iňňän öňdengörüjilikli, parasatly, ynsanperwer syýasaty dur. Biziň hemmämize ähli babatda görelde mekdebi bolan hormatly Prezidentimiziň başy dik, ili abat, ýurdy abadan, dünýäsi parahat bolsun!

*Aşyrgeldi Jumayew,
raýat hukugy kafedrasynyň dosenti,
ýuridik ylmylaryň kandidaty*

MAGTYMGULY PYRAGY WE TÜRKMENISTANYŇ KONSTITUSIÝASY: ASYRLARYŇ ARABAGLANÝŞYGY

Magtymguly Pyragynyň dünýä edebiýatynyň altyn hazynasyna giren baý hem-de gymmatly edebi mirasyny, dünýewi garaýyşларыny, pelsepe älemini, XVIII–XIX asyrlaryň türkmen durmuşyna ýetiren uly täsirini ylmy esasynda öwrenmek, onuň döredijiliginiň türkmen, şeýle-de tutuş Gündogaryň ylmy-medeni durmuşy bilen aýrylmaz baglanyşygyny açyp görkezmek, şahyrana dünýäsine halkara ylmy-edebi jemgyýetçiligiň ünsüni çekmek hem-de beýik akyldaryň doglan gününüň 290 ýyllygyny halkara derejede mynasyp belläp geçmek maksady bilen, hormatly

Prezidentimiz 2012-nji ýylyň mart aýynda degişli Karara gol çekdi. Şol Karara laýyklykda, 2014-nji ýylda beýik türkmen akyldary we nusgawy şahyry Magtymguly Pyragynyň doglan gününüň 290 ýyllygyny dabaraly belläp geçmek boýunça guramaçylyk topary döredildi hem-de onuň düzümi tassyklanyldy.

Garaşsyz, baky Bitarap Türkmenistan Berkarar döwletimiziň bagtyýarlyk döwründe hormatly Prezidentimiz Gurbanguly Berdimuhamedowyň öňdengörüjilikli hem-de parasatly syýasatynyň netijesinde tanalmaz derejede özgerdi. Syýasatda, ykdysadyýetde dünýäniň in öňdebaryjy ýurtlarynyň hatarynda, barha belent sepgitlere ýetýän demokratik, dünýewi we hukuk döwletimiziň halkara arenasyndaky abraýy barha ýokary galýar. Merkezi Aziýa döwletleri, daşary ýurtlar, abraýly halkara guramalary, ozaly bilen bolsa, Birleşen Milletler Guramasy bilen özara bähbitli gatnaşyklara giň gerim berilýär. Dünýäniň dürli ýurtlary bilen ikitaraplaýyn bähbitli, deňhukukly gatnaşyklaryň, işewür kompaniýalar bilen ykdysadyýetiň dürli pudaklarynda hyzmatdaşlygyň barha giňeldilmegi döwletimiziň ösüşlerini kepillendiren esasy görkezijileriň biri boldy.

Hormatly Prezidentimiziň türkmeniň beýik şahyry we akyldary Magtymguly Pyragy barada aýdan dürdäne sözlerinden mysal getireliň: «Halkymyz Magtymguly atamyzyň paýhasyny durmuşyň kanuny hökmünde berk we aýawly tutupdyr. Hut şuna görä, şahyryň ynsap, päklik, erkinlik, adalatlylyk ýoly, umumadamzat bähbitli pelsepe garaýyşlary Baş kanunymyza siňdi».

Hormatly Prezidentimiziň bu aýdanlaryny Türkmenistanyň Baş kanuny bolan Konstitusiyamyzyň her bir maddasy hem tassyklap bilers.

Türkmenistanyň Baş kanuny bolan Konstitusiyamyzyň 1-nji maddasynda şeýle diýilýär:

«Türkmenistan – demokratik, hukuk we dünýewi döwlet bolup, onda döwleti dolandyrmak prezident respublikasy görnüşinde amala aşyrylýar. Türkmenistan öz çäginde hökmürowandyr we bütin häkimiýete eýedir, ol içeri we daşary syýasaty özbaşdak amala aşyrýar. Türkmenistanyň döwlet özygtyýarlylygy we çägi bitewidir hem bölünmezdir. Döwlet Türkmenistanyň garaşsyzlygyny, çäk bü-

tewiligini, konstitusion gurluşyny goraýar, kanunylygyň berjaý edilmegini hem hukuk tertibini üpjün edýär».

Türkmen halkynyň akyldary, XVIII asyrdaky ýaşap geçen söz ussady Magtymguly Pyragy hem türkmen halkynyň garaşsyzlygyny, çäk bütewiligini, kada-kanunlaryň, urp-adatlaryň, atalarymyzyň asyrlar boýy arzuwlap gelen özbaşdak döwletligini arzuwlan şahyr. Belli magtymgulyşynas, filologiýa ylmylarynyň doktory A. Aşyrowyň belleýşi ýaly, halkyň derdini köňülde göteren Magtymguly Pyragy ýowuz duşmanlardan goranmak, agzybirliги saklamak üçin türkmen halkynyň birleşmelidigine göz ýetirýär we ähli türkmenleri agzybirliğe çagyýar.

Muňa şahyryň «Döker bolduk ýaşymyz» atly şygry arkaly aýdyň göz ýetirmek bolýar. Türkmen edebiyatynyň taryhynda Magtymguly ilkinji bolup türkmen halkyny birleşdirmek, döwlet gurmak meselesini ähli aýdyňlygy bilen gozgaýar:

Türkmenler baglasak bir ýere bili,
Gurudars Gulzумы, derýaýy – Nili.
Teke, ýomut, gökleň, ýazyр, alili –
Bir döwlete gulluk etsek başimiz. (5, 108 sah.)

Şahyr döwrüň syýasy wakalarynyň gazanynda gaýnap, ähli türkmenleri birleşdirmeli we özbaşdak döwlet gurmaly diýen taryhy netijä gelýär.

Şahyryň türkmen halkyny birleşdirmek, özbaşdak döwlet gurmak ideýasy «Türkmeniň», «Türkmen binasy», «Gidiji bolma», «Il ýagşy» we «Ýykmaýan ärden» atly goşgularynda has-da aýdyň beýan edilýär.

«Türkmen binasy» şygrynda şahyr şeýle diýýär:

Teke, ýomut, ýazyр, gökleň, Ahal ili bir bolup,
Kylsa bir jaýga ýöriş, açylar gül lälesi. (6, 45 sah.)

Dogduk mekana, Watana bolan söýgi, agzybirlik, adalatlylyk, batyrlyk, bir bitewi döwlet gurmak ýaly filosofik pikirler, arzuwlar şahyryň ençeme goşgularynyň içinden eriş-argaç bolup geçýär.

Meselem, akyldaryň «Mal ýagşy» goşgusy:

Ýat illerde mysapyrlyk çekenden,
Ursa, sögse, horlasa-da il ýagşy. (5, 120 sah.)

«Gidiji bolma» şygrynda şeýle belläp geçýär:

Gel, könlüm, men saňa nesihat kylaý,
Watany terk edip gidiji bolma. (5, 95 sah.)

«Ýykmaýan ärden» şygrynda şahyr şeýle diýýär:

Eglenmez, eýýam öwrüler,
Zaman öter, nyrh çöwrüler,
Agyr döwletler aýrylar
Bir agza bakmaýan ärden. (5, 99 sah.)

Belli magtymgulyşynas A. Aşyrowyň jaýdar belleýşi ýaly, Magtymguly Pyragy – bu bir özboluşly dünýä. Oňa düşünmek üçin şahyryň ruhy dünýäsine özi bolup aralaşmaly. Şu ýerde beýik akyldaryň «At istärin» goşgusyndan aşakdaky setirleri görkezmek bolar:

Pyragy, yşka ugraşdym,
Derýa girdim, möwje düşdüm,
Hor galmasyn puştba-puşdum,
Berkarar döwlet istärin. (5, 67 sah.)

Şeýle äheň-özbaşdak döwlet gurmak, agzybirlikde, asudalykda ýaşamak «Bir suprada» aş iýmek, jebislik ýaly arzuwlary akyldar şahyryň «Döker bolduk ýaşymyz» atly goşgusynyň setirlerinde hem görmek bolýar:

Hydyr gezen çölde iller ýaýylsyn,
Ýurt binamyz gaýym bolsun, goýulsyn,
Çille mest nerlermiz barça aýylsyn,
Bir suprada eda bolsun aşymyz. (5, 106 sah.)

Hut şu setirlerde arzuwlanan döwrüň – Berkarar döwletimiziň bagtyýarlyk döwrüniň hormatly Prezidentimiziň parasatly ýolbaşçylygynda amala aşyrylandygyny bilmek, şu döwürde ýaşamak, zähmet çekmek, okamak, ösüp gelýän ýaş nesle ylym-bilim öwretmek, edep-ekram bermek bagtyna eýe bolandygymyzy duýmak diýseň ýakymlydyr.

Hormatly Prezidentimiziň «Ilkinji nobatda meniň ähli aladam halkym bolar» diýen pähimine ýürekden uýýan halkymyzyň arzuw-islegleri bu gün hasyl bolýar. Ýurtda asudalygy, agzybirliги, jebisligi berkitmek babatda oňyn çäreleriň durmuşa geçirilmegi bilen bir hatarda, raýatlarymyzyň Konstitusiýada we kanunlarymyzda berkidilen tebigy we mizemez hukuklaryny goramakda, olaryň durmuş taýdan goraglylygyny kepillendirmekde, şeýle hem durmuşyň dürli ugurlarynda ilata edilýän hyzmatlaryň hilini ýokarlandyrmakda birnäçe işler durmuşa geçirildi. Türkmenistanda döwletiň we jemgyýetiň iň gymmatly hazynasynyň adamdygy baradaky hukuk kadasynyň Türkmenistanyň Konstitusiýasynda berkidilmegi bolsa, Garaşsyz, hemişelik Bitarap Türkmenistan döwletimizde adamyň ömrüniň, onuň saglygynyň, abadançylygynyň, mynasyp ýaşayyş-durmuş derejesiniň, umuman, her bir ynsana doglan pursadynda berilýän tebigy we mizemez hukuklaryň ählisi döwlet üçinem, jemgyýet üçinem iň ýokary baş gymmatlyk bolup durýandygyna ýene bir gezek şaýatlyk edýär.

Berkarar döwletimiziň bagtyýarlyk döwründe hormatly Prezidentimiziň parasatly baştutanlygynda döwletimiziň hukuk ulgamy zzygiderli kämilleşdirilýär we kanunçylygy halkara hukugynyň umumy ykrar edilen kadalarydyr ýörelgeleri bilen utgaşdyrmak işleri güýçli depginlerde dowam etdirilýär. Döwletimiziň hukuk ulgamyny kämilleşdirmek we ýurdumyzda amala aşyrylýan halk bähbitli ummasyz özgertmeleri hukuk taýdan üpjün etmek üçin hem hormatly Prezidentimiz tarapyndan ençeme çäreler amala aşyrylýar. Durmuşa geçirilýän hukuk özgertmeleriniň dowamynda, raýat jemgyýetine mahsus bolan ençeme institutlary türkmen jemgyýe-

tine ornaşdyrmak bilen bir wagtda ynsanperwerligiň jemgyýetde we döwletde tutýan ornuny has-da berkitmek üçin zerur çäreler amala aşyrylýar. Bu çäreleriň netijeli amala aşyrylyşynyň aýdyň mysaly hökmünde, hukuk döwletiniň esaslaryny pugtalandyrmak, jemgyýetde demokratiýany mundan beýläk-de ösdürmek, ýurdu-myzda amala aşyrylýan syýasy, jemgyýetçilik, ykdysady, ylmy we medeni özgertmeleriň kanunçylyk binýadyny kämilleşdirmek, milli kanunçylygy halkara hukugynyň umumy ykrar edilen kadalaryna laýyk getirmek maksatlaryndan ugur alnyp, Türkmenistanyň Prezidentiniň karary bilen 2007-nji ýylyň noýabr aýynda döredilen milli kanunçylygy kämilleşdirmek boýunça döwlet toparyny görkezme bolar. Hormatly Prezidentimiziň pähim-paýhasa ýugrulan parasatly syýasatynyň özenini emele getirýän «Döwlet adam üçindir!» diýen belent adamsöýümlü şygary bolsa häzirki güne çenli durmuşa geçirilýän ähli özgertmeleriň, şol sanda hukuk ulgamynda amala aşyrylýan özgertmeleriň hem, ähli kabul edilýän kadalaşdyryjy hukuk namalaryň hem içinden eriş-argaç bolup geçýär. Munuň şeýledigine hormatly Prezidentimiziň döwlet baştutanlygyna saýlanan ilkinji günlerinden häzirki güne çenli kabul edilen kanunlarymyzyň sanawyna ser salnanda hem aýdyň göz ýetirmek bolýar.

Kabul edilýän kanunlar Esasy kanunymyzdan – Konstitusiýadan gözbaş alyp gaýdýar. Türkmenistanyň Esasy kanunynda bellenişi ýaly, Konstitusiýada berkidilen kadalar we düzgünler gös-göni hereket edýär hem-de Konstitusiýa ters gelýän kanunlaryň, beýleki hukuk namalarynyň ýuridik güýji ýokdur. Türkmen jemgyýetinde kanunlaryň uly orun eýelemegi Türkmenistanyň hukuk döwleti bolmagy bilen berk baglanyşyklydyr.

Berkarar döwletimiziň bagtyýarlyk döwründe hormatly Prezidentimiziň parasatly baştutanlygynda kabul edilýän her bir kada-kanunlar türkmen halkynyň milli ruhuna, döp-dessuryňa we dünýäniň ösen tejribesine laýyklykda kabul edilýär.

Türkmen halkynyň milli ruhuny açyp görkezmekde akyldar şahyrymyz, söz ussady, XVIII asyr türkmen şygryýet äleminiň ägir-

di Magtymguly Pyragy özüniň watansöýüjiligi, agzybirlige, mertlige çagyryşy, gaýduwsyzlygy bilen tapawutlanypdyr.

Magtymguly Pyragynyň türkmeniň milli ruhuny açyp görkezýän, kämil şygrylarynyň owazyny şu günki gün Garaşsyz, baky Bitarap Türkmenistan döwletimizde kabul edilýän her bir kanunçylyk namalarynda görmek bolýar.

Bende sen, bet işe batyrylyk etme,
Alnyňda goýarlar ol gün bu işi.
Nebse uýma, şeytan raýyna gitme,
Hyjalata goýar, bilgil bu işi. (5, 59 sah.)

– diýip, şahyryň çeper sözler bilen tankytlaýan dürli jenaýatlary bu günki gün kanun tarapyndan berk ýazgarylýar. Türkmenistanda raýatlaryň hukuklary we döwletiň eýeçiligi kanun taýdan berk gorallyar. «Eýeçilik hakynda», «Telekeçilik işi hakynda», «Eýeçiligiň döwletiň garamagynan aýrylmany we döwlet emläginiň hususlaşdyrylmany hakynda» Türkmenistanyň kanunlarynyň, Türkmenistanyň Býujet kodeksiniň kabul edilmegi hem munuň şeýledigine aýdyň şaýatlyk edýär.

Türkmenistanyň Konstitusiýasy hormatly Prezidentimiziň «Döwlet adam üçindir!» diýen ynsanperwer şygarynyň, döwlet gurluşyny, onuň kada-kanunlaryny we hukuk ulgamyny özgerdip kämilleşdirmek hakynda nazary garaýyşlarynyň konstitution-hukuk beýany bolup durýar. Dünýädäki her bir ýurduň konstitusiýasy – şol ýurduň Esasy kanunydyr. Çünki Konstitusiýa döwletiň hereket edýän kanunçylygynyň esasy kanun binýady bolmak bilen, onda tutuş döwletiň hukuk ýagdaýynyň kesgitlemesi we döwletiň ösüşiniň esasy ugurlary jemlenýär. Şeýle hem döwletiň raýatlarynyň ýaşayşa, saglyga, zähmete, bilime, döwlet edaralaryna saýlamaga we saýlanmaklyga bolan hukuklary ýaly özgelere geçirip bolmaýan tebigy we mizemez hukuklary konstitution kadalar arkaly kepillendirilýär.

Bilşimiz ýaly, her bir döwletiň konstitusiýasynyň milli dämpessurlara, adata esaslanýan özboluşly aýratynlyklary bolýar. Türk-

menistanyň Esasy kanunynyň aýratynlygy bolsa, Konstitusiýanyň agramly böleginiň ynsanyň tebigy we mizemez hukuklarynyň kanuny taýdan kepillendirilmegine gönükdirilenligidir. Şahsyýet, onuň hukuklary we erkinligi biziň jemgyýetimiziň baş gymmatlygy bolup durýar. Bu hakykat döwletimiziň gurluşynyň esasy ýörelgesidir. Munuň şeýledigine Türkmenistanyň Konstitusiýasynyň 3-nji maddasynda berkidilen: «Türkmenistanda jemgyýetiň we döwletiň iň gymmatly hazynasy adamdyr. Döwlet her bir raýatyň öňünde jogapkärdir we şahsyýetiň erkin ösmegi üçin şertleriň döredilmegini üpjün edýär, raýatyň janyny, at-abraýyny, mertebesini we azatlygyny, şahsy eldegrilmesizligini, tebigy hem mizemez hukuklaryny gorýar» diýen belent adamkärçilikli kada hem şaýatlyk edýär.

Bu bolsa döwletiň halkymyzyň milli özboluşlylygyna we umumy ykrar edilen halkara ýörelgelere laýyk gelýän syýasy-hukuk gurluşyny saýlap alandygyny aňladýar. Demokratiýa diýlende, döwlet häkimiýetiniň ýeke-täk gözbaşy hökmünde halkyň ykrar edilmegi, saýlawlylyk, aç-açanlyk ýörelgelerinden ugur alnyp döredilen wekilçilikli edaralar tarapyndan dolandyrylýan döwletde raýatlaryň erkinligini we deňhukuklylygyny üpjün edýän syýasy düzüm düşünilýär. Elbetde, borçlary berjaý etmek hem edil hukuklary we azatlyklary amala aşyrmak ýaly demokratiýanyň zerur düzüm bölegidir. Düzgün-nyzam we berk jemgyýetçilik tertibi bolmasa, demokratiýany amala aşyryp bolmaýandygyna türkmen halky oňat düşünyär, hukuk döwleti diýen düşünje, ilki bilen döwletde kanunyň rüstemliginiň berkarar edilmegini, jemgyýetiň raýat jemgyýeti derejesinde kämilleşmegini, ynsanyň, onuň mertebesiniň, tebigy hem mizemez hukuklarynyň döwlet üçin ýokary, baş gymmatlyk hökmünde görülmegini aňladýar. Kanunyň rüstemligi diýmek bolsa, döwletde halk köpçüliginiň we her bir şahsyýetiň bähbidini nazarda tutmak bilen, şeýle-de Birleşen Milletler Guramasynyň ykrar eden ýörelgeleýin ynsanperwer kadalaryndan ugur alyp, döwletiň kanun çykaryjy edarasý tarapyndan kabul edilen Konstitusiýanyň we ähli kanunlaryň hemmeler tarapyndan deň-derejede berjaý edilmegi, kanunyň döwletiň bütin çäginde höküm sürmegi, jemgyýet-

de we döwletde kanunyň ähli zatdan belentde durmagy diýmekdir. Dünýewi döwlet diýlende, Esasy kanunymyzda kesgitlenişi ýaly, döwletiň dinleriň we dine uýmagyň erkinligini, olaryň kanunyň öňünde deňligini kepillendirýändigini, dini guramalaryň döwletden aýrydygyny we olaryň döwlet işlerine gatyşmagyna hem-de döwlet işleriň ýerine ýetirmegine ýol berilmeýändigini, şeýle hem döwletiň bilim ulgamynyň dini guramalardan aýrydygyny we onuň dünýewi häsiýete eýedigini aňladýar. Döwleti dolandyrmagyň prezident respublikasy görnüşinde amala aşyrylmagy diýlende bolsa, döwlet we hukuk taglymatyndan hem-de döwlet gurluşy babatda dünýä tejribesinden gelip çykyşyna görä, tutuş döwlet işini amala aşyrmakda döwlet häkimiýet ygtyýarlyklarynyň köpüsiniň ýerine ýetiriji häkimiýetiň we döwletiň baştutany bolan Prezidentiň ygtyýarlyklary hökmünde kanun esasynda berkidilýändigini, şonuň ýaly-da, milli garaşsyzlygyň we ýurt bitewiliginiň Konstitusiýanyň we halkara ylalaşyklaryň berjaý edilmeginiň kepili hökmünde Prezidentiň çykyş edýändigini aňladýar.

Hukuk döwletini gurmak, munuň özi kanuna baş serişde, jemgyýeti dolandyrmagyň binýatlaýyn esasy hökmünde garalmagyny aňladýar.

Häzirki döwürde, Berkarar döwletimiziň bagtyýarlyk döwrüniň baş maksatnamalarynyň biri-de, hormatly Prezidentimiziň belleýşi ýaly: «Döwletiň, jemgyýetiň we şahsyýetiň özara sazlaşykly ösüşini hukuk taýdan kepillendirmegi, ösen döwleti döretmegi, raýat jemgyýetini gurmagy we ruhy-ahlak taýdan kämil, ýokary aň-düşünjeli we beden taýdan sagdyn şahsyýeti kemala getirmegiň üpjün edilmeginden» ybaratdyr. Şonuň üçin hem ýurt Baştutanymyzyň maksatnamalaýyn başlangyçlaryndan gelip çykýan wezipelere laýyklykda, häzirki wagtda kämil raýat jemgyýeti kemala gelýär. Bu bolsa söz ussady, akyldar şahyrymyz Magtymguly Pyragynyň arzuwan döwrüniň gelendiginiň, türkmen halkynyň Mähriban Arkadagymyzyň parasatly ýolbaşçylygynda Berkarar döwletiň bagtyýarlyk döwründe ýaşayandygynyň aýdyň subutnamasy bolup durýar.

Edebiýatlar:

1. Gurbanguly Berdimuhamedow. Ösüşiň täze belentliklerine tarap. Saýlanan eserler. I–VI tomlar. – Aşgabat, 2008–2013 ý.
2. Magtymguly. Saýlanan eserler. – Aşgabat, 1959 ý.
3. Magtymguly. Saýlanan eserler. I–II tomlar. – Aşgabat, 1983 ý.
4. Magtymguly. – Aşgabat, «TURAN», 1991 ý.
5. Magtymguly. Şygyrlar. I tom. – Aşgabat, 1992 ý.
6. Magtymguly. Eserler ýygyndysy. I tom. – Aşgabat, «Ylym», 2013 ý.
7. A. Aşyrow. Magtymgulynyň golýazmalarynyň derňewi. – Aşgabat, Türkmen döwlet neşirýat gullugy, 2014 ý.
8. A. Şyhnesow. Magtymguly we wagt. «Dünýä edebiýaty» žurnaly, №1. 2014 ý.

*Amanguly Magtymow,
geografiýa kafedrasynyň uly mugallymy*

**BERKARAR DÖWLETIMIZIŇ
BAGTYÝARLYK DÖWRÜNDE
ŞAMÇYRAGYŇ ŞUGLASY ARTÝAR**

*(Magtymguly – mukaddeslik
mekdebiniň mugallymy)*

Hormatly Prezidentimiziň belleýşi ýaly, «ynsan kalbyna pähim-paýhasynyň» adam bolup dünýä inen her bir ynsan üçin ýörejek ýoluny kesgitlemäge, saýgarmaga kömek edýän nur bolanlygy Ýer ýüzünde ykrar edilen hakykata öwrüldi. Magtymgulynyň:

Pyragy, yşga ugraşdym,
Derýa girdim, möwje düşdüm,
Hor galmasyn puştba-puşdum
Berkarar döwlet istärin. (1, 67 sah.)

– diýen setirlerini okanyňda, nirede, haýsy asyrda doglanlygyňa garamazdan, iliňe, ata Watanyňa ukybyňy gaýgyрман, hyzmat etmelidigiňe öňkünden hem has çuň we aýdyň göz ýetirýärsiň.

Bilim ulgamynda Berkarar döwletimiziň bagtyýarlyk döwründe türkmeniň ykbalyndaky rowaçlyklary, nusgawy şahyrlarymyzyň döreden gymmatlyklaryndaky milliligimize, watansöýüjiligimize, dünýädäki tebigy, jemgyýetçilik hadysalara dogry düşünmäge, sowatly bolmagymyza ýardam edýän ýiti pähimlerden peýdalanmaga aýratyn üns bermelidiris. Olaryň umman ýaly giň hem çuňňur manyly paýhaslaryny şu günümüz bilen baglanyşdyryp öwrenmek bilen ertirki günlerimiziň eýeleri bolan ýaş neslimiziň aňyna ýetirmelidiris. Gündogaryň şamçyragy, dünýä akyldarlarynyň arasynda aýratyn orun eýeleýän Magtymguly Pyragy bu babatda şeýle diýipdir:

Magtymguly, sözle herne bileniň,
Özüňe kemlik bil aýtman öleniň,
Taraşlap, şaglatgyn köňle geleniň,
Senden soňkulara ýadygär bolar. (1, 84 sah.)

Berkarar döwletimiziň bagtyýarlyk döwründe türkmen milletiň gadymy esasa daýanyp, ata-baba ýol ýörelgeleri arassa saklamagy başaran milletdigi dünýä äşgär bolýar. Hormatly Prezidentimiziň alyp barýan syýasatynyň netijesinde dünýäniň dürli halklary türkmen halkynyň gadymyýetde döredip, kämilleşdirip şu güne çenli getiren durmuş, medeni mirasynyň adamzat siwilizasiýasynyň ösüşine goşan goşandy bilen ýakyndan tanyşmaga mümkinçilik alýar.

Häzirki wagtda hormatly Prezidentimiz Gurbanguly Berdimuhamedowyň yglan eden Berkarar döwletimiziň bagtyýarlyk döwründe Oguz han atamyzdan gözbaş alyp gaýdýan ruhy arasalygymyzy, dogruçyllygymyzy saklamak biziň watançylyk borjymyzdyr.

Hormatly Prezidentimiziň tagallasy bilen gündogaryň şamçyragy, türkmeniň göz guwanjy Magtymgulynyň eserleriniň birnäçe gezek türkmen we dünýäniň dürli dillerinde çap edilmegi oňa aýratyn üns berilýändiginiň subutamasydyr. Magtymguly atamyzyň

bize galdyran döredijilik mirasy bütindünýä jemgyýetçiliginiň, ähli adamzadyň ünsüni özüne çekýär. Onuň hem sebäbi Magtymguly tutuş adamzat ahlakyny özünde jemleýän tebigy päkligi wasp eden adam bolmagyndadyr. Bu päklige düşünen her bir ynsan milletine, diline, döp-dessuryňa, dinine garamazdan, Magtymgulyňy ykrar edýär. Onuň sözlerini dilinde sena edinýär. Özüni Magtymgulyňy döredijiliginiň içinde göresi gelýär. Magtymgulyňy hut öz hossary hasaplaýar, onuň döredijiliginde özüni gyzyklandyryň soraglara jogap tapan ynsanlar ussady öz ýakyny hökmünde kabul edýärler.

Magtymgulyňy eserleriniň adamyň ruhuna derman, melhem ýaly täsir edýänligini aýtmak açyş edildigi däl-de, hakykaty ýene bir gezek ykrar etmektir. Onuň çuň pähiminden, ýiti zehininden giň gözyetiminden dörän sözler her bir jemgyýetde, milletde, zamanda gymmatyny ýitirmeýän baýlyk hökmünde kabul edilýär. Onuň hem sebäbi Magtymguly adamzat ähliniň zandyndaky arassalygy, edermenligi, halallygy, sahatlylygy sadalyk bilen düşnükli dilde wasp edip, ýaramazlyklary, betpäl-betgylyklary paş edip, bize miras galdyrypdyr.

Magtymguly Pyragynyň şygrylaryndaky göni hem göçme manyly jümleleriň mazmunyna düşünmek aňsat däl.

Munuň şeýledigini ýönekeý mysalyň üsti bilen düşündirse bolar. Ýagny, Magtymgulyňyň hemmelere mälim «Bu ne gudrat işdir: suwdan ot çykar» diýen setirindäki sözleriniň her kim öz pikirine, göz ýetirişine görä «çözgüdini» berýär. Meýdanda gezip ýören adamlar onda ýaz ýagşy ýagyp, dünýä suw-sil bolup durka, ýyldyrym çakyp, göz açyp-ýumasy salymda tüm garaňkylygy ýagtyldýan ody görýär. XX asyryň dowamynda suwuň akarynyň oňünde bent gurup, soňra beýikden pese bat bilen inýän suwy turbinalara gönükdirip, çarhlary aýlap, elektrik togunyň öndürilýändigini görenler, eşidenler, kitaplardan okanlar: «Magtymguly XVIII asyrdaky ýaşap geçenligine garamazdan, özünden has soňraky döwürde suwdan ot, ýagny elektrik toguny alyp boljakdygyny hem bilipdir» diýýär.

Käbir fizika we himiýa ugrunda işleýän adamlar: «Magtymguly fizika, himiýa ylymlaryndan oňat baş çykarýanlygy üçin şol setiri

ýazypdyr. Wodorod hem geliý ýaly himiki jisimleriň, suwuk halda bolsalar-da, reaksiýa girip, örän güýçli partlaýşy döredip, ot sowurmaga ukyplydygyny bilipdir» diýýärler. Nur saçýan Günde suwuklyklardan oduň sowrulyp durandygyny astronomlar, geograf-lar hem aýdýarlar.

Geograflar bolsa ýokarda aýdylanlaryň üstüne «Magtymguly geografiýany, astronomiýany oňat bilipdir we ol Gününň durkunyň 90%-ine golaýynyň wodoroddan, 10%-ine golaýynyň bolsa geliý-den durandygyny bilipdir. Ol Gündäki iki suwuklygyň hemişelik reaksiýada wodorodyň geliý elementine öwrülme hadysasynda ot sowrup durandygyndan, hatda wodorodyň geliý elementine öwrülip, ody güýçlendirip bilýändiginden habarly bolupdyr» diýýärler.

Islendik ösümlük suwsuz gögerip, ösüp bilmeyär. Hatda suwuň içinde topraksyz ýagdaýda-da ot bitýär. Magtymguly suwuň içinde gögeren ody däl-de, oty görüp, şony «gudrat» hökmünde teswirleýär diýip hem bolar. Bu aýdylýanlaryň bary dogry. Olaryň hemmesinde-de tebigatyň kanunlary, kanunalaýyklyklary dogry çözüti tapýar. Hiç bir pikir ylmy taýdan-da, tebigata gözegçiligiň netijesinde toplanan tejribe taýdan-da inkär edilmeyär. Şonuň üçin-de türkmen halky öz dana ogly Magtymguly Pyraga «Hakdan içen» diýýär.

Emma şu pikirleri orta atyp, çözüdini berjek bolýanlaryň köpüsi ýokarda mysal alnan setirden öňki setire üns bermän, soňky setire geçmän, bärden gaýdýarlar. Türkmen dilini we edebiýatyny okadýan mugallym Akmuhammet aganyň aýdyşy ýaly, «Magtymguly şol setiriň zyndaky setirlerde suwdan döreyän oduň nämedigini özi düşündirýär ahyryn!» diýende, mün keren mamla. Ol Magtymgulynyň «suwdan ot çykar» diýip, adam bilen baglanyşykly ýerine ünsi çekýär:

Ýagşy oguldan rehnet arygy akar,
Lagnatkerde ogul boldy, bolmady. (1, 249 sah.)

Şahyr jemgyýetde, maşgalada şahsyýetiň ornuny kesgitlemäge çalyşýar. Şu ýerde «suwdan ot çykmagy» bilen ýagşy, ýaman ogullaryň nähili baglanyşygy bar?» diýjekler bar bolsa, olara Magtymgulynyň başga bir goşgusyndaky:

Bu nakyldyr adamzat, sen bu mekana geldiň,
Owwal ataň bilinden syzyp, nahana geldiň. (1, 226 sah.)

ýa-da:

Bir gün ataň yşk etdi,
Bilinden joşa ýetdiň;
Owwal suwduň, gan bolduň,
Gandan soň läşe ýetdiň. (1, 293 sah.)

– diýen setirler jogap berýär. Haýsydyr bir zadyň içinden syzylp näme çykýar? Elbetde, suwuklyk, suw, gan we ş.m. Bularyň barysynyň düzüminiň (simapdan başgasynyň) köp bölegi suw. Beýle diýilse, «Magtymguly suwuk zatlaryň oda öwrüljegini, ýagny spirtiň benziniň we beýlekileriň ýangyç hökmünde peýdalanyljakdygyny öňünden bilipdir» diýip hasaplamalyň, şu zatlary döredýän tebigatyň kanunynda «ähli mahlugyň başy» (Omar Haýýam) – adamzadyň döreýişinde, emele gelmeginde ozaly bilen suwuň-suwuklygyň ilki başlangyç bolýanlygyna üns bereliň. Şonda biz Magtymgulynyň şol syrly setiriniň dünýä tebigatyndaky ählumumy kanuny tekrarlap, adamyň hem şol kanuna tabynlykda dörese-de, dürli sypatlarynyň bolýandygyna düşüneris. Şol suwdan döreýän «oduň» bir böleginiň ata-enesine, il-gününe, ýurduna, adamzat ähline rehnet getirmäge ukyply bolýandygyny, ondan soňkulara akar bulagyň, derýanyň miras galyp, tutuş jemgyýetiň, adamzadyň ösmegine goşant goşýandygyny görýäris. Ahyrky setirde şol suwdan dörän «oduň» bir böleginiň küldigi «Lagnatkerde ogul boldy bolmady» diýlip ýaňzydylýar.

Bitewilikdäki gapma-garşylygyň göreş kanuny dünýädäki adamzada mälim we nämälim ähli zatlarda bar. Şol tebigy kanun bozalsa, dünýäniň durkunyň dowamatlygy ýoga çykýar. Munuň ählumumy kanuny zatdygyny, suwuň ody (oty) döredip bilýän güýçdügini, oňa akyl ýetirmegiň örän kyndygyny Magtymguly şu goşgynyň birinji setirinde:

Magtymguly haýran, her ýana bakar

– diýip aýdyň belleýär. Ol «oduň» tutuş dünýäniň hem adamzadyň hil görkezijisinde bardygyny bize düşündirýär. Diňe bir maddy däl, ruhy dünýäde-de şol mazmunyň tapylýandygyny şahyr aýdyň beýan edýär. Magtymgulynyň bedende jan hem ten jem bolup, bitewiligi emele getirip, hereketlenmäge, döretmäge ukyply bedene öwrülýändigini tenden jan çykandaky ýagdaýy göz önünde tutýan bolmagy ähtimal diýen pikir hem bar.

Suw bolmasa toprak näderejede mes bolsa-da, gün şöhlesi pes ýa belent ýylylyk döretse-de, howa hereketli, hereketsiz bolsa-da «ot» gögerip çykmaýar. Dünýäniň durkuny düzýän jisimleriň biriniň ýetmeýän ýerinde janly beden bolmaýar, döremeyär. Şoňa görä-de suwdan otuň gögerip çykmagy ýa-da suwuň toprakdan ösümligiň gögerip çykmak mümkinçiligini döredýändigini biziň hemmämiz daş-töweregimize seredenimizde görýäris. Şu ýerde geografiýa, himiýa-biologiýa ylymlarynyň nukdaýnazaryndan alnanynda suwuň düzüminde-de howanyň, ösümlük ösmegine zerur bolan elementleriň, jisimleriň, ýagny litosferanyň ergin haldaky görnüşleriniň bardygyny aýtmak ýerlikli bolar.

Onuň her bir aýdýan sözünüň, setiriniň aňyrsynda asyl nusga tebigy hakykat bar, ol birbada göni hem sada, aňyrsyna üns berseň welin, pikirleriň, pähimleriň syrly älemgoşaryny görýärsiň. Şol älemgoşaryň haýsy öwüşginini isleseň kabul edibermeli ýaly bolup görünýär. Emma aýdylýan sözleriň nähili manylarynyň barlygyny welin, diňe akylalaryň özi bilýän bolaýmasa diýen pikir döreyär. Bu aýdylanlary onuň:

Magtymguly, sözüm gysga, şerhi köp,
 Bilmeze – hiç, bilenlere – nyrhy köp,
 Ýeriň ýerden, äriň ärden parhy köp,
 Müşgil oldur, sözleşende deň bolar.

– diýen bendi hem subut edýär.

Magtymgula düşünmek üçin iň bolmanynda tebigatyň durkuna, adamzadyň döreyşine, jemgyýetiň ösüşine, türkmen diline, türkmen milliligine, yslam dininiň düýp mazmunyna, onuň kanunçylyk esasy

– şerigata, bularyň barynyň bitewilikdäki arabaglanyşykly gatnaşyklaryna üns berilse, tüýs hakykata ýetilmese-de, golaýlaşmak, ýakyn barmak mümkinçilikleri bardyr. Muny şahyryň:

Magtymguly, ýol gitmäge,
Söz aslyn pikir etmäge,
Bir magny pähm etmäge,
Akyllly ýaran gerek. (1, 260 sah.)

– diýen sözleri hem tassyklaýar.

Edebiýatlar:

1. Gurbanguly Berdimuhamedow. Ösüşiň täze belentliklerine tarap. Saýlanan eserler. I–VI tomlar. – Aşgabat, 2008–2013 ý.
2. Gurbanguly Berdimuhamedow. Döwlet adam üçindir! – Aşgabat, 2008.
3. Magtymguly. Şygyrlar. I tom. – Aşgabat, 1992.

*Baýram Basarow,
psihologiýa kafedrasynyň müdiri,
psihologiýa ylmlarynyň doktory, professor*

MAGTYMGULYNYŇ YNSANPERWERLIK PSIHOLOGIÝASY

Ynsanperwer-gumanistik nukdaýnazarda hakyky ynsana laýyk durmuş terzinde ýaşayan adamyň sypatlary hökmünde şular: öz ykbalyň binagäri bolmak, bar bolan döredijilik (sözün giň manysynda) güýç goruňy mümkingadar dolulygyna we köp ugurlaýyn ulanylyşa girizmek, öz-özüňi işjeňleşdirmek, özüňi anyk bitirilmeler esasynda hormatlamak, haýsydyr bir jemgyýet ähmiýetli sosial toparlara degişlilik duýgusyny syzmak we beýlekiler görkezilýär. Psihologiýanyň bu ugrunyň ynsanperwer-gumanistik öwüşginini adamyň ýaşayşynyň ähli taraplaryny, şol sanda şahsy ösüşiň gordur mümkinçiligini, özüňi ýeňip geçmegi we özüňi amal etmegi ýüze

çykarmaklyga synanyşygynda ýüze çykýar. Ynsanperwer-gumanistik psihologiýanyň düşündirişinde, adamlaryň esasy köplügi (ýa-da ählisi) içki kämillige mätäç bolup, şony hem agtarýarlar.

Ynsanperwer psihologiýanyň esasy düzgünleriniň tutuş ulgamyny türkmen klassyky edebiyatynyň binýadyny goýujy akyldar Magtymguly Pyragynyň döredijiliginde görmek bolýar. Şahyryň eserleriniň ynsanperwer mazmuny kanunalaýyk häsiýetde onuň döredijiliginiň halklygyndan gelip çykýar. Ýokary ruhy pikir-duýgulary we isleg-meýilleri göterýän, erkin we döredijilikli zähmeti bilen öz bagtyny döredýän adam beýik akyldar üçin iň ýokary gymmatlykdyr.

Magtymguly Pyragynyň döredijiliginde ynsanperwer psihologiýanyň düzgünlerini ýüze çykarmak, bir tarapdan, akyldaryň dünýägaraşynyň köptaraplylygyny açyp görkezmäge ýardam etse, ikinji tarapdan, dürli sebäplere görä, ýurt Garaşsyzlygyndan öňki döwürde ynsanperwer-gumanistik filosofiýanyň we psihologiýanyň esaslary bilen tanyşmak mümkinçiligi bolmadyk ýaş nesle gözükdiriji çeşme bolup hyzmat eder.

Beýik akyldaryň döredijiliginiň ynsanperwer-psihologik ýörelgesi seljerilende, onuň dünýägaraşynyň ulgam dörediji esasyny sopusylyk pelsepesiniň düzýändigini bellemelidir. Belli bolşy ýaly, sopusylyk pelsepesinde dünýä ylahylygyny, Taňrynyň erkiniň şöhlelenmegi, hereketlenmegi hökmünde düşünilýär. Dünýäniň hadysalarynyň köp öwüşginliligi we baýlygy salgym mysaly bolup, hemişelik gurluş diňe Taňry, ýerdäki ähli zatlar, hadysalar ylahylygyny gysgawagtlaýyn, pursatlaýyn bölejikleri, damjalarydyr. Bularyň öz hususy mazmunynyň ýoklugy sebäpli özbaşdak ähmiýeti hem ýokdur. Olaryň asyl mazmuny gudraty güýçli, ýeke-täk Taňrydadur. Adam hem öz gezeginde ylahylygyny ummanynyň bir damjasydyr. Barlygynyň ähli beýleki zatdyr hadysalary ýaly, ol hem bu dünýäde pursatlaýyn gurluş bolýandygy üçin durnukly orun döretmäge ymtylmaly däldir. Bu akabanyň diňe aýry-aýry, göz açyp-ýumasy tötänleýin pursatlaryny wagtyhoşluk üçin ulanyp bolar, ýöne adam bu pişä berilmeli däldir. Şeýle edilse, lezzete kowalaşmak endige

öwrülip, adamyň oňa hemişelik tabynlygynyň döremegi mümkindir. Adam bu dünýäde taňry myhmany bolýanlygy üçin özüni edil şoňa laýyk hem alyp barmaly. Üstesine-de, irki sopusylygyň nukdaýnazarýndan dünýä lezzet mekany däl-de, ezýet çekmek we takdyra ten berlip ýaşalmaly ýerdir. Adam üçin hakyky bagt panynyň şatlygyna we lezzetine ýykgyňlylygy özüňde ýeňip, ten meýilleriňi togtadyp, Taňry bilen birikmededir.

Ynsanperwer psihologiýanyň esasy düzgünleri Magtymguly Pyragynyň döredijiliginiň tutuş mazmunyna eriş-argaçlykda bolup, şol bir wagtda bu ýörelgäniň şahyryň dünýäni kabul edişinde we dünýägaraşynda düýpli özboluşlylygy-da bardyr. Birinjiden, eger-de, filosofiýanyň we psihologiýanyň esasy akymalarynyň biri hökmünde bu ylymlaryň ynsanperwerlik ýörelgesinde aýratyn bir şahsyýete degişlilikde ýiti ynsanperwer-gumanistik sypatlar esaslandyrylýan bolsa, beýik akyldaryň döredijiliginde sosial adalatsyzlygyň höküm sürýän türkmen jemgyýetine degişlilikde tutuş halkyň ynsanperwerlik keşbi umumlaşdyrylýar. Şeýle umumlaşdyrmanyň esasynda bolsa adaty zähmetkeşiň ynsanperwer sypatlary öz häsiýetnamasyny alýar. Meselem, ynsanperwer psihologiýany esaslandyryjylaryň biri A. Maslou şahsyýetde ynsanperwerligiň ulgam dörediji esasy hökmünde onuň öz-özüni işjeňleşdirmekligini görkezýär. Özüni işjeňleşdirýän şahsyýetiň häsiýetleri görnüşinde bolsa barlygy has netijeli kabul etmek, özüňi we beýlekileri kabul etmek, ýönekeýlik, tebigylyk, meselä gönükdirilenlik, garaşsyzlyk, özbaşdaklyk, kabul edişiň terligi, jemgyýetçilik, höwes, çuňňur şahsyýetara gatnaşyklar, demokratiki gylyk, maksady we serişdäni seljermek, filosofik wäşilik duýgusy, döredijilik, gyrađeňlige garşy durmaklyk ýaly sypatlar görkezilýär.

Pyragy üçin ynsanperwer şahsyýet – bu özüni halkyň azatlygy we abadançylygy ugrundaky göreşe bagyş edýän, şonuň üçin hem panydaky durmuşy tamamlanandan soňra hem jemgyýetde öz işleri we pikirleri bilen ýaşayan adamdyr. Şeýle şahsyýet ýokary we ähmiýetli maksatlara gönükdirilmede ýaşap, oňa ýetmek üçin islendik kynçylyklara dözmäge, olary ýeňip geçmäge taýýar bolmaly. Ada-

latly, hoşbagt durmuş ugrundaky göreş bilen baglanyşykly şeýle kynçylyga dözmekligiň hut özi ahlak edermenlik, ony amal edýän şahsyýet bolsa hakyky ruhy kämillik hökmünde öňe çykýar.

Ikinjiden, şahyryň döredijiliginde ynsanperwer şahsyýete mahsus hasaplanylýan sypatlar, bellibir derejede, daşky synlanylmada kabul edilýän durkunda häsiýetlendirilýän-de bolsa, şygrylaryň esasy köplüginde akyldar başga bir özboluşly usula eýerýär. Bu usulda adamy ynsanperwerlikden sowýan özüni alyp baryş nusgalary ýüze çykarylyp, eger-de olar adamyň erki esasynda ýeňlip geçilmese, onuň nä güne sezewar boljakdygy duýdurylýar. Meselem:

Goç ýigidiň işi söhbet-saz bolar,
Köňli gys bolmaýyn, daýym ýaz bolar,
Ýagşynyň köňlünde kine az bolar... (4, 29 sah.)

ýa-da:

Akylsyz näkes bolmasyn,
Sadadan bolsun – türkana (2, 29 sah.)

– diýen setirlerde ynsanperwer şahsyýetiň ýokarda agzalan ýönekeýlik-tebigylyk, kabul edişiň terligi, çuňňur şahsyýetara gatnaşyklar ýaly häsiýetleri özara kabul edilişde göze ilýän sypatlar görnüşinde beýan edilýär. Şahyryň garaýşynda, eger-de beýlekilere ýagşylykly gatnaşykda bolmaklyk ahlaklylygyň esasy alamaty hökmünde ynsanyň kalbynda ebedi ýer almaýan bolsa, onuň ornuna islenilse-islenilmese başganyň aladasyňa biagyrylyk, diňe özüni bilmeklik, gadyr bilmezlik ýaly garşylykly öwüşgini bolan sypatlar gelýär: «Ýaman bolup, ýagşylygy unudan//Öz yzzatyn gidir, itden hor bolar (2, 178 sah.).

Ýokarda belleýşimiz ýaly, Magtymguly akyldaryň döredijiliginiň dünýägaraýyş esasyny bellibir derejede sopusylyk pelsepesi düzýär. Şonuň üçin sopusylygyň adamyň panydaky ýaşayşynyň pursatlaýynlygy, ölümiň gutulgysyzlygy, bu hakykaty her daýym kalbynda saklamagyň zerurlygy ýaly pikirler şahyryň döredijiliginde bellibir orun eýeleýär:

Myhman bolduň bu dünýäniň öýüne,
Köňül berip gitme anyň köýüne... (2, 570 sah.)

Ýa-da:

Munda gul bol, bar, ol jahan seniňdir,
Behişt, byrag, hüýri-ryzwan seniňdir... (şol ýerde)

Sopuçylygyň maňlaýa ýazylynyk, panynyň lezzetinden sow-lup, terkidünýälikde o dünýäniň behişdinden umydygärlikde ýaşamak ýaly pikirleri-de, logiki toýnuga ýetirilmeýän-de bolsa, olar Magtymguly akyldaryň döredijliginde bardyr. «Bozulmazmyş hergiz kysmatda ýazan» (2, 193 sah.), «Ozalda ýazylyan senden daş olmaz» (2, 273 sah.), «Akyl bolan munda bigam ýaşarmy?» (4, 135 sah.), «Birni pest eýledi, birni serbelent//Birni geda, birni soltan ýaratdy» (4, 155 sah.) we başga-da birnäçe şygrylarynda sopuçylygyň ýörelgelerini görmek bolýar.

Şol bir wagtda, Magtymgulynyň düşündirişinde ölümiň gutulgysyzlygyny aňlamaklyk – bu panydaky ýaşayşyň bimanylygyny, onuň hakyky manysynyň bakylyga ätlenenden soňra açylýandygyna göz ýetirmek däl. Şeýle gutulgysyzlygy aňlamaklyk özüňde bar bolan döredijilik (sözün giň manysynda) goruň mümkingadar işjeň we köptaraplaýyn amal etmeklige duýduryş, talapdyr. Şahyr bu durmuşyň her bir gününüň we her bir sagadynyň geldi-geçer ýolugyan lezzetlere kowalaşylyp däl-de, olary halkyň hakyky bagty ugrundaky göreşe ulanylyp, sözüň in ýokary manysynda doly manyly ýaşalmagyny talap edýär. «Ýatma, Magtymguly aşratyň söýüp» (2, 229 sah.), «Ol ýigitler görde ýagşy//Başy gowgaly bolmasa» (2, 293 sah.), «Ne ýörür sen gedem-gedem//Öter ömür, geçer bu dem» (2, 646 sah.), «Gulluk ýetirgin janyňdan//Aýama parça nanyňdan» (2, 536 sah.), «Diri men» diýp, gaflat içre ýatandan//Iman birle ýatan öli ýagşydyr», «Ganymat bil, gapyl adam, pursady//Murda dek uzanyp ýatyjy bolma» (4, 65 sah.) diýmek bilen, akyldar Magtymguly bu dünýäde ýagşylyk etmäge howlukmalydygyny, ýaşayşyň her bir pursadyny il bähbitli bitirmeler bilen doldurmalydygyny nyg-

taýar. Şahyryň düşündirişinde, ýaşaýşyň gysgalygy, «Amanat şirin janyň tene myhmanlygy» ýaşaýşyň manysyzlygyna ahmyr döretmän, adamy onuň her bir pursadyny doly manylygynda ýaşamaga ugrukdyrmalydyr.

Edil şonuň ýaly-da, akyldaryň maňlaýa ýazylanlyk ýörelgesine eýermekligi-de üýtgewsiz birtaraplaýyn häsiýetde däl. «Gul diýip, ýigidiň aslyn sorama//Hojasy bar belki guluna degmez» (4, 78 sah.), «Haýyr işläp, bar, azat bol//Utanma hyjalat bile!» (3, 32 sah.) ýaly setirlerinde maňlaýa ýazylanlygy inkär etmek, paýdaky durmuşda erkin bitirmeler bilen öz durmuş ornuňy gazanmak, ony ykrar etdirmek ýaly ynsanperwer psihologiýanyň esasy ýörelgeleri teswirlenýär.

Mälim bolşy ýaly, ynsanperwer psihologiýanyň aýgytlaýjy düzgünleriniň biri kemallanmagyň üznüksizligi, adamyň şahsyýet hökmünde hereketlenişiniň we ösüşiniň möçber we hil jähtden zygiderliligi nazaryýetidir. Adam durgunlyk ýagdaýda bolman, ol hemişe kemallanmaktadyr. Jahyl mundan birnäçe ýyl ozalky, özüni töweregindäkilere uly adam hökmünde ykrar etdirmeklige dyzaýan ýetginjekden düýpli tapawutlanýar. Ýene-de birnäçe ýyldan ol öz durmuş ýoluny durnukly saýlan adam bolýar we ş.m.

Akyldaryň terjimehal häsiýetdäki «Düşen günlerim» sygrynyň:

Birimde bilmedim ýagşy ýamany,
 İkimde tanadym ata-enäni,
 Üç ýaşymda Taňry berdi zybany... (2, 563 sah.)

Ýa-da:

Kyrkymda guýulyp, käsäm dolmuşam,
 Ellimde elime tesbyh almyşam,
 Altmyşymda pire mürit bolmuşam... (2, 564 sah.)

– diýen setirlerinde wagtyň ýylyň ýyl bilen çalyşmasy, adamyň beden gurluşynyň möçberiniň artmagy hökmündäki özgermeleri däl-de, onuň ruhy-paýhas jähtden kemallanmagynyň üznüksizligi häsiýetlendirilýär.

Ynsanperwer psihologiýanyň düzgününde adam erkin gurluş hökmünde, mümkinçilikleriň mümkingadar köpüsini amal etmekde jogapkärdir; bu şerti bitirse, ol hakyky durmuşda ýaşayar. Başgaça aýdanyňda, ynsanperwerlik nukdaýdan, hakyky ýaşayşy agtarmaklyk ten islegleri kanagatlandyrmakdan has ýokary mazmunly ymtylmalary talap edýär. Kemallanmakdan ýüz öwürýän adamlar ösüşden ýüz öwürýäler; olar doly manyly adam hökmünde ýaşamak mümkinçiliginiň hut özlerindedigini inkär edýäler. Şeýle gatnaşyk adamyň öz durmuş mümkinçiliklerini gysbylaýandygy sebäpli, ynsanperwer-psihologik nukdaýdan örän gözgynydyr we adamyň bolup biljek bagtly täleýini onuň hut özüniň terse öwürmegidir. Ýönekeýleşdirilip aýdylanda, eger-de adamlar öz ýaşayşynyň her bir pursadyny mümkingadar doly manyly etmekden, ukyplaryny ýokary derejede we köpugurlaýyn ýüze çykarmakdan ýüz öwürseler, bu ýalňyşlykdyr. Şeýle pikirleri şahyryň:

Magtymguly, sözle herne bileniň,
Özüňe kemlik bil, aýtman öleniň... (2, 178 sah.)

«Diri men» diýp, gaflat içre ýatandan,
Iman birle ýatan öli ýagşydyr (3, 217 sah.)

– ýaly setirleri tassyklaýar.

Aýdylyşy ýaly, şahyr ynsanperwerligiň adaty kabul edişde göze ilýän durkuny häsiýetlendirmek bilen bir hatarda, bu ýörelgäni berjaý etmezligiň ynsany nähili ahlak göýdüklige salýandygyny duýdurmak, olardan el çekmäge çagyrmak terzde beýan edýär. Bu ýörelge köp jähtden ähmiýetlidir. Birinjiden, şol bir gurluşy birugurlaýyn beýan etmekden, ony garşylykly mazmunda aňlatmagyň has üns çekiji bolýandygy mälimdir. Çünki şeýle edilende degişli hadysa diňe bir häsiýetlendirilmän, onuň oňyn ýa-da oňyn däl geljegi-de çaklanylýar. Ikinjiden, şeýle beýan edilende degişli hadysada goşmaça many öwüşginleri peýda bolýar. Meselem, hakyky ynsana mahsus şol bir eli açyklygy teswirleýän «Mert ogludyr, ile ýazar desterhan» we «Bir ýagşylyk etse adam biweji//Her mejlisde

ýüz ýol tile getirmiş» (2, 333 sah.) ýaly setirleriň soňkulary many-semantic we duýgy-emosional jähtden has goýazydyr. Bu ýerde goşmaça many öwüşgin ýagşylyk etmegiň il gözüne däl-de, ýürek-niýet duýgusyndan gaýdanynda hakyky bolýandygy ýaly çuňluk mazmunyň hasabyna döreyär.

Ynsanperwer psihologiýada şahsyýetiň esasy hereketlendirijisi bolan islegleriň ýönekeýden (tebigy, ýaşayşa gös-göni zerur islegler) çylşyrymla (özünü hormatlamak, öz-özünü işjeňleşdirmek islegleri) gönükdirilen özara tabyn düzümi esaslandyrylýar. Olaryň aşaky derejeleri kanagatlanma almazdan ýokary görmüşleriniň işjeňleşip bilmeýänligi, umuman, kanunalaýyklyk hasaplanýlar. Bulardan başga-da, islegleriň has ýokary, arşy görmüşleri ýüze çykarylyp, olara hakykata, gözellige we adalatlylyga gönükdirilen islegler degişli edilýär.

Akyldar Magtymguly üçin hem hakykaty aýan etmek islegi aýgytlaýjy bolup, ol ony pir-erenleriň düýşünde miýesserlän mertebeleriniň ýokary derejesinde goýýar: «Jebrut äleminde Jelil syryna//Özüň gelip garap görgül diýdiler», «Näge hyýal etsem, gola getirdim//Näge baksam, aňa nazar ýetirdim» (4, 13 sah.) ýaly setirlerinde barlygyň gurluşynyň gizlin we inçe syrlaryna akyl ýetirmegi öz şahsyýetiniň matlabyna (ideal) öwürýär. Şahyryň «Sözlär bolsaň, söz aslyna ýet ýagşy», «Many söz aňlamaz, biakyl adam//Danalaryň aýdan sözüne degmez» (4, 78 sah.), «Alymlara uýsaň, açylar gözün//Jahyllara uýsaň, kör dek bolar sen» (jahyl ýüzugra iş tutýan adam manysynda) (4, 163 sah.), «Sözüm nesihatdyr, bir gulak goýuň//«Bendesi men söze hyrydar guluň» (4, 109 sah.) setirlerinde adamyň akyl ýetirişe teňneligi onuň aýgytlaýjy sypaty hökmünde häsiýetlendirilýär.

Şahyr ynsanyň gözellige bolan isleginiň kanagatyny miýesserleýän zatdyr hadysalary, bir tarapdan, «Ussa Japar işi, senjap jüpbesi//Yspyhanda gurlan ýaýy gözəl sen» diýip, ynsan elinden dörän gözelliklerde görse, ikinji tarapdan, «Gözəl bardyr ak pamykdan alkymy//Garaňky gijede düşer ýalkymy» (4, 44 sah.), «Ýene has gözeliň syny//Göz bile gaşda bellidir» (4, 37 sah.), «Köňli giň, göw-

si meýdanly//Ýüzi hem bolsun görkana» (2, 29 sah.), «Agzyň aby-
-haýat, Zemzem çeşmesi», «Hindistanyň reňkli gyzyl meşesi» ýaly
setirlerinde panyda behişiň kaşaňlygyny şertlendirýän gözəl zenan-
larda, tebigatyň taýsyz ýaratmalarynda görýär.

Ynsanyň sosial adalatlyga bolan islegini häsiýetlendirmek
akyldar şahyryň ahlak pelsepesiniň hamyrmaýasydyr. «Bir biçäre
ýalňyz kişä//Sütem eýläp, zor olmagyl» (4, 339 sah.), «Goldan ge-
len ýagşy işiň bolmasa//Köňül içre ýagşy niýet ýagşydyr» (4, 25
sah.), «Kyýamat günü jomarda//Dowzahdan zyýan ýetmezmiş» (4,
52 sah.), «Häkim bolsaň, halky Gün kibi çöýgul», «Ýaman işdir
öz nebsiňi beslesen//Akmaklykdyr özüň ýagşy toslasaň» (4, 206
sah.) ýaly setirlerde ile adalat ýaýýanyň iki dünýäsiniň abatlygy,
hökümdardan ýoksula duýgudaşlyk, halka goldaw etmegiň nebsiňi
çäklendirmegiň, muwapyklygy teswir edilýär.

Eger-de, şahyryň «Kimni gany kyldy, kimlerni gallaç»,
«Bir niçani şalyk bilen şat edip//Şähriýar diýp, älem içre at edip»
(2, 458 sah.) diýen setirlerinde sosial adalatsyzlyk bellibir dereje-
de sopusylygyň maňlaýa ýazylanlyk ýörelgesinde gelýän-de bolsa,
«Şalarda galmady häkmi-adalat//Bir pul üçin müfti berer rowaýat»
(4, 92 sah.), «Pygamber ornunda oturan kazy//Para üçin elin aç aça baş-
lady», «Zalymlar mazluma syrtyň gabardyp//Gamçysyndan ganlar
saça başlady» (2, 285 sah.) ýaly setirlerinde Taňrydan başga hossary
bolmadyk zähmetkeşe zulum edýän sütemkärleriň keşbi gypynçsyz
häsiýetlendirilýär.

Adaty islegleriň kanagatlanma almazlygy adamda adaty, pur-
satlaýyn oňaysyzlyk duýgusyny döredýän bolsa, arşy islegleriň ka-
nagatlandyrylmazlygy ony ruhupeslik, özüňden, dünýäden göwnüň
geçmeklik ýaly pajygaly ýagdaýa salýar. Şahyr «Ykbal bolmady»,
«Duman galmady», «Bilen islärin», «Aglar men», «Döke başlady»
we beýleki köp sanly şygrylarynda durmuş adalatlylygynyň berkakar
bolmazlygy, alymlaryň akyl-pähiminiň sarpalanmazlygy, ýaşaýşyň
gözellig matlaby bolan gyz-juwanlarda salyhatlylygyň peselme-
gi ýaly ahwalatlaryň özünde lapykeçlik döredýändigini janagyryly
beýan edýär:

Sypahy barysy parahor boldy,
Şa aldynda adyl diwan galmady. (4, 89 sah.)

Ýa-da:

Gyz-juwanda ýokdur haýadan eser,
Ýigitler gyz bile oýnaýyp gezer. (2, 264 sah.)

Ýöne Magtymguly akyldaryň hasraty, göwnüçökgünligi bu jemgyýetiň durmuş-ahlak bozulmalarynyň girdabyna düşüp, ol adamyň bakylyga gidilýänçä mejbury bolmaly ruhy-paýhas ýagdaýy däldir. Onuň ýagdaýy ýaşayan dünýäsiniň adalatsyzlygyny we bikemallygyny çuňňur syzýan hem-de zähmet adamynyň gözgyny durmuşyny ýiti görýän, şol bir wagtda, ömrüň näçe gysga wagtlaýynlygyna garamazdan, bu dünýäniň adam üçin şatlygyň, ýokary göterilişiň çeşmesi bolmalydygyna berk ynanýan adamyň duýgy-paýhas ýagdaýydyr. Başga bir tarapdan, akyldaryň edebi döredijiliginde adamyň arşy islegleriniň kanagatlanma almagynyň adatdan daşary ruhy-meýil joşgunlygyny, mesti-mestanalygy döredýänligi bellenişler. Dünýä akyl ýetirmek matlabyna pir-erenlerden «Arş-da, perşde ne bar görgül» mazmunda pata alanyndan soňky özüni eýelän ruhy joşgunlygy şahyr şeýle beýan edýär: «Turup, Magtymguly gözün açypdyr//Mest iner dek ak köpükler saçypdyr...» (4, 13 sah.)

Ynsanyň gözellige, adalatlylyga gönükdirilen arşy islegleri kanagatlanma alan ýagdaýlarynda hem ony edil şunuň ýaly ruhube-lentlik, hoşnutlyk duýgusynyň gaplaýandygy şahyryň sygyrlarynda ýokary çeperçilikde häsiýetlendirilýär. Beýik akyldaryň döredijiligine ser salnanda, ilkinji göze ilýän zat – onuň ýigriminji asyryda ylmy ugur hökmünde ýüze çykan ynsanperwerlik pelsepesiniň we psihologiýasynyň esasy ýörelgelerini esaslandyrmakda öz ýaşayan eýýamyny ençeme asyr öňürtilänligidir. Bu diňe bir XVIII asyr türkmen jemgyýetinde däl-de, tutuş dünýäniň ynsanperwerlik pikirinde goýlan esasy sowallara umumadamzat ähmiýetli we şol bir wagtda milli öwüşginli pikir jemlemede berlen aýgytly jogap we onuň ajaýyp sahypalaryna aýgytly goşantdyr. Şahyryň ynsanper-

wer psihologik pikirleri adamda ýokary ruhy-ahlak güýçleri oýarmaga, onuň öňünde ynsany ruhy-paýhas göýdüklige salýan edimgylymlary açyp görkezmäge, adamyň adaty we ýokary derejeli isleg-meýilleriniň hereketlenişiniň hem-de kanagatlandyrylyşynyň özeni umumylygynda olaryň çendan özboluşlylygyny häsiýetlendirmäge gönükdirilendir. Akyldaryň ýokary ahlaklylygy özüne siňdiren ynsanperwer garaýyşlary häzirkizaman jemgyýetinde hertaraplaýyn ösen şahsyýeti terbiýelemekde taýsyz genji-hazynadyr.

Edebiýatlar:

1. Magtymguly. – Aşgabat, «Türkmenistan», 1976.
2. Magtymguly. Şygyrlar. Üç tomluk. II tom. – Aşgabat, «Türkmenistan», 1994.
3. Magtymguly. Saýlanan eserler. – Aşgabat, 1992.

*Myrat Begliýew,
iňlis dili kafedrasynyň müdiri,
filologiýa ylmlarynyň doktory, professor*

MAGTYMGULYNYŇ GOŞGULARY IŇLIS DILINDE

Türkmen halkynyň taryhynda we ruhy äleminde Magtymgulynyň döredijiligi mynasyp orun tutýar. Onuň döredijiligi jemgyýetiň dürli taraplaryny öz içine alýar (1). Şonuň üçin-de beýik şahyryň goşgulary söýlüp okalýar, aýdym edilip aýdylýar we onuň sözleri atalar sözleri, nakyllar bilen utgaşyp gidýär. Beýik akyldar ynsan tebigatyny, durmuşyny şeýle jaýdar beýan edip bileni sebäpli, bu eserler (3) islendik döwürde-de öz gymmatyny ýitirmeyär we gitdiçiçe dünýä ynsanlaryna özüniň ýiti nuruny saçyp, olara ruhy lezzet we goldaw berýär.

Hormatly Prezidentimiz Magtymguly Pyragynyň doglan gününüň 290 ýyllygyny belläp geçmek barada eden çykyşynda şeýle

diýýär: «Akyldar şahyrymyzyň öňe süren taglymatlary, öwüt-ünewleri we ýörelgeleri her bir türkmeniň kalbyna we aňyna baky ornaşdy. Parasatly şahyr öz döwründe ylmyň, medeniýetiň we edebiýatyň gazananlaryny paýhas eleginden geçirip, dünýä edebiýatynyň genji-hazynasyna goşulan adamzadyň in gowy däplerini özünde jemleýän nusgawy eserlerini döretdi» (2). Türkmeniň beýik akyldar şahyrynyň eserleri umumadamzat ruhy gymmatlyklary bilen bagly bolup, durmuşyň dürli taraplaryny özünde jemleýär. Şonuň üçin-de Magtymgulynyň ölmez-ýitmez eserleri daşary yurt dillerine terjime edilip, dünýä halklaryna ruhy lezzet berýär. Olara adamzat durmuşyna aýdyň akyl ýetirip, jemgyýetde özleriniň mynasyp orunlaryny tapmaga, ruhbelent zähmet çekmäge ýardam berýär.

Magtymguly şahyryň inlis dilinde çykan goşgular ýygyndysynyň biri (The Collected Poems of Makhtumkuli. Coversham, 1995) (10) Beýik Britaniýada neşir edilipdir. Kitapda şahyryň 40 sany goşgusynyň inlis diline terjimesi, giriş, soňlama we düşündirişli sözlük ýerleşdirilipdir. Akyldar şahyryň goşgularynyň inlis diline terjimelerinde, esasan, leksiki-grammatik gurluşlara we intonasiýa häsiýetlerine üns berýäris. Seljermelerde şeýle nukdaýnazardan berlen mazmunyň açylyş aýratynlygyny görmek bolýar. Elbetde, dil gurluşlarynyň dürlüligi hem üns merkezinde durýar. Birnäçe goşga degişli umumylyk hökmünde ilki bilen goşgynyň adynyň berlişi, şeýle hem onuň birinji bendiniň terjime häsiýeti göz önünde tutulýar.

Proza ýa-da poeziýa eseriniň ady (sözbaşy) we ilki gelýän abzasy, bendi eseriň «girişi» bolup, eseriň näme hakda söz açjakdygyna başlangyç bolup çykyş edýär. Makalanyň çäklerinde asyl nusga we terjime seljermelerini birnäçe goşgynyň birinji bendiniň esasynda teswirlemäniň mümkindiginden ugur alýarys (6, 7, 8, 9). Şygryýetde sintaktik-stilistik aýratynlyklaryň goşgunyň gurluşy bilen baglanyşygy filolog alymlaryň ylmy işlerinde giňişleýin öwrenilip gelinýär.

Magtymgulynyň «Yzlamaýan bolarmy» goşgusy inlis dilinde «Loss» ady bilen berlip, janly-jandaryň öz ýitgisine gyanaç bildir-

ýändigini, ýürek awusynyň ýokary derejä ýetýändigini şahyrana suratlandyryar.

«Yzlamaýan bolarmy» şygrynda şeýle diýilýär:

Bir käkilik aldyrsa körpe balasyn,
Saýraý-saýraý yzlamaýan bolarmy?
Bir bilbil ýitirse gyzyl lälesin,
Hasratyndan sözlemeýen bolarmy?

Goşgynyň birinji bendi iki sözlemeden durýar we iki sorag sözlemine emele getirýär. Birinji, üçünji setirler şert eýerjeň sözlemleri; ikinji, dördünji sözlemler bolsa olara degişli baş sözlemleri aňladýar. Şeýlelikde, setir ahyryndaky sintaktik pauzalar eýerjeňli goşma sözlemleriň bölünişi bilen gabat gelýär (4). Beýik akyldar ritoriki soraglar bilen okyja ýüzlenip, zemin hakykatyny anyk we çeper suratlandyryar.

Goşgy setirlerinde eýerjeň sözlemiň baş sözlemeden öň gelmegi sözleýişde baş sözlemiň manysyny nygtaýar, wajyplygyny artdyryar. Sorag äheňi hem mazmun sazlaşygyna goşant bolýar.

Bu goşgy bendiniň inlis dilindäki terjimesiniň sintaktik gurluşlarynda hem goşma sözlem babatynda meňzeşlikler bolup, many-mazmun doly berlip, sintaktik prosodiýa pauzalarda we umumy soraglaryň ýokary galýan intonasiýalarynda amal edilýär. Inlis sorag sözlemlerinde «do» we «but» sözlemleriň emfatiki (güýçlendiriji) häsiýeti mazmunyň nygtalmagyna ýardam berýär:

«Loss»:

Suppose a partridge loses chicks, can she
Do less than mourn her babes where they belong?
Suppose a nightingale should lose its red
Tulip, can it but sing its yearning song?

Türkmen dilinde şert eýerjeňli goşma sözlemede ilki baş sözlem, soň eýerjeň sözlem gelip, goşgy setirlerini emele getirýän mysalyny şahyryň «Maly bolmasa» goşgusynyň birinji bendinde görýäris:

Goç ýigidiň ady çykmaz,
 Döwleti, maýy bolmasa.
 Endişeli iş bitirmez,
 Meýdanda däli bolmasa.

Ine, bu ýerde-de ikinji, dördünji setirleriň mazmun taýdan bölüniş arkaly nygtalýandygy aýan bolýar. Umuman, türkmen dilinde eýerjeň we baş sözlemleriň dürli zyzgiderlilikde gelmegi onuň soňky böleginiň mazmunynyň has nygtalýandygyny anyklaýar. Bu umumylyk türkmen we inlis dilleri üçin tipologik häsiýet bolup durýar. Gurluş we mazmun sözleýişde sözleriň tertibini şertlendirýär.

Goşma sözlemleriň goşgy setirlerinde getirilişi bilen bagly şahyryň «Öýlengin» (Marrying) şygrynyň birinji bendiniň türkmen we inlis dillerinde berlişine seredeliň: «Öýlengin» şygrynda:

Ýigit halyň garrylyga
 Salaýyn diýseň, öýlengin;
 Kethudalyk endişesin
 Kylaýyn diýseň, öýlengin.

«Marrying»:

If you're ambitious to sour your youth
 And by age be harried –
 Or if you yearn for a snowy white beard –
 Go and get married!

Dillerdäki bentleriň deňşdirmesi şert eýerjeň sözlemleriň baş-da gelip, baş sözlemiň pikiri jemläp, nygtap sözlemiň ahyrynda gelmegi şygryda «öýlengin» sözünüň manysyny has-da güýçlendirýär. Türkmen dilinde grammatiki many sözde goşulmalar («-se», -ň) bilen aňladylyan bolsa, inlis dilinde eýerjeň sözlem «if» baglaýjysy arkaly, baş sözlem «öýlengin» bolsa söz düzümi (Go and get married) bilen berilýär. Şeýlelikde, türkmen dilindäki iki eýerjeň sözlem üç setirde gelip, baş sözlem diňe bir gezek dördünji setirde berilýär. Netijede, setirlerdäki asyl nusga sazlaşygy, ritmi üýt-

geýär we soňky setiriň kommunikatiw «agramy» artýar (5). Türkmen dilindäki bentde ikinji we dördünji setirler rifmalaşyp gelýän bolsa, iňlis dilinde şol setirleriň başga sözleri (harried, beard) rifma (sazlaşygyňy) emele getirýär. Terjimedäki bu aýratynlyk dördünji setirdäki sözleriň has batly we basymly aýdylmagyna getirýär.

Magtymgulynyň «Döker bolduk ýaşymyz» goşgusynyň iňlis diline «Exhortation in Time of Trouble», ýagny «Kynçylyk wagtyndaky öwüt-nesihat» ady bilen gelýär. Bu ýerde şahyryň geljege ruhobelent garaýşy, türkmeniň agzybiriligine bolan ynamy sena kimin ýaňlanýar. Goşgynyň birinji bendi şeýle:

Istär elden çyka döwlet humaýym,
Doga kylyp döker bolduk ýaşymyz;
Dilegim duş eýle gözel Allahym!
Ersgin boldy, gitdi gyzylbaşymyz.

«Exhortation in Time of Trouble»:

My fortune seems to be taking wing.
Since we pray and rend our clothes
Fulfil our wishes O Great Lord,
The Kyzylbash have ruined everything.

Türkmen we iňlis dillerindäki şu setirleri deňeşdirenimizde umumy mazmun kybapdaşlygyny görýäris. Iňlis dilinde sözler arasyndaky sintaktik gatnaşyklaryň, esasan, analitik serişdeleriniň kömegi bilen amal edilýändigini sebäpli, onda asyl nusgadaky sazlaşygyň, ritminiň kem gelýändigine şaýat bolýarys. Türkmen dilinde bendiň birinji, üçünji we ikinji, dördünji setirleri rifmalaşýan bolsa, iňlis dilindäki bentde diňe birinji we dördünji setirler sazlaşyk emele getirýär. Netijede, terjimäniň çeperçilik derejesi asyl nusgadan asgyn gelýär.

Magtymguly Pyragynyň «Atamyň» diýen goşgusyny beýik akyldar şahyryň atasynyň ölüminden soňky durmuş oýlanmalarynyň, kyblasyna bolan uly hormatynyň nusgawy ýaňlanmasy diýip aýt-

mak bolar. Şu goşgynyň iňlisçe ady «My father» görnüşde berlip, goşgynyň mazmunyny anyk kesgitleýär. Bu goşgynyň başky bendi şeýle:

Altmyş ýaşda nowruz güni, luw ýyly
 Turdy ajal, ýolun tusdy atamyň;
 Bu dünýäniň işi beýlemiş, beli!
 Ömrüniň tanapyn kesdi atamyň.

«My Father»:

In the Year of the Fish, Death came on Nowruz Day
 To block my father's path in stark array
 Papa was sixty-five then. So fate rules
 Our world. Death struck-and took his breath away.

«Atamyň» goşgusynyň türkmen we iňlis dillerindäki bentleriniň deňşdirme seljermelerini nazara alsak, asyl nusgadaky mazmun we setir sazlaşyklary terjimede az. Üçünji we dördünji setirde sözlemeler nokat arkaly bölünip, goşgy ritmini üýtgedýär. Şeýle hem asyl nusgadaky birinji setirde gelyän «Altmyş ýaşda» söz düzüminiň terjimede üçünji setirde berilmegi sözlem gurluşyna, setir sazlaşygyna täsir edýär. Türkmen dilindäki «Atamyň» sözünüň sazlaşygynyň (rifmasynyň) terjimede gelmeýändigini üçin, goşgy mazmuny teswirleme häsiýetinde bolýar.

Iňlis dilinde 1, 2, 4-nji setirleriň rifmasyna garamazdan, asyl nusga derejesinden tapawutlanýar. Setir içindäki we soňundaky pauzalaryň mynasybeti hem dürli häsiýetdedir.

Magtymguly şahyryň goşgularynyň iňlis diline terjimelerine degişli käbir netijelere gelmek mümkin. Türkmen dilinde goşgy setirlerinde eýerjeňli goşma sözlemde «eýerjeň sözlem + baş sözlem» tertibi gelende, olaryň her biri aýratyn goşgy setirini emele getirip, setir ahyrynda pauza amal edilýär. Eýerjeň sözlemde esasy tonuň ýokarlanmagy we baş sözlemiň ahyrynda aşaklamagy iki dilde-de umumylyk bolup, şu dil gurluşlary mazmunyň kybapdaş berilmegini üpjün edýär. Emma goşgularyň terjimelerinde asyl nusganyň söz

gurluşynyň we setir sazlaşygynyň üýtgän ýagdaýynda, goşgynyň mazmuny we çeperçilik äheňi ýöne beýan etme, teswirleme bilen çalyşýar.

Bu bolsa terjime işiniň geljekde has kämilleşmelidigine degerli subutnama bolýar. Şahyryň «Öýlengin», «Atamyň», goşgularynyň terjimeleri muňa mysal bolup biler.

Türkmeniň beýik akyldar şahyry Magtymguly Pyragynyň goşgularynyň daşary ýurt dillerine terjime edilmegi onuň ölmez-ýitmez eserleriniň dünýä halklary tarapyndan uly joşgun bilen ykrar edilýändiginden habar berýär. Şahyryň goşgularynyň inlis diline terjime edilmeginiň ähmiýeti has-da uludyr. Sebäbi inlis dili halkara dil bolmak bilen, şahyryň belent ynsanperwerlige, dostluk-doganlyga, adamkärçilige, ýagty geljege bolan pikir-hyýalaryny dünýä ýaýmaga ýardam berýär, dünýä halklarynyň şahyra, onuň eserlerine bolan söýgüsini, hormatyny, mertebesini barha beýgeldýär. Bu bolsa hormatly Prezidentimiziň ruhy medeniýetimizi dünýä ýaýmakda, ähli ýurtlar bilen dostlukly gatnaşyklary, hyzmatdaşlygy ösdürmekde öňde goýýan wezipeleriniň amal edilmegine mynasyp goşantdyr.

Edebiýatlar:

1. Gurbanguly Berdimuhamedow. Ösüşiň täze belentliklerine tarap. – Aşgabat, 2012.
2. Gurbanguly Berdimuhamedow. Söz aklyň şaýadydyr. «Türkmenistan» gazetini, 2014-nji ýylyň 1-nji fewraly.
3. Magtymguly. Saýlanan goşgular. – Aşgabat, 1977.
4. N. Nartyýew, M. Penjiýew, A. Myradow. Häzirki zaman türkmen dili. – Aşgabat, 1998.
5. G. Nepesow. Türkmen diliniň stilistikasy. – Aşgabat, 2012.
6. Ахманова О. С. Словарь лингвистических терминов. М., 1969.
7. Ахманова О. С. Долгова О. В. Синтаксическая связь слов и диеремика в прозе и поэзии//Теория языка. Методы его исследования и преподавания. М., 1981.
8. Тынянов Ю. Н. Проблемы стихотворного языка. М., 1956.
9. Щерба Л. В. Фонетика французского языка. Л., 1939.
10. The Collected Poems of Makhtumkuli, Caversham, 1995.

*Romanguly Mustakow,
daşary ýurt edebiyaty kafedrasynyň müdiri,
filologiýa ylmymlarynyň kandidaty, dosent*

MAGTYMGULYNYŇ ESERLERINDE LEÝLI WE MEJNUN BARADAKY SALGYLANMALAR

Berkarar döwletiň bagtyýarlyk döwründe hormatly Prezidentimiz ýurdumyzyň ösüşiniň ähli ugurlaryny, pudaklaryny täze ösüş ýoluna gönükdirdi. Şu ugurlaryň içinde ylym we bilim ulgamy aýratyn üns merkezinde durýar. Hormatly Prezidentimiziň kararına laýyklykda 2014-nji ýylda geçirilýän Magtymguly Pyragynyň doglan gününüň 290 ýyllyk toý dabaralary hem muňa aýdyň şaýatlyk edýär.

Hormatly Prezidentimiziň: «Magtymguly Pyragynyň şygryýet dünýäsine diňe bir türkmen halky däl, eýsem, Ýer ýüzünüň beýleki milletleri hem uly hormat goýýar» diýen sözleri türkmen sygryýetiniň tuwagy, milli nusgawy şahyrymyz Magtymgulynyň dünýä edebiyatyndaky ornuny örän takyk kesgitleýär.

Magtymgulynyň şygryýeti dünýä edebiyaty, taryhy we medeniýeti bilen berk baglanyşyklydyr.

Gündogar edebiyatynda Nyzamynyň döwründen bäri ulanylyp gelýän täsirli bir çeperçilik serişdesi bolan salgylanma täri Magtymgulynyň döredijiliginde täze mazmuna eýe bolup, giňden ulanylypdyr.

Salgylanma täri ýa-da allýuziýa – bu bir wakany, bir eseriň gahrymanyny ýa-da haýsydyr bir meşhur hekaýatyň bir bölegini gytaklaýyn ýa-da yşarat bilen ýatlap geçip, şahyryň öz aýjtak bolýan pikirini gysga görnüşde beýan etmegidir. Şol bir halatda, şahyryň öňe sürýän pikirleriniň şol ýatlanan wakanyň ýa-da eseriň üsti bilen okyjynyň aňynda ýatlanýan eseriň möçberine çenli giňelmegi hem-de gysga serişdeler bilen giň pelsepe giňişligine çykmagydyr.

Salgylanma – bu az, gysga serişdeler bilen köp maglumat bermekdir. Salgylanma öňki sýužetleri, hekaýatlary doly beýan etmek däbinden tapawutly bir çeper täkdir.

Salgylanma tärini ulananda Magtymguly il içinde meşhurlyk gazanan rowaýatlary, taryhy şahslary, sopolary, aşyk-magşuklary, olar baradaky eserleri agzap ýa-da şolar bilen baglanyşykly bir epizody, wakany ýatlap geçýär:

Isa kibi hylwat tutsam semada,
Idris kibi gulluk etsem zyýada,
Hydyr, Ylýas kibi girsem zulmada,
Ýa, Reb, habar bilerinmi, ýar, senden! (8, 38 sah.)

Dünýä akyl ýetirmek islegi, Hudaýyň sypatlaryny bilmek meýilleri bilen baglanyşykly filosofik mazmunly «Ýar, senden» atly goşguda ençeme salgylanmalar ulanylýar. Ine, şol ýokardaky mysal getirilen bentde üç sany salgylanma ulanylypdyr:

1. Isa pygamberiň taryhy bilen baglanyşykly, onuň asmana uçup, gökde (semada) mekan tutmagy.
2. Adam atanyň yzyndan döräp, Hudaýa yhlas bilen gulluk eden, Gurhanda «Hak ýolundan ýörän pygamber» hökmünde hormat bilen agzalýan Idris.
3. Dirilik suwuny gözlän Hydryň we Isgenderiň, rowaýatlar-da käte onuň deregine Ylýasyň şol gözlegde zulmada (tüm-lük ýere) girişleri dört setir goşgynyň mazmunyny tutuş älem möçberine çenli giňeldýär.

Şahyryň pikir ýöredişine görä, bu goşguda liriki gahryman: «Men gökde Isa bolup, Ýer ýüzünde Idris bolup, Ýer astynda (ýagny, zulmatda) Hydyr, Ylýas kimin gözlegde bolsam, Allanyň didaryny görerinmi?» diýen soragy orta atýar.

Görşümüz ýaly, salgylanma bir bezeg ýa-da şahyryň öz bilimini görkeziji bir tär däl-de, ol awtoryň pikirini ýaýbaňlandyryjy, ony çuňlaşdyryjy bir tygşytly we täsirli çeperçilik serişdesidir.

Salgylanmanyň bu getirilen mysallary onuň açyk we anyk görnüşidir. Emma Magtymgulyň eserlerinde salgylanmanyň ýa-

pyk we gizlin, tapmaçaly görnüşi, ýagny yşarat hem ulanylýar. Bir eser ýa-da waka yşarat bilen berlende, onuň ady tutulman berilýär, ýöne şol eseri ýa-da wakany, rowaýaty bilýän adam oňa derrew düşüňýär. Meselem, Magtymgulynyň Durdy şahyra tapmaça häsiýetli ýazyp iberen «Ot nedir?» atly goşgusynda şeýle setirler bar:

...Bilermu sen kaýsy derýa içinde,
Adamzat jigerli ýatan huwt¹ nedir? (9, 115 sah.)

Musulman dininiň taryhy bilen tanyş bolan her bir adam üçin dini rowaýatda iki balygyň möhümdigi mälim bolupdyr.

Birinji äpet balyk, dini ynançlara görä, ýeri göterýän öküze direg bolup hyzmat edýär, ol umman suwunyň içinde ýüzýär. Emma ikinji, Ýunus pygamberi ýuwdan äpet balyk mifologiýa boýunça Dijle (Tigr) derýasynda ýaşaýar. Onuň ady hem «Zalyja» diýlip aýdylýar (12, 71 sah.). Ol Allanyň nazary düşen keramatly jandarlaryň hataryna girýär. Ýöne bu ýerde «derýa» sözünüň «deňiz» diýen düşüňjani hem berip biljekdigine-de üns bermeli.

Salgylanmada berilýän maglumatlar bilimli, okumyş adamlara belli bolalmaly diýlip hasap edilipdir hem-de tapmaçada şol maglumatyň nireden alnandygyny bilmeklik şol adamlaryň bilim derejesini görkezýän talaplaryň biri bolupdyr. Emma ýapyk, açyk däl salgylanma halk döredijiliginde, nakyllarda we atalar sözünde ulanylýar. Meselem, «Müsürde şa bolanyňdan, öz ilinde geda bol» diýlen atalar sözüniň düýp çeşmesi Ýusup we Züleyha baradaky hekaýatdan, rowaýatdan gelip çykýar. Emma şol sýüzete degişli adamlaryň, obrazlaryň anyk ady berilmeýär. Diňe «Müsürde şa bolan» diýen jümle Ýusubyň gulçulyga satylyp, soňra Müsürde belent derejeli wezipäni eýeländigini, ýöne öz ýurdundan jyda düşüp gezendigini habar berýär. Şol sýužet bilen tanyş bolan adam oňa gowy düşüňýär, emma şol rowaýat bilen tanyş bolmadyk adam üçin Müsür bir keseki, ýat ýurt diýlen many berýär. Sebäbi erteki we dessanlarda-da Müsüriň ady köp duş gelýär.

¹ Huwt – balyk.

Salgylanma metafora, meňzetme ýaly çeperçilik serişdelerine meňzeýär, käte şeýle-de hyzmat edýär. Ýöne onuň ikinji gat manysy çeper eserde örän möhüm rol oýnaýar.

«Eşek münüp Isa dek, ýeldirdigim bilmezmiň» (8, 122 sah.) diýen setirde Magtymgulynyň eseriniň gahrymany özüni Isa pygambere meňzedipdir. Sebäbi Isanyň ulalansoň Iýerusalime eşekli, ýagny yönekeý daýhan ulagy bilen gelendigini habar berýär, şeýle-de özi bilen täze bir dini taglymaty getirendigini, ýagny şol meňzetmäniň ikinji gatlakdaky mazmunyny, düýp manysyny bilmek örän möhüm bolup durýar. Şeýle sebäplere görä salgylanma täri yönekeý meňzetmeden özüniň çuň we ýaýrawly mazmuny, manysy bilen tapawutlanýar.

XVIII asyr türkmen nusgawy edebiyatyna nazar aýlasaň, ilki bilen, Magtymgulynyň eserlerinde duş gelýän salgylanmalaryň beýleki şahyrlaryňka meňzemeýändigini we edebiyatda lenç edilip, öz täsiriligini ýitiren salgylanmalardan düýpgöter tapawutlanýandygy mese-mälim göze ilýär. Ikinjiden, olaryň tematik baýlygy şahyryň bilim derejesiniň ýokary we dünýägaraýşynyň çuň bolandygyny görkezýär. Üçünjiden, şeýle salgylanmalary derňemek we olaryň düýp mazmunyny açyp görkezmek Magtymgulynyň döredijiliginiň iýmitlenen çeşmelerini, köklerini yzarlamak üçin örän wajyp bolup durýar.

Şeýle salgylanmalaryň birinji toparyna söýgi temasynda degişli bolan Gündogar edebiyatynyň meşhur aşyk-magşuklar baradaky eserleriniň wakalary, olaryň esasy gahrymanlarynyň ýatlanyp geçilmeği girýär.

Adam duýgusynyň akyldan rüstem gelip, ony tragik ýagdaýlara düşürýändigini baradaky äheňler Gündogar we Günbatar edebiyatlarynyň söýgi barada ýazylan iň naýbaşy eserlerinde çeper beýan edilýär. Magtymgulynyň eserlerinde Gündogar edebiyatyna degişli göwrümlü meşhur eserleriň onlarçasyna salgylanmalar duş gelýär. Aýratynam, Gündogarda meşhur bolan aşyk-magşuklar baradaky eserlere, olaryň mazmunyna we wakalaryna salgylanmak, olary dürli kontekstlerde ulanmak däbini Magtymguly öz döredijiliginde ussatlyk bilen dowam etdiripdir.

Şeýle eserleriň iň gadymdan gelyänleriniň biri-de, söýginiň güýjüni görkezýän, onuň adamy dälilik derejesine ýetirýändigi barada dörän sýužetleriň biri bolan Leyli we Mejnun baradaky hekaýatdyr.

Bu sýužet öz gözbaşyny, ony giňişleýin öwrenen tanymal alymlaryň biri I. Ý. Kraçkowskiniň bellemegine görä, VII asyrlarda arap edebiyatynda Mejnun baradaky dörän goşgulardan alýar (6, 55 sah.). Ýöne diňe X asyrdan başlap, Leyli we Mejnunyň atlary meşhur romantik aşyk-magşuklaryň hatarynda agzalyp başlanýar. Emma bu rowaýaty derňän köp alymlaryň aýtmagyna görä, Leyli we Mejnun baradaky gürrüňler entek «XII asyra çenli gutarnykly çeper eser hökmünde orta çykmandyr» (2, 248–249 sah.).

Bu sýužet boýunça ilkinji ýazylan uly göwrümlü çeper eser Nyzamy Genjewiniň (1141–1209) «Leyli–Mejnun» atly poemasy hasaplanylýar. Alymlaryň pikirine görä, bu sýužetiň ýaýrap meşhur bolmagyna Nyzamynyň ýazan bu eseri aýgytlaýjy rol oýnapdyr (5, 145 sah.).

Nyzamydan soň bu sýužet boýunça ýüzden gowrak eser ýazylypdyr. Şol awtorlaryň içinde Gündogar edebiyatynyň meşhur wekilleri Amir Hosrow Dehlewi (1253–1325), Abdyrahman Jamy (1414–1492), Alyşir Nowaýy (1441–1501), Muhammet Fizuly (aradan çykan ýyly 1555/56), türkmen şahyry Nurmuhamet Andalyp (1660–1740) ýaly şahyrlar bolupdyr.

Şeýlelikde, X asyrdan başlap Gündogar şygryýetinde, dürli kontekstlerde, Leyli we Mejnunyň keşplerine salgylanmak däbi ýüze çykýar.

Ý. E. Bertelsiň sözleri bilen aýdanymyzda, orta asyr Gündogar edebiyatynda «bu bagtsyz aşyk-magşuklaryň atlary agzalmaýan hem-de olaryň ykbaly baradaky salgylanmalar duş gelmeýän ýekeje-de liriki diwan ýok diýen ýalydyr, olar hem, öňden çen edilişi ýaly, her bir şygyr muşdagyna mälim hasaplanypdyr» (2, 313 sah.). Şu nukdaýnazardan seredeniňde, Magtymgulynyň şygryýetinde-de şu dăp dowam etdirilipdir hem-de ösdürilipdir. Esasanam, Magtymgulynyň «Söýmüşem seni» atly goşgusynda aşyk-magşuklaryň sany dăp

boýunça ýedi jübüt däl-de, on bire ýetirilipdir. Aşyk-magşuklaryň kiçjik ensiklopediýasy bolan bu goşguda Leýli we Mejnunyň atlary, «yşkyň binýadyny tutujylar» diýlip, tertip boýunça iň gadymy meşhur aşyk-magşuklar bolan Ýusup we Züleyhanyň atlarynyň yzyndan getirilýär:

Ýalançyny tutdy ady,
Olardyr yşkyň binýady,
Mejnun Leýli perizady
Söýen dek söýmüsem seni. (8, 77 sah.)

Magtymguly Leýli we Mejnun baradaky sýužetiniň epizodlaryny, onuň döreýiş taryhy baradaky käbir maglumatlary hem getirýär. Özüne ruhy halypa, ýolbaşçy, pir gözläp, emma haýsydyr bir sebäplere görä şeýle pire duşmandygy barada ýazylan «Bilmezmiň» (bu goşgynyň düzüliş taryhy baradaky rowaýatlarda Ýazguly ýa-da Nyýazguly diýen bir adamy Magtymguly pir tutunjak bolup gelen-de, ilki piriň oňa göwni ýetmän, soň şahyryň pirden ökde gelşi barada aýdylýar (7, 48–55 sah.)) atly goşgusynda şahyr «Mejnun kibi sährada ýyglap gezendigini» aýtmak bilen Leýli–Mejnun sýužetiniň bir epizodyna salgylanyp, öz pikirini beýan edýär:

Surahnyň arkasynda Mejnun gurdy jadyňy,
«Bismilla» diýip çagyrdy, tapmady ustadyňy,
Hakdan gaýry bir kimse eşitmedi dadyny,
Kyrk aşyk nagra çekip, şugla urdy oduny,
Gözýaşymdan suw alyp, söndürdigim bilmezmiň? (8, 122 sah.)

Bu goşguda aýdylýan maglumatlar aýlawlyrak, tapmaça häsiýetli edilip beýan edilýär, şoňa görä-de ony okaýan adamdan, şol maglumatlary dogry düşünmek üçin, bellibir derejede taýýarlyk talap edilýär.

Goşgynyň mazmuny bir tema bilen çäklenmeýär. Ýöne esasy tema yşk, söýgi temasy bolup durýar. Goşguda iki hili yşk, ýagny ynsan söýgüsi we sopuçylyk, Hudaýa söýgi temalary beýan edilýär. Şoňa görä-de Leýli–Mejnun, Warka–Gulşa, Süleýman–Bylkys

ýaly söýgi temasy beýan edilýän sýužetler bilen bir hatarda Isa, Şibli, Aby-Zemzem çeşmesi, Safa, Merwe arasy ýaly atlar agzalýar. Şonuň üçin Mejnunyň ady bilen baglanyşykly dördünji bent sopusylyk taglymaty bilen baglanyşykly diýip hasaplamak mümkin. Çünki Leyli–Mejnun sýužeti boýunça ýazylan eserleriň hiç birinde Mejnun özüne ussat, pir gözlemeýär, tersine, nirä barsa-da Leyli üçin zar çekip, dag-u sähralarda gözyaş döküp gezip, dälilik hetdine ýetýär. Diýmek, gürrüň sopusylyk taglymatyny doly berjaý etmek üçin öz janyna köp azar beren, akylyny ýitirip, şonuň üçin «Lukman mejnun» diýen ada eýe bolan, X asyrdan Saragtda ýaşap geçen Şyh Lukman Sarahsy (10, 471–472 sah.) hakynda barýar. Ýeri gelende aýtsak, sopusylyk taglymaty bilen tanyş bolan adamlaryň hemmesine diýen ýaly Şyh Lukman Sarahsynyň ady mälum bolupdyr.

Şeýle sebäplere görä, «Bilmezmiň» atly goşgynyň dördünji bendiniň birinji setiri neşirde berlişi ýaly, «Surahnyň arkasynda Mejnun gurdy jadyny...» ýaly däl-de, ygtybarly hasaplanylýan golýazmalarda berlişi ýaly, «Sarahsyň arkasynda Mejnun gurdy jadyny...» (14) diýip alynsa dogry boljak. Bu bentde liriki gahryman özüni Lukman Sarahsy bilen deňeşdirýär hem-de özüne tälüm berip, pir bolup biljek ussat tapmandygyny ýüreginden syzdyrýar. Bu goşgynyň birinji bendi Süleýman, Isa ýaly pygamberleriň durmuşy bilen baglanyşykly rowaýatlara ýşarat bilen salgylanmaktan başlanyp, onda öz garşydaşynyň taýýarlygyny, onuň bilim derejesini barlaýan birnäçe sowallar berilýär. Ol sowallara bolan jogaplary şol döwürde ýokary dini bilim alan, özüni pir hasaplaýan her bir ruhany biläýmeli eken. Şol sebäpli bu ýerde Magtymguly başga bir piriň ýanynda öz bilimini görkezip, köpbilmişlik edýär diýmek, elbetde, ýalňyş boldy. Ol öz ynsan mertebesini gorap, şol ulumsylyk bilen äsgermezlik edip, şahyry kabul etmedik piri özüniň ylymy-bilimli adamdygy barada duýdurýar.

Şol goşgynyň düzüliş taryhyna degişli rowaýatlaryň birinde Magtymguly şol piri görmäge uzak ýoly söküp eşekli barýar. Pir onuň bir eşekli gelen şahyrdygyny eşidip: «Bize olar ýaly eşek münüp, şahyrçylyk edip, agzyna gelenini samrap ýörýän adam ge-

rek däl. Biz olar ýaly adamyň goluny hem almarys» diýip, ulumsylyk bilen şahyra göwniýetmezçilik edýär. Şol sebäpli Magtymguly goşgynyň ilkinji bendinde özüniň sada durmuşynyň din talaplaryna dogry gelýändigini, ýagny Isa pygamberiň hem söýgüli ulagynyň eşek bolandygyny (Injil rowaýatlaryna görä, Isa pygamber ulalyp ýetişensoň, Iýerusalime eşekli gelýär – R.M) ýañzydyp, «Eşek münüp Isa dek, ýeldirdigim bilmezmiň?» diýip ýazýar.

Bu goşguda şahyr aşyk-magşuklaryň keşplerini ulanyp, öz şahsy durmuşy bilen baglanyşykly pikirlerini, özüniň şowsuz söýgüsini, söýgülisinden aýrylyşyny hem çeper beýan edýär:

Mejnun kibi sährada ýyglaý-ýyglaý gezdigim,
Gözüm ýaşyn merjen deý düzüm-düzüm düzdügüm,
Warka kimin Gulşadan ölüp, umyt üzdügim,
Joşgun berip yşk ody, gaýnap-gaýnap gyzdygym,
Şibli kimin bir dagy ýandyrdygym bilmezmiň? (8, 122 sah.)

Şol şahsy söýgi motiwleri goşgynyň soňky bentlerinde-de duýulýar. Liriki gahryman «şuňkar guşuna ýetip bilmändigini», «dünýä özüni taýdyrandygyny» aýdýar:

Ýetilmemiş şuňkarym², gamyş ganat ak türpek,
Dünýä meni taýdyrdy, bir ýany etdi urpak,³
Janan jiger diliban, tartar, gan goýmaz torpak,
Her tikenden ýüz gaffy, her kyrk gülden bir ýarpak,
Dagy-daşy aýlanyp, öndürdigim bilmezmiň? (8, 122 sah.)

Öz söýgülisini guşa ýa-da «şuňkar guşa» deňemek bu nusgawy edebiýatda giň ýaýran däpdir. Köplenç, aýralyk motiwlerinde şahyrlar öz «şuňkar guşundan» aýrylandyklaryny aýdýarlar. Andalybyň «Leýli–Mejnun» dessanynda Leýliniň ölümi bilen baglanyşykly:

Guş boluban uçduň, güli-firdowsi-jennet bagyga... (1, 106 sah.)

² Şuňkar – laçyn.

³ Urpak – toprak, gum, gum tümmegi.

– diýen setirler duş gelse, Mollanepesiň meşhur «Guba gazym» atly goşgusynda-da liriki gahryman öz söýgülisini «algyr laçyna, şuňkara» meňzedýär:

Aldyň sabry-kakarym, söýgüli, serwi-näzim,
Tawus guşum, humaýym, ördegim, guba-gazym,
Algyr laçyn, şuňkarym, ütelgi bahry-bazym,
Ýatsam, sen-sen hyýalym, tursam, tilimde sazym.
Köýgen dertli ýürekden çyksyn otlug beýazym. (11, 110 sah.)

Şoňa görä-de Magtymgulyň goşgusyndaky «şuňkar guş» diýýän jümlesiniň onuň söýgülisine degişlidigine şek-şübhe galmaýar.

Söwer ýaryndan aýrylyşy, özüne ruhy hemaýat berip, dogry ýol görkezip biljek ussat, pir hem tapyp bilmeýändigini baradaky gamgyn, lapykeç pikirleriň girdabynda ýüzýän şahyr häli-şindi özüni Mejnuna deňeýär hem-de «Bilmezmiň» atly goşguda şol sýužetiň döreýiş taryhy bilen baglanyşykly bir wakany hem ýşarat bilen ýatlaýar:

Şirwan hanyň söwdasy, ne ajaýyp söwdadyr,
Gyldan bu ýan agdyrsa, kyýamat gün ryswadyr,
Ýüz ýigrimi sap gurlup, her ýanda bir gowgadyr,
Aşyklyk bir joşgundyr, akmaz daşgyn derýadyr,
Bir jurgadan kyrk aşyk gandyrdygym bilmezmiň? (8, 122 sah.)

Taryhdan mälim bolşy ýaly, Nyzamy «Leýli–Mejnun» poemasyňy Şirwanyň hökümdary Şirwanşa Ahsatan I-niň haýyşy boýunça ýazýar. Nyzamynyň beýan etmegine görä, bir gün Şirwanşanyň çapary patyşanyň permanyny getirýär. Patyşa ol hatda Nyzamydan Leýli we Mejnunyň söýgüsi barada pars dilinde bir «gant ýaly şirin» ajaýyp eser ýazmaklygy haýyş edýär (2, 234 sah.), şoňa görä-de Magtymguly «Bilmezmiň» atly goşgusyň başinji bendini «Şirwan hanyň söwdasy ne ajaýyp söwdadyr...» diýip başlaýar. Bu waka 1188-nji ýylyň maý aýynda bolup geçýär. Rowaýata görä, Şirwanşa

Ahsatan I⁴ bu eser ýazylsa, onuň üçin iň gowy peşgeş, hak tölejekdigini aýdypdyr. Şol rowaýaty Magtymguly «Şirwan hanyň söwdasy» diýip ýatlaýar, çünki şol waka dünýä edebiyatynyň altyn hazynasyna girýän ölmez-ýitmez eseriň döremegine sebäp bolupdyr.

Şahyryň ruhy gözlegler döwründe, «kämil aýagyna baş goýmaga, toba kylyp, bir piriň topragyna bulanmaga» meýil eden pursatlaryny beýan edýän «Köňlüm» atly goşgusynda Mejnunyň keşbi aşyklygyň beýik nyşany, yşkyň ölçegi hökmünde suratlandyrylýar:

Yşkym bardyr Mejnundan altmyş esse zyýada,
Kuwwatym bardyr kyrk ýyl, ders aýdarga Perhada,
Ýüregim ýakyp oda, Hojamga barsam dada,
Kerem derýasy joşup, ýetirgeýmu myrada,
Galsa, köňül tapylmaz, çyksa – bu jan dünýäde,
Mert gerekdir almaga bu garyp galan köňlüm. (8, 203 sah.)

Öz yşkyny Mejnunyňkydan hem artyk edip görkezmek däbi Magtymguludan öňki Gündogar şahyrlarynyň hem eserlerine mahsus bolupdyr. Meselem, Zahyreddin Muhammet Babyr (1483–1530) bir goşgusynda şeýle ýazýar:

Husnda ortuk agar bulsa ýuzi Laýliniň,
Men taki borman aning işkida ýuz Majnunça. (3, 41 sah.)

(Gözellikde eger artyk bolsa ýüzi Leyliniň,
Men onuň yşkynda ýüz Mejnunça bardyryn).

Mejnunyň, Leyliniň keşpleri Magtymgulynyň öwüt-nesihat, filosofik häsiýetli goşgularynda hem dürli kontekstlerde aýdylyjak pikire anyk, konkret, giň gerim we çuň mazmun berýär:

⁴ Şirwanşa Ahsatan ibn Minuçihr, 1187–1197-nji ýyllar aralygy höküm süren patyşa. Şirwanşalar Bahram Çubiniň (590–591-nji ýyllarda tagta çykýar we agdarylýar) nesilleri hasaplanýarlar (13, 67 sah.).

Kämil bolmaz ol şerbetden datmaýan,
 Hezl eýlemez söz aslyna ýetmeýen,
 Däli Mejnun yşky eser etmeýen,
 Perizat Leýliniň gadryn näbilsin. (8, 88 sah.)

Göräýmäge bendiň her setirinde dürli perdeden gopýan pikirler, öz söýgüsi üçin ýanyp-köýen, «yşky eser edip», dälilik hetdine ýeten Mejnunyň keşbiniň üsti bilen bitewi bir ideýa birigip gidýär. Şahyr her bir ynsanyň jany-teni bilen öz maksadyna ymtylyp, köp zatlary öz tejribesinde görýänçä durmuşyň hadysalaryna dogry baha berip bilmejekdigini aýdýar.

Adamyň içki dünýäsi, onuň psihologiýasy, aldym-berdimli göreş gidýän ýowuz durmuşda liriki gahrymanyň gapma-garşylykly pikirleri inçelikden beýan edilýän, Magtymgulynyň «Ýigitlik paslyny gyşa ýetiren» döwründe ýazylan «Galyp men» atly filosofik mazmunly goşgusynda şahyr ýene-de Leýli we Mejnun baradaky sýužete ýüzlenýär.

Magtymgulynyň beýleki filosofik goşgularyna meňzemeýän, hemme zady gysga, düşnükli, çuň manyly, göýä atalar sözi ýaly okalýan goşgy setirleriniň deregine, bu goşguda liriki gahrymanyň ruhy çökgünligi, onuň tutýan maksatlarynyň amala aşmaýandygy görünýär. Liriki gahryman özüniň gama batyrýan bir derde uçrandygyny, ýöne şol bir halatda «başynyň ýüz höwesdedigini, köňlünüň joşgundadygyny» aýdýar, ýagny şahyr öz döredijilik gözlegleri barada aýdanda ýene-de Leýli we Mejnunyň bagtsyz, ýöne ajaýyp söýgi taryhyna ýüzlenýär, çünki öz edýän işlerinden nägilelik, ruhy çykgynsyzlyk liriki gahrymany dälilik hetdine ýetirýär:

Başym ýüz höwesde, köňlüm joşgunda,
 Girdaba düşüp men däli daşgynda,
 Nejd dagynda gezen Mejnun yşkynda
 Ýanar otly Leýli bolup galyp men.

Bu dünýäni göçüp bargan göç bildim,
 Işini bet aňdym, özün puç bildim,

Öňün oýun gördüm, soňun hiç bildim,
Tirik erken, öli bolup galyp men. (8, 20 sah.)

Durmuşyň manysy barada oýlanyp, Magtymguly öz geçen durmuş ýolundan nägiledigini aýdýar. Şahyryň filosofik gözlegleri, sopusylyk ideýalary ony lapykeç edýär. Öz gözläň ideýasyny, haýsy ýol bilen gidende ynsanyň bagtly boljakdygy baradaky pikir şahyr üçin nämälim we jogapsyz galýar. Özüniň ýaşlykda sopusylyk ideýalaryndan ruhlanyp:

Magtymguly, aç tiller,
Gulluk kyl aýlar, ýyllar,
Erte gulluksyz gullar
Armandadyr armanda. (9, 15 sah.)

– diýip ýazan döwründäki özi üçin aýdyň we anyk ideýadan daşlaşýar. Şahyr ýaşlykda Hak yşkyndan, sopusylyk ideýalaryndan ruhlanyp gezende-de, ol özüni Mejnun bilen deňeýär:

Aýyl, aşygyň, aýyl,
Mejnun bol halka ýaýyl,
Halyl ogly Ysmaýyl
Gurbandadyr gurbanda. (9, 15 sah.)

Emma şol bir keşp oňa garrylykda öz kalbyndaky gapma-garşylykly duýgulary aňlatmak üçin hem hyzmat edýär. Şahyr öz döredijiliginden, öz edýän işlerinden nägile, durmuşda görýän zatlaryndan närazy bolup, özüniň indi ýaşynyň bir çene barandygyny hem-de «kämilik kiştisiniň derýa batandygyny» aýdýar. Durmuşyň meseleleri şahyry tolgundyryýar, olaryň çözügi görünmeýär, şoňa görä-de ol öz-özüne igenýär:

Ýigitlik paslyny gyşa ýetirdim,
Kämilik kiştisin⁵ derýa batyrdym,
Beýik pikre galdym, aklym ýitirdim,
Il içinde däli bolup galyp men. (9, 20 sah.)

⁵ Kişti – gämi.

Leyli we Mejnun baradaky sýužetiň bu ýerde agzalmagy tötänleýin bolman, ol liriki gahrymanyň harasatly psihologik pursatlary başdan geçirişini, onuň duýgularynyň, galagoply pikirleriniň akyl paýhasyndan rüstem gelip, ony dälilik hetdine ýetirýändigini görkezmek üçin örän ýerlikli ulanylýar.

Şygryda beýan edilişine görä, şahyr durmuşda öz ýeten sepgitleri bilen razylaşmaýar, ol özünden nägile, ol kämillige ymtylýar. Bir söz bilen aýdylanda adamyň içki dünýäsinde, oý-pikirlerinde gopýan harasatlary, gapma-garşylykly pikirleri görkezmekde bu goşgy nusga alarlyk eser bolup durýar.

Gündogar klassyk edebiyatynda Leyli we Mejnunyň keşplerine salgyylanmak däbi Mejnunyň Leylä bolan söýgüsi sebäpli bar zady unudyp, öz geýýän egin-eşigine-de üns bermän, ýakasy ýyrtyk eşikde, ahy-nala edip, ýagny «çäki-giriban» bolup gezendigini dur-nukly ulanypdyr. Mejnunyň şeýle keşbi Magtymgulynyň eserlerinde-de duş gelýär:

...Mejnuny görüň, çäki-giriban bolup ötdi,
Leylini görüň, gunçaýy-handan⁶ bolup ötdi! (9, 94 sah.)

Magtymguly Mejnun deýin söýgi üçin ahu-zar çekip gezen aşyklaryňam dini şahsýetler bilen bir hatarda behişde barjakdygyny nygtaýar:

Ol Hyzyr, Ylýas ile Ahmet, Süleýman anda bar,
Ol Selim şah Mekke hany, ibni Soltan anda bar,
Baýezid, Soltan Weýis, Hyrkan⁷, Syfan⁸ anda bar,
Bir niçe Mejnun kibi çäki-giriban anda bar,
Daýanar Musa asasy-mary gördüm şondadyr. (9, 11 sah.)

⁶ Gunçaýy-handan – güler ýüzlü, şadyýan gunça, açylmadyk gül.

⁷ Hyrkan Abul Hasan Harakany (1033/34-nji ýylda aradan çykan) eýranly sopy, şeýh, Baýezit Bestamynyň (776/777–874/875) tarapdary.

⁸ Syfan – Harbyň ogly Abu Sufýan, musulman dininiň tarapdarlarynyň biri, ysalam dininiň rowaçlanmagyna köp hemaýat edipdir. Dört çaryýarlardan soň ysalam patyşalyk hökümetini guran Mugawiýanyň kakasy.

Leylini Magtymguly dilinden bal damýan, süýji dilli gyz hökmünde suratlandyrýar:

Terehhum kylmaz ol dilber hijranda bu nalaýa,
Agzym süýjip dema-demi Leyli kibi şekerhaýa,
Kylsa tebessümi ki ol men jepaly dilrubaýa,
Meger Ýusup düşdi çaýa, jemalyň diýip bakam Aýa,
Yrak zemin, Kerbelaýa bakam Ýusup diýe-diýe. (9,15 sah.)

Görşümüz ýaly, Magtymguly Leyli–Mejnun sýužeti bilen baglanyşykly keşplerini öz eserleriniň çeperçiligini, manysyny çuňlaşdyrmak üçin özüniň şahsy söýgüsi, dini-filosofik, öwüt-nesihat beriji goşgularynda ýerlikli we ussatlyk bilen ulanypdyr. Magtymgulynyň döredijiligini şol bagtyna ýetip bilmedik aşyk-magşuklaryň keşplerinden özge göz önüne getirsek, elbetde, ol göz-görnetin garyplaşardy, çünki ynsan duýgusynyň, söýgi ezýetleriniň, jebri-jepalarynyň nyşanyna öwürülen bu keşpler Magtymgulynyň şygryýetine zynat berýär. Hatda Mejnunyň aýak basyp gezen ýerleri-de şahyryň şygryýetinde şol aşyk-magşuklaryň bagtsyz, emma ajaýyp, päk söýgüsine sena bolup ýaňlanýar:

Iller heý, Mejnun dagynyň
Serinden duman gitmezmiş,
Müňküre bilin baglanyň,
Köňlünden guman gitmezmiş. (8, 267 sah.)

Magtymgulynyň bu agzaýan «Mejnun dagy» «Görogly» eposynda-da duş gelyär: «Öwez han bir lek⁹ goşun bilen Mejnun dagynyň eteginde tug dikdi. Mejnun dagyndan bärlik Çandybile çenli dag hem ýokdy. Mejnun dagynyň gapdallaram ýalaň gaýnap duran çeşmedi» (4, 358 sah.).

Başgaça aýtsak, Leyli–Mejnun sýužeti, hekaýaty halk döredijiligine degişli eserlere-de öz täsirini ýetiripdir, «Görogly» eposyndan görnüşi ýaly, türkmenler şol dag we Leyli–Mejnun baradaky rowaýat bilen gadymdan ýakyndan tanyş bolupdyrlar.

⁹ Lek – ýüz müň.

Edebiýatlar:

1. Andalyp. Dessanlar. – Aşgabat, 1991.
2. Бертельс Е. Э. Избранные труды. Низами и Физули. М.: Изд-во восточн. лит-ры, 1962.
3. Бобир З. М. Асарлар. – Тошкент, Бадий адабиёт наширёти, 1965, I том.
4. Görogly. – Aşgabat, 1980.
5. N. Gullaýew. Leýli we Mejnun hakda söhbet. – Aşgabat, Magaryf, 1986.
6. Крачковский И. Ю. Ранняя история повести о Меджнуне и Лейли в арабской литературе – В кн. Алишер Навои (Сборник статей) М-Л, изд-во АН СССР, 1946.
7. Magtymguly barada rowaýatlar. – Aşgabat, 1983.
8. Magtymguly. Şygyrlar. – Aşgabat, 1992. I tom.
9. Magtymguly. Şygyrlar. – Aşgabat, Türkmenistan, 1994, II tom.
10. A. Meredow, S. Ahally. Türkmen klassyky edebiýatynyň sözlügi. – Aşgabat, 1988.
11. Mollanepes. Lirika. – Aşgabat, 1979.
12. R. Mustakow. Magtymgulynyň poeziýasynda gadymy Gündogaryň mifleri. – Aşgabat, 1994.
13. Пигулевская Н. В., Якубовский А. Ю. и др. История Ирана с древнейших времен до конца XVIII века. – Ленинград, 1958.
14. Türkmenistanyň Ylymlar akademiýasynyň milli golýazmalar instituty, inw. №400 a, inw. №76.

*Begmyrat Weýisow,
türkmen dili kafedrasynyň
müdiri, dosent*

SÖZ SUNGATYNYŇ USSADY

Җnsany beýleki janly-jandarlardan tapawutlandyryan dil aň hem pikirlenme bilen aýrylmaz baglanyşykda bolup, adamzat jemgyýetiniň ösmeginde iňňän uly hyzmaty ýerine ýetirýär. Biz älem-jahany söz görnüşinde beýnä ornaşdyrýarys, söz arkaly oýlanýarys. Öz oý-pikirimizi-de sözüň üsti bilen daşymyza çykarýarys. Her halk zatlary, düşünjeleri özüçe atlandyryar. Diller

halklaryň-da birini beýlekisinden tapawutlandyran esasy milli görkeziji hasaplanylýar.

Eserleri Jemşidiň jamyna deňelen Magtymguly – diliň nesileri baglanyşdyrmakdaky, aňýeti ösdürmekdäki, milleti kemala getirmekdäki hyzmatyna akyl ýetiren beýik söz ussady, öz eserinde türkmeniň ruhy dünýäsini bütin aýdyňlygy bilen açyp görkezen akyldar. Dünýäni Aý-Günsüz, türkmeniň ruhy älemini Magtymgulusyz göz önüne getirmek mümkin däl.

Baryp XX asyryň başynda görnükli edebiýatşynas Ý. E. Bertels Magtymgulynyň döredijiligini örän dykgat bilen öwrenmegiň, her bir sözüni saldarlap görmegiň, hakyky manysyna göz ýetirmegiň zerurdygyny nygtan eken. Beýik söz ussadyň döredijiligi hakda köp işler edilenem bolsa, onuň dil taglymaty, nusgalyk derejesine ýeten söz ussatlygy, ene dilimizi milli edebi dil derejesine ýetirmekdäki hyzmaty entek düýpli derňewlere garaşýar.

Şahyr:

Agzalalyk aýrar ili dirilikden,
Döwlet dönüp, nobat duşmana gelgeý.

– diýip nygtaýar. Agzybirlik ideýasy şahyryň döredijiliginiň içinden eriş-argaç bolup geçýär. Magtymguly külli türkmeniň agzyny bir etmekde, ene dilimiz arkaly milli aňýeti kemala getirmekde uly iş bitiren beýik şahsyýet, söz sungatynyň ussadydyr.

Mahmyt Kaşgary XI asyrda, Alyşir Nowaýy XV asyrda diliň kömegi bilen ähli türki kowumlaryň agzyny birikdirmäge çalşypdyrlar. Magtymguly täze taryhy döwürde munuň mümkin dældigine düşünişip, öz eserlerini dagynyk ýaşaýan türkmen tire-taýpalary düşüner ýaly, sada dil bilen ýazypdyr. Onuň eserleriniň dili, döwrüniň nogsanlyklaryny düzetmekde ylymy-bilimli adamlara bil baglan öz pederi Azadynyň eserleri bilen deňeşdirilende has düşnüklidir. Ýogsam, Magtymguly hem öz pederi ýaly arap dilinde, pars dilini-de suwara bilipdir. Onuň eserlerinde pars, arap sözleri, hatda parsça, arapça gatyşdyrylyp ýazylan şirin-şeker görnüşli

setirler-de (3, 55 sah.), uýgur, garlyk, gypjak taýpa dillerine häsiýetli sözler-de, grammatik arhaizmler-de ýok däl.

Magtymguly: «Ýigit sada gerek, türkana ýagşy» diýýär. Ol halkymyzyň janly gepleşiginden ep-esli uzaklaşan ortalyk türki edebi dil bolan kitaby diliň normalaryndan ýüz öwrüp, öz eserlerine türkmen umumy halk diliniň söz baýlyklaryny, häsiýetli grammatik aýratynlyklaryny batyr gaý girizipdir, edebi dilimizi halk döredijiliginiň diline has ýakynlaşdyrypdyr.

Magtymgulyň döredijiliginiň diňe Gündogar edebiýatından däl, has köpräk türkmeniň özüniň baý halk döredijiliginden ýymitlenip, nusgalyk derejä göterilendigini bellemek bolar. Muny onuň eserleriniň aglabasynyň türkmen halk döredijiliginiň şahyryna eserlerine kybapdaş 7, 8, 11 bogunly dörtleme görnüşinde ýazylandygy hem tassyklaýar. Beýik söz ussadyň dil babatdaky bu ýörelgesi özünden soňky türkmen şahyrlarynyň ençeme nesli üçin nusga mekdebi bolup geldi.

Şahyr atalar sözi-nakyllary, manydaş we garşylykly manyly sözleri, göçme manylylyk, meňzetme, deňeşdirme ýaly çeperçilik serişdelerini ussatlarça ulanyp, az sözde çuň many aňlatmagyň nusgasyny goýup gidipdir.

Meselem:

Süleýman, sen mura bir gulak goýgul,
Sowalyn diňlegil, jogabyn aýgyl,
Häkim bolsaň, halky Gün kibi çoygul,
Akarda suw ýa öserde ýel bolgul !..

Syzzyldaşar tenim Eýýup teni deý...

Görogly Reýhana neneň ýalbardy,
Amandyr diýene diýanat ýagşy...

Baýguş aýdar: «Derdim bar,
Tesbihym bar, wezdim bar,

Weýranada ýurdum bar,
Zaru-girýan içinde»...

Bilgil uzak gitmez aýy dostlugy,
Gahry gelse, depäň üzre daş döker...

Mysallardan görşümüz ýaly, bary-ýogy birki setirde uly göw-rümli eserleriň mazmuny ýatlanylýp, aýdyljak bolunýan pikir örän gysby we täsirli nygtalýar.

Şahyryň: «Eşiden deň bolmaz gören göz bilen», «Çagyrylan ýere bar, oturgyl, turma, çagyrylmadyk ýere barma, görünme»...ýaly setirleri indi nakyla öwrülip gidipdir.

Şahyryň şygrylarynda onuň söze, sözlemek edebine bolan garaýşy, bu meselede türkmen halkynyň milli özboluşlylygy örän aýdyň görünýär.

Meselem:

Magtymguly, sözüň gysga, şerhi köp,
Bilmeze hiç, bilenlere nyrhy köp,
Ýeriň ýerden, äriň ärden parhy köp,
Müşgil oldur anlamaza duş etse...

Dil bilmez bela duş etme,
Sada dil bolsun türkana...

Söz manysyny aňmaýanlary, dile düşmezleri, nesihat ýokmaz-lary şahyr gury söwüde, otlap ýören mala, ýal ýagasy ite deňeýär:

Nep almaýan adam sözden, öwütenden,
Enaýylygy ýokdur gury söwütenden...

Söz manysyn aňmaz adam,
Bir guýruksyz ite meňzär...

Ol: «Bir guýruksyz itdir, gaçgyl nesihat ýokmaýan ärden» – diýýär. Her kime söz manysyny aňyşyna, akyllyna, gep-sözüne görä baha berýär:

Many söz aňlamaz biakyl adam,
Danalaryň aýdan sözüne degmez...

Şahyr köpsözlüligi halanok, ol az hem saz sözlemegiň tarap-dary, her zatdan öňürti soralmasa, nobat berilmese geplemezligi, az sözlemekligi ündäpdir:

Akyl bolsaň, söz aýtmagyl,
Nobat berilmegen ýerde...

Akylyň bolsa, märekede az sözle,
Köp söz seni il içinde har eýlär...

Ümsüm otur, il içinde sözleme,
Sözlär bolsaň söz aslyna ýet ýagşy...

Söz manysyn bilmän sözlän adamdan,
Ondan ýene sözlemeýen lal ýagşy...

Şahyr dogrusözlüligi, hoşsözlüligi maslahat berýär:

Ýürekde ýok sözi tile getirme...

Bildigiňçe mydam ýagşy sözlegil,
Ýagşy söz tapmasaň, otur sem bolup...

Hoş sözüň diý, gahryň gizle,
Sözläbilsen, ýagşy sözle,
Halk ýamanyň bizarydyr...

Baryp 1959-njy ýylda türki dilleriň taryhyny öwrenmek usuly-ýetiniň meselelerine bagyşlanan Bütinsoýuz ylmy maslahatda gör-nükli türkolog Emir Nejip öz çykyşynda Magtymguly ýaly beýik söz ussadyňyň tötänden döremeýändigine, türkmen halkynyň gadyndan gelýän baý edebiýatynyň bardygyna, türkmen edebi diliniň taryhyny

Magtymgulydan däl-de, hiç bolmanda Oguz-Orhon ýazgylaryndan başlamagyň dogry boljakdygyna ünsi çekipdi (4, 139–142 sah.).

Edebi dil – taryhy kategoriýa. VII–VIII asyr Oguz-Orhon ýadygärlikleriniň dili X–XIV asyrlarda şu sebitlerde ýazylan eserleriniň dilinden, XVIII–XIX asyr nusgawy şahyrlarymyzyň eserleriniň dili köp babatda häzirkiki edebi dilimizden tapawutlanýar. Her döwrüň medeni derejesine laýyk, gündelik isleglerini kanagatlandyran dili bar. X asyrdan öňki ýadygärliklerimiziň dilini gadymy türkmen edebi dili, orta asyrlardaky türkmen şahyrlarynyň eserleriniň dilini çagatay dili däl-de, köne türkmen edebi dili atlandyryp, Magtymguly we onuň dil ýörelgesini dowam etdiren Seydi, Mollanepes, Kemine, Zelili, Mätäji ýaly nusgawy şahyrlarymyzyň dilini türkmen edebi diliniň başlangyjy däl-de, onuň dowamy hasaplamak dogry bolardy.

Magtymgulynyň söz ussatlygyny, türkmen durmuşynyň ensiklopediýasy hasaplanmaga doly mynasyp eserleriniň dil aýratynlyklaryny, şahyryň türkmen milli edebi dilini kämilleşdirmäge goşan şahsy goşandyny anyklamak bolsa, düýpli ylmy derňewleri talap edýär.

Magtymgulynyň eserleriniň dili bize diňe bir çuň manyly, az hem saz sözlemegi öwretmek üçin nusga bolman, eýsem, ene dilimiziň köp stilli, ösen milli edebi dil derejesine çenli ösüş taryhyny yzarlamak üçin hem gymmatly we ygtybarly çeşme bolup hyzmat edýär.

Edebiýatlar:

1. Magtymguly. Eserler ýygyndysy. – Aşgabat, 2013.
2. Magtymguly we dünýäniň ruhy-medeni gymmatlyklary. Halkara ylmy maslahatyň nutuklarynyň gysgaça beýany. – Aşgabat, 2008.
3. Saryýew A. Magtymgulynyň eserleriniň dilinde pars dil elementleri. – Aşgabat, 1990.
4. Вопросы методов изучения истории тюркских языков. Ашхабад, 1961.

Tagandurdy Bekjäýew,
türkmen dili kafedrasynyň uly mugallymy

MAGTYMGULYNYŇ GOŞGULARYNYDA KÄR-HÜNÄR SÖZLERI

Türkmen diliniň taryhyny öwrenmekde ýazuw ýadygärlilikleriniň örän uly ähmiýeti bar. XVIII asyr türkmen diliniň taryhy öwrenilende Magtymgulynyň goşgularynyň sözlük düzüminiň özboluşly aýratynlygy barada gürrüň etmek zerurdyr. Diliň durmuş bilen gatnaşygy sözlük düzüminiň üsti bilen ýüze çykarylýar. Şu nukdaýnazardan Magtymgulynyň goşgularynyň sözlük düzümi şol döwrüň durmuşyny beýan etmekde möhüm çeşmedir.

Magtymgulynyň goşgularynda ulanylan her bir söz özüniň halkyň taryhy, milli-ruhy ahwaly bilen gönüden-göni baglydyr. Beýik şahyryň goşgularynyň sözlük düzümini emele getirmekde kär-hünär sözleriniň hem uly paýy bar. Kär-hünär sözleri goşgularyň diline milli öwüşgin çäymakda, halkymyzyň durmuş aýratynlyklaryny beýan etmekde örän ähmiýetlidir. Olar türkmen halkynyň taryhy, psihologiýasy bilen berk baglanyşyklydyr. Kär-hünär sözleriniň öwrenilmeginiň zerurlygynyň sebäpleriniň biri-de olaryň käbiriniň ulanylyşdan galyp barýanlygyndadyr. Şonuň üçin hem ýitip barýan kärler bilen baglanyşykly sözleriň manysyny öwrenmek, şeýle sözleri gaýtadan ulanylyşa girizmek dil biliminiň wajyp meselelerine degişlidir. Beýik Magtymgulynyň goşgulary ulanylyşdan galan ýa-da ulanylmagy seýreklän kär-hünär sözlerini häzirki we geljekki nesillerimize ýetirmekde, olaryň manylaryny düşündirmekde, dolanyşyga girizmekde örän gymmatlydyr.

Magtymgulynyň goşgularynda, köplenç, harby işler, maldarçylyk, ekerançylyk, zergärçilik bilen baglanyşykly sözler duş gelýär. Bu kärler, hünärler türkmen halkynyň taryhynda uly ähmiýete eýe bolup, tebigy şertleriň, durmuşyň talaplaryna görä ýörgünli häsiýete eýe bolupdyr. Şygrylardaky kär-hünär sözleriniň goşgynyň berýän umumy pikirine, mazmunyna laýyklykda göçme mana hem eýe bolup bilýändigini bellemek zerurdyr.

Harby işler bilen bagly kär-hünär sözleri. Magtymgulynyň goşgularyndaky kär-hünär sözleriniň arasynda harby işler bilen bagly sözleriň has köpdügiň sebäbini halkymyzyň taryhynda harby işleriň möhüm orny eýeländigini bilen düşündürmek bolar. Has gadymy döwürlerden bäri birtopar sözler türkmen halkynyň durmuşynda harby işlerde işjeň ulanylyp, harby leksikany emele getiripdir. Ilkibaşda harby leksika degişli sözler halkyň durmuşynda gündelik ulanylýan ýönekeý gurallaryň adyndan ybarat bolupdyr. Şonuň netijesinde hem türkmen diliniň harby leksikasy beýleki kesp-kärlere degişli kär-hünär sözleri bilen baglanyşygy saklapdyr.

Harby leksika türki dillerde giňişleýin öwrenilipdir. Muňa T. Baýjanowyň, D. G. Bagyşowyň, H. A. Dadabaýewiň, Ý. A. Ýakowlewiň işlerini mysal getirmek bolar (1, 93). Harby leksika özbek, azerbaýjan, gazak, türk dilleriniň mysalynda has-da çuňňur ylmy derňewe sezewar edilipdir.

Türkmen dilinde harby leksika barada edilen ilkinji iş hökmünde H. Welmyradow bilen A. Nyýazowyň düzen sözlüginini mysal getirmek bolar (9). Bu sözlük 2730 sany sözi öz içine almak bilen, rus dilinden türkmen diline sözleri terjime etmekde şowly çykan işleriň biridir. Türkmen diliniň harby leksikasy soňky döwürlerde düýpli ylmy derňewe sezewar edildi. Ç. Garajaýewiň «Türkmen dilinde harby leksika» atly kitabynda (2) türkmen diliniň, şol sanda türki dilleriň harby adalgalary, alynma adalgalar derňelýär. Harby işlerde ulanylýan gurallar görnüşleri boýunça bölümlere bölünýär. Türkmen diliniň harby leksikasynda söz ýasalýş hem awtoryň nazaryndan sypmandyr. Diýmek, türkmen dilinde harby leksikany öwrenmegiň ylmy esasy goýlupdyr. Ýöne, aýratyn alnan şahyryň, ýazyjynyň eseriniň mysalynda harby leksika doly öwrenilmändir.

Magtymgulynyň goşgularynda duş gelýän harby leksika öz-boluşly aýratynlygy bilen tapawutlanýar. Magtymgulynyň goşgularynda ulanylan harby leksikanyň düzümi dürlüligi, çäginin giňligi bilen ünsüni çekýär. Olary ýaraglaryň atlary, ýaraglaryň düzüm bölekleriniň atlary, harby işler bilen bagly umumy sözler ýaly bölümlere bölmek bolar.

Ýaraglaryň atlary:

Magtymgulynyň goşgularynda ýaraglaryň atларыnda gylyç, galkan, ýaý, pyçak, hanjar ýaly sözler gabat gelýär. Bulardan gylyç, ýaý, pyçak, hanjar, manjanyk, gürzi, galkan, tüpeň sözleri türkmen diliniň leksikasynda gadymy döwürlerden bäri ulanylyp ýörlen sözlere degişlidir. Muňa şahyryň goşgularyndan alnan mysallar arkaly seredeliň (7):

Magtymguly, Rumystana,
Çaldy gylyç Hindistana (51 sah.)

Samarkant tagtynda gurlan ýaýlara,
Mehdiýä deň helpsiz serpaýlara (70 sah.)

Pyçaklar bile soýarlar,
Deriňi, binamaz çirkin (204 sah.)

Adam ogly, pelek seniň
Bir gün donuň biçer gider!
Saňa urar hanjaryny,
Jellat ganyň saçar gider! (4 sah.)

Manjanykga baglanyp, bir ataş içre oklanan,
Käbe binýat eýlegen mygmary gördüm şondadyr (11 sah.)

Müňkür, Nekir girgende, «Men rebbik?» diýp durganda,
Gürzi alyp urganda, ne kylgaý sen, binamaz? (230 sah.)

Egnige galkan salyp, elige aldy zülpükar,
Iki dünýäniň gülüdir ol Hasan birle Husaýyn (239 sah.)

On başime ýetemde, tiri-tüpeň atardym,
On ýedige baramda, yşk söwdasyn göterdim,
Yşkyň söwdasy bilen sürüp, meýdana geldim (30 sah.)

Ýokardaky setirlerdäki ýarag atlaryndan gylyç, ýaý, pyçak, hanjar, manjanyk, gürzi, galkan, tüpeň sözleri türkmen diliniň sözlük düzümünde ýörgünli ulanyp gelýän hem bolsalar, olaryň käbiriniň manysyny düşündirmek artykmaçlyk etmese gerek. Mysal üçin, gürzi – ujjy tommaýly, urmak üçin ulanylýan ýarag, manjanyk bolsa gadymy döwürlerde daş, gülle we ş.m. zatlary daşa atmak üçin ulanylan harby guralyň bir görnüşidir (9, 488 sah.).

Ýaraglaryň düzüm bölekleriniň atlary.

Magtymgulynyň goşgularynda duş gelýän harby işler bilen bagly sözleriň arasynda ýaraglaryň düzüm bölekleriniň, şeýle-de söweş esbaplarynyň atlary-da ýygy-ýygydan gabat gelýär:

Hanjar çykdy gynyndan,
Tä et kese ýanyndan,
Laçyn tutdy golundan,
Diýdi: «Kesme ýa Aly!» (23 sah.)

Ejabet nyşanyna nyýaz okum duş gelmez,
Yhlas bile tilengen dergahyňdan boş Gelmez (53 sah.)

Ýigit gerek, meýdan içre dik ola,
Ýigide ok bile ýaýlar atyla (74 sah.)

Söz ýarasyndan gaçawer,
Tyg ýarasy biter gider (91 sah.)

Mysallardaky gyn, nyşana, ok, tyg sözleri harby işler bilen bagly zatlaryň atlarydyr. Gyn – pyçagyň we gylyjyň tygyna laýyk edilip, gaýyşdan we ş.m. tikilýän gap (4, 226). Nyşana – okuw, öwrenmek, ýaryş maksady bilen atyş predmeti (4, 473). Ok – 1. Ýaý bilen atylýan, ujjy peýkamly göni çybyk. 2. Tüpeň, pulemyot, rewolwer we ş.m. ýaraglarda atmak üçin içi däriden doldurylan, agzyna gurşun dykylan peşen (4, 484). Tyg – 1. Sowuk ýaragyň ýitelip gidýän durky, uzynlygy. 2. Sowuk ýaraglaryň umumy ady (4, 666).

Harby işler bilen bagly umumy sözler:

Beýik akyldarymyz Magtymgulynyň goşgularyndaky harby leksikanyň bellibir bölegini harby işler bilen bagly umumy sözler eýeleýär. Olara harby enjamlaryň, söweş tärleriniň, goşun bölekleriniň, harby derejeleriň we ş.m atlary degişlidir.

Goşgularda duşýan «däri» sözi ot açyjy ýaragy göçürmek üçin peýdalanylýan partlaýjy maddany aňlatsa, «nöker» – goşundaky esgeri, naýzabaz-naýza göterijini aňladýar.

Dünýä durur, hiç tükenmez bu galla,
Ömür baka berse, kyrkdyr bir pille,
Ajal otdur, ten myltukdyr, jan – gülle,
Ryzk därige ataş düşse, göçer sen (112 sah.)

Üç müň naýzabazy bardy nökerden,
Tört müň pildary bar gala ýykardan,
Teke, salyr ýöriş etse yokardan,
Duşmanyň namardy, merdi bilinmez (131 sah.)

Maldarçylyk bilen bagly kär-hünär sözler. Magtymgulynyň goşgularyndaky kär-hünär sözleriniň uly bölegini maldarçylyk bilen bagly sözler düzýär. Bu sözler halkyň milli aýratynlygyny, dil baýlygynyň çäksiz mümkinçiliklerini, sözleriniň gadymylygyny görkezýär. Maldarçylyk bilen baglanyşykly sözler türkmen diliniň sözlük düzümünde ýüzlerçe ýyllaryň dowamynda ulanylyp gelýär. Ol sözler birbada kär-hünär sözleri hökmünde ýüze çykman, maldarçylygyň kär görnüşinde durmuşa ornaşanyndan soň kär-hünär sözlerine öwrülipdir. Maldarçylyk leksikasy boýunça işler türki dillerde ýigriminji asyryň ellinji ýyllaryndan başlap duş gelýär (1, 92). Bu işlerde aýratyn alnan dilleriň mysalynda ylmy derňew edilýär, olaryň çeşmeleri yzarlanýlar.

Türkmen diliniň maldarçylyk bilen bagly sözleri beýleki türki dillere garanynda biraz soňrak öwrenilip başlandy. Bu babatda birnäçe ylmy işler ýerine ýetirildi (1, 95). Olaryň ilkinjisi hökmünde Z. B. Muhammedowanyň makalasyňy görkezmek bolar.

Magtymgulynyň goşgularyndaky maldarçylyk bilen bagly kär-hünär sözlerini mallaryň, olaryň esbaplarynyň, mallar bilen bagly beýleki zatlaryň atlary ýaly bölümlere bölmek mümkin. Goşgularda dowarlaryň, gylýallaryň, düýeleriň dürli görnüşdäkileriniň, ýaşdakylarynyň atlary ýygy-ýygydan gabat gelýär:

Bir ýaby baýrakny aladyr çapmaý,
Bir bedew gezmekde gaýdyp baradyr (3 sah.)

Gul-garabaş, malyň, atyň-eşegiň,
At-ýarag, esbabyň, donuň-guşagyň (33 sah.)

Birniçe gümrahlar iman atandy,
Imanyny koý-guzyga satandy (67 sah.)

Saparkeşler ýyrak ýoldan gaýdanda,
Agyr ýükli şütürleri haýdanda (68 sah.)

Ýetmiş iki süri dowar,
Çopany bir bakar gördüm (93 sah.)

Jähennem gahryndan çekse zybana,
Ner, bugra sypatly uçgun çykarlar (113 sah.)

At alsañ gyr algyl, mekrudyr akýal,
Kitapda görüner çaman-garagol (116 sah.)

Bedew bar, pul berseň, bahasy ýetmez,
Bardyr bedew, salan juluna degmez (118 sah.)

Goç demli, guş tenli galkan gulagy,
Depesi üstünde dört gyran geler (147 sah.)

Bedew ýabydan ýeg olmaz,
Meger reftary bolmasa (220 sah.)

Magtymgulynyň goşgularyndan alnan mysallarda ýaby, bedew, at, eşek, koý (goýun), guzy, dowar, ner, bugra, goç, şütür ýaly maldarçylyk bilen bagly sözler zygyderli duş gelýär.

Bu sözleriň käbiri, mysal üçin ner, bugra, şütür sözleriniň az-kem düşnüksiz bolmagy mümkin. Olaryň hemmesi düýedarçylyk bilen bagly sözlerdir. Ner – arwana bilen bugradan bolan erkek düýe. Bugra – iki örküçli düýe, aýry. «Şütür» sözi hem umuman, düýäni aňladýar. Gadymy türkmen ölçeglerinde bir düýe ýüküne «şütürbar» diýilýär.

Magtymgulynyň goşgularyndaky maldarçylyk bilen bagly sözleriň arasynda maldarçylykda ulanylýan esbaplar, enjamlar bilen bagly sözler hem bar:

Bir Pyraga tylla eger goýular,
Muhammede engam bolsa gerekdir (212 sah.)

On bir ymam goluňyzdan goldarlar,
Jylawňyzda ymam Aly siziňdir (71 sah.)

Göýa ki bir sarwan men, kerwen yzyn ýitirgen,
Ugrum, ýönüm bilmeyin, ýol üstünde oturgan (52 sah.)

Gana batdy üzeňñiler,
Alynyň desti gan oldy (51 sah.)

Ýetmiş hülle geýip, tagta gonarlar,
Zeberjed uýanly Byrag münerler (141 sah.)

Bu ýerdäki eger (eýer), jylaw, sarwan, üzeňni, çopan maldarçylykda ulanylýan sözlerdir. Jylaw – agyzdyrygyň ýa-da nogtanyň iki tarapyna berkidilen gaýyş bagy, eýer – üstünde oturmak üçin ata salynýan esbapy, üzeňni – atyň üstünde oturylanda, şeýle-de ata münülende aýak goýulýan demirden ýasalan esbapy, sarwan – düýe çopanyny, uýan – gaýyşdan tikilip, atyň kellesine geýdirilýän esbapy aňladýar.

Ekerançylyk bilen bagly kär-hünär sözleri. Magtymgulynyň goşgularynda ekerançylyk bilen baglanyşykly sözler hem bardyr. Ýer işläp bejermegiň, ekerançylygyň ilkinji alamatlarynyň Günüorta Türkmenistanda dörandigini ylmy maglumatlar subut edýär. Bu döwür (biziň eýýamymyzdan öňki VI–V müň ýyllyklar) neolit döwrüne degişli Jeýtun medeniýeti diýlip atlandyrylýar (3, 7). Geçen uzak döwürüň dowamynda ekerançylyk bilen baglanyşykly kär-hünär sözleri doly kemala gelip, özbaşdak hünär leksikasyny döredipdir. Magtymgulynyň goşgularyndaky ekerançylyga degişli sözlerden bugdaý, tohum, saman, künde sözlerini mysal getirmek bolar:

Nurundan ýaratdy iki azyzy,
Bugdaý ýyp, behiştiden aýrylmadymy? (78 sah.)

Bugdaý tohum göge uçar,
Alymlardan ylym gaçar (92 sah.)

Zyba boýuga geýgüziban hylgaty-şahy,
Bagzyny görüň, bi ser-u saman bolup ötdi! (94 sah.)

Puşeýmanlar kylyp anda,
Aýagynda agyr künde (204 sah.)

Bu ýerde «künde» sözünüň iki manysy bar. Onuň bir manysy – ýer sürülýän sada gurluşly azalyň ýeri agdarýan bölegi, ýere girýän burny, ikinji manysy agyr jenaýat edenleriň eline ýa-da aýagyna salynýan zynjyr, gandaldyr.

Zergärçilik bilen bagly sözler. Kümüş ussaçylygy, zergärçilik halkymyzyň taryhynda gadymdan bäri bellidir. Adamlar bu hünär bilen has irki döwürlerden bäri meşgullanyndyrlar. Munuň şeýledigine W. M. Massonyň ylmy netijeleri güwä geçýär. Ol Türkmenistanyň territoriýasynda altyn, kümüş işläp bejermegiň biziň eýýamymyzdan öňki IV asyrdan hem bolandygyny belleýär (6, 142 sah.). Diýmek, zergärçilik hünäriniň gadymy bolşy ýaly, onda ulanylýan sözler-de gadymdyr.

Kümüş ussaçylygynyň sungat hökmünde ýüze çykmagy «Türkmen diliniň professional leksikasy» atly işde bellenilýär: «Zergärçilik sungaty halkyň medeni-estetiki islegini kanagatlandyrmak maksady bilen gelin-gyzlary, ahal-teke atlaryny bezemek, olary ozalkysyndan-da has gözel, sypatly görkezmek zerurlygyndan ýüze çykan bolsa gerek» (5, 62 sah.).

Magtymgulynyň goşgularynda türkmen diliniň zergärçilik bilen bagly sözleri örän köp gabat gelýär. Muny beýik şahyryň özüniň zergär bolandygy bilen hem düşündirmek mümkindir. Olardan altyn, kümüş, lagl, jöwahyr, dür, göwher, zümerret, ýakut, almaz, merjen, gaş, ýüzük sözlerini görkezmek bolar:

Dellallar ýygylp, baha goýdular,
«Boýy deňi altyn-kümüş» diýdiler,
Lagl-u jöwahyrdan ança oýdular,
«Hälem bolsa arzan!» aýtdy, ýaranlar! (6 sah.)

Ýüz ýigrimi dört münň dürdänäniň sensen baş göwheri,
Ummatynyň Şafygy, Magtymgulynyň manzary,
Ol Muhammet Ahmedi-Muhtary gördüm şondadyr (11 sah.)

Ilki asman tutmuş ahterden zynat,
Ady Ref 'e, asly ýaşyl zümerret (37 sah.)

Üçünji gök reňi aýynmaz otdan,
Ady Kaýdum, asly gyzył ýakutdan (37 sah.)

Dükan käni-Jahangiriň almazy,
Badahşan magdany-lagly siziňdir (70 sah.)

Meňli gyzyň ýüzüginе,
Gaşlar goýsam kümüş bile (123 sah.)

Hiç ajaýyp dünýäde mundag ajaýyp bolmagay,
Gadyr-gymmat birle daşny lagly-merjen eýledi (224 sah.)

Türkmen edebiyatynyň beýik klassygy Magtymgulynyň goşgularyndaky kär-hünär sözleriniň ylmy taýdan öwrenilmegi olaryň many aýratynlyklary, ulanylyş özboluşlylyklary dil biliminiň möhüm meseleleriniň biridir.

Magtymgulynyň goşgularynyň dilçilik taýdan öwrenilmegi dil biliminiň täze pudagy bolan sosiolingwistikany türkmen diliniň mysalynda ösdürmekde täze mümkinçilikleri döredýär.

Edebiýatlar:

1. T. Bekjäýew. Frazelogizmleriň döremeginde kär-hünär sözleriniň garnaşygy. «Miras» žurnaly, №2, 2009,
2. Ç. Garaýäwew. Türkmen dilinde harby leksika. – Aşgabat, 1989.
3. M. Penjiýew. Türkmen diliniň ekerançylyk leksikasy. – Aşgabat, 1979.
4. Türkmen diliniň sözlügi. – Aşgabat, 1962.
5. Türkmen diliniň professional leksikasy. – Aşgabat, 1986.
6. Массон В. М. Первые цивилизации. – Л., 1989.
7. Magtymguly. Şygyrlar. Üç tomluk. – Aşgabat, 1994.
8. Magtymguly. Eserler ýgyndysy. – Aşgabat, 2013, I-II jilt.
9. A. Meredow. Magtymgulynyň düşündirişli sözlügi. II bölüm. – Gonbed Kabus 1997.
10. H. Welmyradow, A. Nyýazow. Orsça-türkmençe terminologiya sözlügi. – Aşgabat-Baku, 1934.

*Kaýys Daňatarow,
türkmen edebiyaty kafedrasynyň
uly mugallymy*

MAGTYMGULY WE GURT OGLY

Gündogar geçmişde, esasan, goşgularyň watanydyr. Türkmen topragy hem goşgularyň we aýdymalaryň ýurdy bolany üçin nusgawy döwürde aýdymalaryň we şygyrlaryň garyşmasy hem köp bolupdyr. Şu garyşmalary saýhallamak we saýlamak üçin tekstologiya ylmy zerur boldy. Tekstologiya ylmy bizde tarpdan başlansoň,

ýaňy ýola düşüp ugrady. Özi hem ol ylym, esasan, Magtymgulyň mirasynyň töweregindäki tejribelerden ösüp gaýtdy. Şu hili gatyşmalar bolsa biziň ähli şygrylarymyzda bolşy ýaly, Gurt oglunyň (1790–1850) edebi mirasyndan-da çetde galmady.

Gurt oglunyň awtoğraf «Diwany» 1965-nji ýylda, magaryfçy A. Gudratyllaýew tarapyndan ýüze çykarylypdyr. 1973-nji ýylda onuň çap bolan goşgular kitabyna üns beren adamlar Gurt ogluna «berlen» ýa-da ondan «alnan» goşgulary görendirler. Olaryň biri şahyryň «Hünäri weçsiz», beýlekisi «Aňsa» şygrylarydyr. Şu jedeli indi diňe tekstologik barlaglar açyp biljekdi. Tekstolog nusgawy edebiyaty ylmy rejelemek bilen dogry netijä gelip biler, tankydy teksti döredip biler. Şu ýol bile edebiyatyň ähtibar we altyn hazynasy kemala geler. Eger ol ýa beýleki sebäbe görä, bir şygryň awtory nämälim bolup galsa, tekst anyklanman ýatsa, onda-da beýle halatda, şu kyn ýagdaýy mälim etmek, boýun almak bilen tekstologiýanyň abraýy gaçmaz, gaýtam ol ýene öz sarpasyny saklar, gymmatyny göterer.

Bizde nusgawy döwrüň (XVII–XIX) şygrylaryny kesgitlemek we tanamak irki döwürlere garanda bellibir derejede aňsatdyr. Magtymguly bilen eýýäm döredijilik prosesine indiwiiduallaşmalar başlandy: indiwiidual manera we usul kemala gelip ugrady. Milli temalar milli materiallary talap edýärdi, standart galyplara derek her kim ony özüçe aňlatmakçy bolýardy. Şeýdip, indiwiiduallyk artyp, milli edebiyatyň ilki gämikleri paýrap çykypdy. Şeýdip mejburlykdan, milli talantlaryň özboluşly ýazmaklygy besse-besse ýüze çykdy. Şygrylaryň hersiniň öz atyry, haly, alamatlary, tagamy peýda bolany üçin şol azaşan ýa-da tazygan, ogurlanan ýa-da biriniň adyna berlen goşgulary öz tagmasyna tanamak mümkinçiligi emele geldi. Şol sebäpli ukyply adamlar eýýäm eýesini ýitiren ýa-da azaşan goşgularyň kimiňkidigini tanap başladylar. Akademik W. W. Winogradow: «Автора узнавали по стилю и часто не ошибались» diýip ýazypdy. (8, 271 sah.). Elbetde, başga-da bir ýagdaý mälimdir. Magtymguludan soň her bir goly galam tutan şahyr Magtymguly bolmakçydy, Magtymguly ýaly ýazmakçydy, olar şol äheňe, uslyba, usula, nazaryýete, ruha ürgüdi, goşgynyň gym-

matyny, derejesini şonuň bilen çekip, ölçäp baha berýärdiler. Diýmek, Magtymguly öz şygryýeti bilen ähli şahyry, bütin şygryýeti durmuşa, adama, wakalara tarap tartdy. Emma şu ýerde eýýäm real taryhy durmuşyň fakt we materiallary, indiiduallyk we originallyk babatda öz missiýasyny edýärdi. Öýkünjeňleriň ýoly bütinleý eräp gidýän wagtynda, talantlylar ýol tapýardylar, ýolda yzyny, möhrini goýýardylar.

Gurt oglunyň awtograf «Diwany» tapylmazýndan ozal onuň «Bolar», «Hünäri weçsiz», «Aňsa» goşgulary mälimdi. «Bolar» goşgusyny 1928-nji ýylyň 28-nji martynda Aşgabadyň gapdalyndaky Köşi obaly Durdy Sähedow ýaşyl syýa bilen jedit hatynda ýazyp alypdyr. Goşgynyň tekstiniň ýokarsynda şeýle ýazgy bar: «Köşi obaly Gurt baý diýen adamyň gende aýal hakynda aýdany». Fakta garasaň, göýä şahyr köşüli bolup, Ady Gurt baýdyr. Bu tekst TYA-nyň Milli golýazmalar institutynyň hazynasynda (42-nji bukja, 2-nji bölek) saklanýar. Megerem, bu goşgy heniz «azaşmandyr», oňa şärik hem çykmandyr. «Hünäri weçsiz» atly şygyr welin «azaşypdyr».

«Hünäri weçsiz» TYA-nyň Milli golýazmalar institutynyň hazynasyndaky 4, 478, 772, 1633, 758-nji bukjalarda duşýar. Öz wagtynda A. Gudratyllaýew ol goşgynyň şol çeşmeleri bilen çuň gzyyklanypdyr we degşirmeler geçiripdir. Ol şeýle maglumat berýär: «1. 478-nji bukja Seydiniň «Goşa pudagym» diýen dessany. Ol irki döwürde arap elipbiýinde nestaglyk hatynda ýazylypdyr. Şu bukjanyň ikinji paketiniň 134–137-nji sahypalarynda Gurt oglunyň adyna gelýär. 2.4-nji bukjanyň 8-nji sahypasynda arap elipbiýinde Molla Püriniň ýazany Gurt oglunyň adyna gelýär» (2, 20–21 sah.). Dogrudan-da, şol nusga Gurt oglunyň adyna ekeni. Hatda Molla Püri şol ýerde, tekstiň ýokarsynda: «Weýran bagşynyň öz zamanasynda adamlardan käyip düzen gazalydyr» diýip bellik edilipdir. Şu ýerde Gurt ogly bilen Weýran bagşy ikisiniň bir adamdygy mälim bolýar. Baryp 1974-nji ýylda akademik B. Kerbabaýew «Mollamurt, Molla Püri hem başgalary tapyp bolsa, arhiwlerini görüň, belki, şolar Weýran bagşy bilen Gurt oglunyň ikisiniň bir adamdygy hakda ýazgylyk galdyrandyr» diýip sargapdyr. 1995-nji ýylda şol söz çyn bo-

lup çykdy. Milli golýazmalar institutynyň hazynasyndaky 5606-njy bukjada bir beýaz bar bolup, haty Molla Püri Abam oglunyň hatyna juda meňzeş. Şol beýazyň başyndaky «Şire beýle» goşgusynyň astynda (1 sah.). «14 dekabir 1930-njy ýyl» diýlip sene goýlupdyr. Takmynan, Gurt oglunyň şu goşgusy hem şol günlerde ýazylyp alnan ýaly. Ýene Milli golýazmalar institutynyň hazynasyndaky 772-nji bukjada hem «Hünäri weçsiz» atly goşgy Gurt oglunyň adyna gelýär. Bu 1940-njy ýylyň 22–28-nji dekabrynda Dil we edebiyat institutynyň işgärleriniň Daşoguzda ekspedisiýasy mahalynda N. Hojaýew we Nury Garryýew tarapyndan ýazylyp alnypdyr. Goşgy Gurt oglunyň adyna gelýär. Ine, şol bent:

«Gurt ogly diýr, hiç nerseden bolmadym,
Ne ýamandan, ne ýagşydan bilmedim.
Hudaý saklap, şunça ýyldan ölmedim,
Mukym bendäň, otyryn men bir hyşsyz. (6, 76 sah.)

Tekst latyn hatynda ýazylyp alnypdyr. Goşgynyň teksti dört bent: birinji bendiň başy «Miraplary ýap boýuny syrarlar», 2-nji bendiň başy «Sopulary gün dogynça ýatarlar», 3-nji bendiň başy «Kethudalar tutar özün pesden belende». Habar beren şu goşgudan diňe şu bölekleri habar beripdir. Goşgynyň başynyň ýokdugyny onuň adaty başlanmazlygy öz-özünden subut edýär. Üstesine-de «Hünäri weçsiz» şygrynyň beýleki wariantlary ol goşgynyň bent sanynyň 10 töwerege çenli bardygyny görkezýär. Şeýlelikde, bu goşgynyň şu irki, ygtybarly we makul nusgalary goşgynyň Gurt oglunyňkydygyny aýdýar. Emma başga hili maglumatlar hem bar.

Şol bukjanyň 11–13-nji sahypalarynda «Hünäri weçsiz» atly bu goşgy ýene-de Magtymgulynyň ady bilen gabat gelýär.

Milli golýazmalar institutynyň hazynasyndaky 758-nji bukjada hem «Hünäri weçsiz» atly şygry (7 sah.) latyn haty bilen göçürilip alnypdyr, özi hem Magtymgulynyň adyna gelýär. Milli golýazmalar institutynyň hazynasyndaky 758-nji bukjadaky

«Hünäri weçsiz» şygry bilen gyzyklanyp, tanyş bolanymyzda B. Kerbabaýewiň «Sowet Türkmenistany» gazetinde /14.06.1940/ ýazan sözleri ýadymyza düşdi: «Ordenli halk şahyry Durdy Gylyjyň beren habaryna görä, Daşhowuz oblastynyň Tagta raýonundan Sapar atly bir kolhozçy Magtymgulynyň 460 goşgusyny ýatdan bilipdir... Magtymgulynyň 200 ýyla golaý mundan öň döreden eserlerinden bir adamynyň 460 goşgusyny ýatdan bilmegi /başga-da şunuň ýaly bilýänler kän/ adatdan daşary bir zatdyr» (3). Dogrudan-da, Görogly etrabynda ýaşan ýene-de bir Sopy /Sopy kör/ atly adam 1940-njy ýyllarda «Hünäri weçsiz» atly bu goşgyny aýdyp beripdir we gözleýjiler ol teksti latyn hatynda ýazyp alypdyrlar. Şu nusga Milli golýazmalar institutynyň hazynasyndaky şol 758 (7–9 sah.) bukjada saklanypdyr. Goşgy şeýle başlanýar: «Eý, agalar, niçik zaman bolupdyr». Goşgy 9 bentden ybarat. 2-nji bendiň başy: «Miraplary ýap boýuny syrarlar», 3-nji bendiň başy: «Ýigit özün dag-daşa deň eder», 4-nji bendiň başy: «Baýlarynda sahawat ýok, berim ýok», 5-nji bendiň başy: «Sesiň ýokmaz mollasyna ber diýseň», 6-njy bendiň başy: «Ilkagşamdan sopy men diýp ýatarlar», 7-nji bendiň başy: «Kethudalar bar şeýtan pälinde», 8-nji bendiň başy: «Baýlar özün tutar pesde belende», 9-njy bendiň başy: Magtymguly, hiç haýsyndan bolmadyň//ýagşy haýsy, ýaman haýsy, bilmediň,// ahyrynda sen-de garryp ölmediň,//Otyryp, sen bir biçäre, alaçsyz» (5, 9 sah.). Bu bize duşýan nusgalaryň iň dolusynyň biridir.

Indiki bir täsin çeşme Milli golýazmalar institutynyň hazynasyndaky 1633-nji bukjada saklanýar. Bu bukjadaky «Hünäri weçsiz» atly goşgynyň tekstini beren hem Görogly etrabyndan bolan Sopy Aman ogludyr. Belki Sopy kör we Sopy Aman ogullary şol bir adamlardyr. Sopy Aman ogly bilen duşan, onuň bilen söhbetdeş bolan, ondan «Hünäri weçsiz» goşgyny ýazyp alan Baýrammäm-met Ahundowdyr. Olar şol ýerde 1958-nji ýylyň 30-njy maýynda duşuşypdyrlar. Sopy Aman oglunyň terjimehalyndan maglumatlar: ol 1894-nji ýylda dogulýar. Ol ilki Görogly etrabyň Gara-

gulan obasynda ýaşapdyr, soň şol etrabyň öňki «Lenin» kolhozyna göçýärler. Heniz oglanka çeçek keseli zerarly iki gözünden mahrum bolýar. Ony kör hem bolsa 11 ýaşda molla berýärler. 9 ýyllap köne mekdepde sapagyny ýat tutup, ders okaýar. 27–28 ýaşlarynda Güljan diýen bir maşgala öýlenýär. 10–12 ýyldan soň Güljan aradan çykýar. Soň ol Ogulsoltan diýen maşgala öýlenýär. Güljandan 2 çaga /ikisi-de ölýär/, Ogulsoltandan 5 çaga dünýä inýär. Soň (1951) olar Bedirkende gelip oturýarlar. Sopy Aman Magtymgulyň 300 töweregi goşgusyny ýatdan bilipdir. Ol ýene Şabende, Şeýdaýy, Aşyk Çary... ýaly şahyrlaryň goşgularyny, dürli dessanlary /«Zöhre–Tahyr».../ ýatdan bilipdir. B. Ahundow – Müderresi: «Munça zatlary siz nähili öwrendiňiz?» diýip soranda, ol «Biz medresede okan mahallarymyz her hili goşgy, gazal tapyp okardylar. Men şu bilýän zatlarymyň ählisini şolaryň gapdalynda oturyp öwrendim» diýipdir. Soň bolsa şeýle aýdypdyr: «Men heniz oglankam huşum juda ýitidi. Bir eşiden zadymy, aňsatlar gaýtlatmazdym» diýipdir. Sopy Aman özi hiç wagtda şahyr bolmandyr, goşgy-da düzmändir. Ol bu tekstleri oturylyşyklarda, toýlarda aram ses bilen, sanama şekilinde aýdyp gezipdir (7, 1–4, 88 sah.).

Biz Sopy we Sopy Aman ogullarynyň tekstini deňeşdirip gördük. Bu iki tekstiň arasynda 6 töweregi kiçi morfologik tapawut göründi. Milli golýazmalar institutynyň hazynasyndaky 614-nji bukjadada /16 sah./ «Hünäri weçsiz» atly bu şygryň bir nusgasy bize gabat geldi. Bu nusga heniz A. Gudratyllaýewe gabat gelmän ekeni. Biz bu goşgyny onuň beýleki nusgalary bilen deňeşdirenimizde, olaryň arasynda köp söz we jümle tapawutlaryny, hatda mazmunyň ösüşiniň başga gurnawyny, bentleriň ýeriniň çalşyrylyp ýerleşdirilişini takyklyadyk. 1-nji bendiň başy: «Eý, ýaranlar, şu eýýäm bolupdyr», 2-nji bendiň başy: «Baýlar özün çeker pese belende», 3-nji bendiň başy: «Ak sakalymyz gezer şeýtan pälinde», 4-nji bendiň başy: «Baýlarynda sahawat ýok, berim ýok», 5-nji bendiň başy: «Gedaýlar alňasar mally bolmaga», 6-njy bendiň başy: «Ýagşylarymyz burhan

kimin şaýlanar», 7-nji bendiň başy: «Miraplarymyz ýap boýuny syrarlar», 8-nji bendiň başy: «Magtymguly hiç haýsyndan bolmadyň» (4, 16–17 sah.).

Şeýlelikde, bu nusga Sopy we Sopy Amanyň nusgalaryndan bir bent kemdir. Bu ýere goşulan bent hem sataşýar. Şeýdip «Hünäri weçsiz» birden şarikli goşgy boldy. Onuň bir eýesi Gurt ogly bolsa, ikinji eýesi Magtymgulydyr.

Indi çözügüt diňe tekstologlara degişli bolup durýar. Şeýle jedelli goşgy bolsa türkmeniň şygyr äleminde onlarça däl, belki ýüzlerçedir. Olaryň ählisi hem tekstologlaryň özi hakda gyzyklanmagyna, hossarlanmagyna, eýesine gowşurylmagyna garaşýar. Tekstolog, şundan görnüşine görä, bir gyly kyrk ýarýan jadygöý adam ýaly bolmalydyr. Ol tangyr, duýgur, üşükli, eserdeň bolmalydyr. Onuň sähel harsallygy ýa-da sowuksalalygy: bir awtory talap, beýleki awtory baýlaşdyryp biler. Şeýdip, awtor we eser kösener, başgasy bolsa gönener. Iki ýagdaýda-da şol mirasa çolaşyklyk salar, birini nähak tozdurar, garyplaşdyrar: birini baýlaşdyryp, başganyň hasabyna dereje göterer, ylymda-da opurylyşyk döredip, galat netijelere elter. Profesor Bondi şu ýagdaýlary nazara alypdyr we şeýle ýazyypdyr: «игнорирование или недоценка необходимости художественного вкуса, эстетического чутья у литературоведа, у текстолога нередко приводило к тяжелым для науки последствиям» (1, 4 sah.). Bu tekstologyň borjy we wezipesi hakdaky sargytdyr. Ine, şeýle säwlikler bizde boldy.

Alymlar golýazma faktlaryna ynanyp, emma goşgynyň öz içki ruhuna, manera we stiline, konstruksiýasyna, şahyrana morfologiýasyna we sintaksisine üns bermän, owazyna gulak asman, notalardan turýan mukamlaryny diňlemän aldylar-da, «Hünäri weçsiz» atly bu goşgyny Magtymgula berdiler we onuň eserleriniň 1959-njy ýylda çykan neşirine II jiltine /100–101 sah./ goşdular. Goşgy bu ýerde 10 bentdi. Düzüjiler «Hünäri weçsiz» goşgynyň ähli nusgalaryny toplapdyrlar we sagdyn bir nusgany saýlap, merkezde goýup,

ýok bentleri beýlekiden alyp, üstüni ýetirip, «bitewi» bir goşga aýlandyrypdyrlar. Ylymda bu hili gurnama tekstleriň bolýandygy, synag edilendigi mälimdir. Beýle usul tekstologiýanyň heniz ukuda, çaga mahalyna degişlidir. Şeýdilip, Gurt oglunyň «Hünäri weçsiz» atly goşgusy dürli bahana we deliller bilen Gurt oglunyň mirasyndan göçdi we Magtymgulynyň älemine düşdi.

Emma «Hünäri weçsiz» goşgusyň bagtyna, şondan 6 ýyl soň, 1965-nji ýylda A. Gudratyllaýew hut Gurt oglunyň özüni taryhyň garaňky bir böwründen agtaryp tapyp, ýokary çykardy, Gurt oglunyň golunda bolsa onuň öz eli bilen ýazan awtograf «Diwany» bardy. Bu jedel şeýdip gutarnykly çözülip gitdi. «Gurt etinden aş saýlamak» ýaly bir rowaýatjyk «Hünäri weçsiz» atly bu goşgynyň Gurt oglundan alyp Magtymgula geçirmeklige delil beren bolsa, «Hünäri weçsiz» goşgyny Magtymguludan gaýtaryp almak üçin Gurt oglunyň awtograf «Diwany» tapmak gerek boldy we şaýat tutunmaly boldy.

Bu goşgy indi Magtymgulynyň kitaplaryndan gaýdyp, Gurt oglunyň kitabyna girdi we bu ýerde hemişelik ornaşdy.

Edebiýatlar:

1. Бонди. «Черновики А. С. Пушкина». – Москва, 1971.
2. Gurt ogy. Saýlanan eserler. – Aşgabat, Ylym, 1973.
3. В. Kerbabaýew. «Sowet Türkmenistany» gazetini. 1940-njy ýylyň 14-nji iýuny.
4. ТҮА-nyň Milli golýazmalar instituty. 614-nji bukja.
5. ТҮА-nyň Milli golýazmalar instituty. 758-nji bukja.
6. ТҮА-nyň Milli golýazmalar instituty. 772-nji bukja.
7. ТҮА-nyň Milli golýazmalar instituty. 1633-nji bukja.
8. Виноградов В. В языке художественной литературы. – Москва, 1959.

*Ýazgül Nazarowa,
türkmen dili kafedrasynyň uly mugallymy*

MAGTYMGULYNYŇ DÖREDIJILIGINDE BEZEG DAŞ ATLARY

Hormatly Prezidentimiz «Türkmen halkynyň taryhynda ýiti pähim-paýhasa ýugrulan ajaýyp eserleri peşgeş beren söz ussatlary, akyldar-danalar az däl. Nusgawy şahyrlarymyzyň, beýik akyldarlarymyzyň, halk döredijiliginiň baý mirasyny öwrenip, ylmy taýdan seljermek we asyl nusgasyny halka ýetirmek, türkmen halkynyň taryhy, medeni mirasy boýunça ylmy barlaglary alyp bar-mak öňde duran möhüm wezipeleriň biridir» diýip, ylym-bilim bilen meşgullanýan adamlara uly ynam bildirdi.

Magtymgulynyň goşgulary XVIII asyryň türkmen diliniň taryhyny öwrenmekde uly bir çeşme bolup hyzmat edýär. Magtymguly halkyň dilini ýerlikli peýdalanmakda, onuň baýlyklaryny öz döredijiligine siňdirmekde uly işler edipdir.

Şahyr goşgularynda özünden öňki döwürde döredilen eserleriň sözlük düzümini ulanypdyr. Ýöne şol eserler bilen deňeşdirenimizde, Magtymgulynyň goşgularynyň tapawutly tarapy onuň halk dilinden doly peýdalanmagydyr. Öňki döwürde döredilen eserlerde arap, pars sözleri agdyklyk edýär. Magtymgulynyň döredijiliginde şol sözleriň az ulanylandygyny görmek bolýar. Magtymgulynyň diliniň sözlük düzümi öňki eserlerden düýpli tapawutlanmasa-da, onuň halk diliniň söz baýlygyndan gaty ýerlikli peýdalanandygy sebäpli, goşgularynyň sözlük düzüminde özboluşlylyk bar.

Meşhur şahsyýetlerimiziň döredijilik äleminiň çuňluklaryna aralaşdygyňça, tebigatyň kämil eserleri bolan bezeg daşlarynyň ajaýyp atlary şygyr sungatymyza üýtgeşik görk berýär. Bu bolsa söz ussatlarynyň tebigat bilen berk gatnaşygynyň bolandygyny mälim edýär.

Bezeg daşlary bilen iş salyşýan milli sungatymyzyň gadymy bolşy ýaly, sungat bilen bagly sözler, söz düzümleri, adalgalar hem gadymydyr.

Türkmen nusgawy edebiýatynyň şahyrlarynyň döredijiligine ser salanymyzda, olaryň eserlerinde mähek daşynyň adyna köp gabat gelýäris. Mähek – tyllanyň hilini barlamak üçin ulanylýan gara daş. Ony gyzyla sürtseň, altynyň hakyky ýa-da galpdygyny ýüze çykarýar. Nusgawy edebiýatymyzyň kerwenbaşysy Magtymguly Pyragynyň: «Syr saklaýan mähek daş, zer ýanynda bellidir» ýa-da «Har bakan har tanar, mähek zer tanar» – diýen setirleri mähek daşynyň häsiýetli aýratynlyklaryny açyp görkezýär. Tebigy taýdan görkanalygy, taryhy taýdan has gadymylygy bilen mähek daşy biziň günlerimize çenli öz gymmatyny ýitirmändir. Halk arasynda iş başarjaň, dogumly gelin-gyzlara «mähek ýaly», «mähek deý», «mähek daşy ýaly» durnukly söz düzümleri köp ulanylýar.

Ol kim idi, genç – maly topraga batdy gitdi?
Ol ne sadap açylmyş göwheri – galtany tört?
Kamnyň genji – maly topraga batdy gitdi.
Sadap, göwher açylmyş hem dürri – galtany tört.

Magtymguly «Nahany tört» (3, 96 sah.)

Bentde agzalýan sadap, göwher, dür bezeg daşlarynyň atlary goşguda baýlyk manysynda gelipdir.

Sadap – şaý-sepleriň dürli görnüşlerine daş hökmünde oturdylýan, deňziň düýbünden alynýan suwasty janly ösümlük we haýwanat dünýäsine degişli tebigy gaş. Älemgoşar ýaly her hili öwüşginli organik daş bolansoň, sadapdan daş oturdylan bezeg şaýlar göze has-da ýakymly, owadan özboluşly görünýär. Halk arasynda «Sadapda saklanan damja dür bolar» diýen aýtgy hem bar.

Göwher daşy ýüzük etseň mis bilen,
Gymmaty egsilmez, hormat ýagşydyr.

Magtymguly «Söhbet ýagşydyr» (2, 182 sah.)

Göwher örän owadan, berk täsin we iň gyt hasaplanýan gymmatbahaly daşdyr. Tebigatda onuň dury ak, sarymytyl, gülgüne we gök reňkleri gabat gelýär. Dury ak reňkli göwheriň bahasy has gymmat bolýar we oňa bullury göwher diýilýär. A. Meredow we S. Ahally «göwher» sözünüň üç manysyny hasaba alypdyrlar. Olar «gymmat bahaly daş, brilliant», «asyl, gelip çykyş», «çuň manyly söz» ýaly manylardyr. Türkmen diliniň sözlük düzüminde bu sözüň hünärmentçilik bilen baglanyşykly birinji manysy has ýörgünlidir. Häzirki zaman türkmen dilinde duş gelýän «göwher» sözi gadymy türki dilde bar bolan «dür» manyly «gühär» sözündendir.

Harazban goluna düşse algyr baz,
Ganatdan aýyrar, gadryn näbilsin,
Bir çopan eline degse bir almaz,
Çakmak daşy kylar, gadryn näbilsin.

Magtymguly «Gadryn näbilsin» (2, 88 sah.)

Almaz berkligi bilen tapawutlanýan, iň owadan hasaplanýan seýrek duş gelýän gymmatbaha daş. Onuň sarymytyl, açyk gyzylymytyl, çalymytyl, ýaşylymytyl we örän seýrek duş gelýän garamtyl öwüşginlileri hem bolup, halk arasynda bu daşyň berkligi babatynda «Almazy diňe almaz kesýär» diýilýär. W. Radlowyň sözlüğünde «almaz» hiç bir zat bilen kesip bolmaýan daş», «polat» ýaly düşündiriş berilýär. Alymlaryň pikirçe «almaz» sözi bize araplardan we parslardan, araplara we parslara bolsa grek dilinden geçipdir. Grek dilinde berk, seýrek duşýan gymmatbahaly daşa «adamas» diýilýär.

«Almaz» sözi adamas sözünden gaty bir uzaklaşmandyr.

Lagly – jowahyrdan ança oýdular,
Hälem arzan diýip aýtdy ýaranlar.

Magtymguly «Ýaranlar» (3, 5 sah.)

Hindistanyň reňkli gyzyly meşesi,
Suraýy çilimniň naýy gözeli sen.

Magtymguly «Gözeli sen» (2, 41 sah.)

Lagyl – şaý-seplere gaş edilip oturdylyan gyzyl, açyk gyzyl, garamtylgyzyl reňkli gymmatbaha daş. «Lagyl» sözi arap dilindäki «lal» sözündendir. Arap dilindäki «lal» sözi hem pars dilinden geçipdir.

Şalar hazynasyna altyn-kümüş üýşer,
Gözel tagta lagl-zeberjet gerekdir.

(Magtymguly «Gerekdir»).

Zeberjet – dury, zeýtuny, solgun, ýaşyl reňk öwüşginli, altynsow ýaşyl reňkli ortaça gymmat bahaly daşdyr. Zergärleriň aýtmaklaryna görä, irki döwürlerde zeberjet daşyndan gaşly şaý-sepler ýasalypdyr. Zeberjet zümerrete meňzeş, sarymtyl-ýaşyl reňkli daşyň adyny aňladyp gelýär. Zergärçilik sungatynda onuň has meşhury ýaşyl reňklisidir.

Bezeg daşlary bilen baglanyşykly sözler türkmen diliniň sözlük düzüminiň has baýlaşmagyna hem güýçli täsir edipdir. Meşhur şahsyýetlerimiziň döredijiliginde gabat gelýän bezeg daşlaryna deňişli her bir sözde giden dünýä gizlenýär, halk sungatynyň ajaýyp zatlary görünýär.

Edebiýatlar:

1. Gurbanguly Berdimuhamedow. Ýurdumyzyň döredijilik intelligensiýasynyň wekilleri bilen geçiren duşuşygynda sözlän sözi. «Türkmenistan» gazetini, 2010-njy ýylyň 24-nji fewraly.
2. Magtymguly. Saýlanan eserler, I tom. – Aşgabat, Türkmenistan, 1992.
3. Magtymguly. Saýlanan eserler, II tom. – Aşgabat, Türkmenistan, 1994.
4. Türkmen diliniň sözlügi. – Aşgabat, Türkmenistan SSR Ylymlar akademiýasynyň neşirýaty, 1962.
5. G. Kyýasowa. Türkmen diliniň zergärçilik leksikasy. – Aşgabat, Ylym, 2011.
6. G. Ataýew. Türkmen diliniň hünärmentçilik leksikasyň sözlügi. – Aşgabat, Ylym, 1982.

*Şähribossan Geldimämmedowa,
türkmen edebiyaty kafedrasynyň uly mugallymy*

MAGTYMGULY HEM BAHAWEDDIN NAGYŞBENDI

*B*erkarar döwletiň bagtyýarlyk döwründe ata Watanymyz Türkmenistan gün-günden gülläp ösýär. Durmuşyň beýleki pudaklarynda bolşy ýaly, edebiyatda we sungatda hem täze-täze üstünlikler gazanylýar. Edebiyata çuňňur sarpa goýýan Prezidentimiz hormatly Gurbanguly Berdimuhamedow bu babatda şeýle diýýär: «Türkmen edebiyatynda çuňňur halk parasatlylygyny beýan edip, ajaýyp eserleri peşgeş beren ussatlar az däl. Men Magtymgulynyň, Andalybyň, Azadynyň, Keminäniň...öňünde baş egýärim» (1, 47 sah.).

Tasawwufyň nagyşbendiçilik tarykatyny esaslandyran Muhammet Bahaweddin Nagyşbendiniň ady birnäçe taryh hem tezkire kitaplarynda uly hormat bilen tutulýar. Onuň şahsyýetiniň tarypa we öwgä mätäç däldigi, onuň tarypynyň sözlere sygmajakdygy dogrusynda agzalyp geçilýär. Bahaweddin Nagyşbendi il arasynda Bahaweddin Belagerdan, Bahaweddin pir, Diwana Bahaweddin ýaly atlar bilen tanalan bolsa, ulamalarydyr öwlüýäleriň arasynda Bahaweddin Muhammet Nagyşbendi, Şeýh Bahaweddin, Hezreti işan, Uly hoja ýaly atlar bilen meşhur bolupdyr. Piriň zamanadaşlary we pikirdeşleri, şol sanda ähli halk bolsa onuň adyny tutmagy biedeplik hasaplap, Hezreti Hoja ýa-da Hezreti Hojamyz diýip hormatlapdyrlar.

Bahaweddin Nagyşbendi hijriniň 718-nji (miladynyň 1318-nji) ýylynda Buharadan uzakda bolmadyk Guşgy Hinduwan obasynda dünýä inýär. «Makamat» atly kitapda ýazylyşyna görä, onuň atasy patyşalar bilen ýakyn gatnaşykda bolupdyr, özi-de söwda-satyk bilen meşgullanypdyr. Bahaweddiniň kakasy bolsa alymlary we pirleri dost tutunypdyr, hemişe olaryň hyzmatynda bolmagy özüne mertebe hasaplapdyr. Bahaweddin heniz dogulmanka, dünýä geljeği buşlanan şahsyýetdir. Bu barada «Makamatda» şeýle ýazylypdyr:

«Bir gün Bahaweddiniň halypasy Baba Sammosiý Guşgy Hinduwan obasynyň deňinden geçende, şeýle diýýär:

– Ýakyn günlerde şu ýere bir nazarkerdäniň nazary düşer. Guşgy Hinduwan Kasri Arifana (Aryflar köşgüne) öwrüler. Şu wakadan üç gün geçeninden soň, Bahaweddin dünýä inýär. Kakasy ony Baba Sammosiniň gujagyna berende ol: «Eý perzendim, sen sebäpli asmandan inen belalar yzyna gaýdar» diýýär. Nagyşbendä Bahaweddin Belagerdan diýilmeginiň sebäbi, megerem, şu bolsa gerek».

Bahaweddin dini ylymlary içgin öwrenmek üçin, Samarkanda gidýär. Ol ýerde şol döwrüň görnükli ulamalaryndan ders alýar. Usady Baba Sammosiniň aradan çykmagy bilen Emir Külal onuň ruhy terbiýesini öz üstüne alýar. Beýik söz ussady Magtymgulynyň:

Bahaweddin Mir Külal,
Zeňni Babany görsem. (2, 25 sah.)

diýip arzuwlaýan ynsany şudur.

Aradan ep-esli wagt geçenden soň, Nagyşbendiniň tarykatdaky ilerlemelerini gören Emir Külal oňa: «Ussadym Baba Sammosiniň seni yetiştirmek meselesindäki emrlerini ýerine ýetirdim. Emma seniň hümmet guşuň meni geçdi. Indi kämilliğiň asmanynda nirä uçasyňyz gelse, uçmaga size rugsatdyr» diýýär. Şundan soň Bahaweddin Buhary Buharynyň Zwerton diýen obasyna ýerleşýär we özüniň ylym halkasyny giňeldýär. «Siziň tarykatyňyzda jähri zikir (Allanyň adyny sesli zikir etmek), hylwat we sema barmydyr?» diýlen soraga Nagyşbendi: «Ýokdur, biziň tarykatymyzyň esasy zahyrda (daşky görnüşde) halk bilen, batynda Hak bile bolmadyr. El kârde, köňül ýardadyr» diýip jogap berýär. Nagyşbendiniň ýörelgelerine görä, in uly keramat, keramaty gizlemek we örtmekdir. Şu sebäpli özünden «Näme sebäpden sizde kän keramat görmeýäris?» diýip soranlara: «Arkamdaky şunça agyr günälerime seretmezden, ayak üstünde durup bilmekligimden uly-da bir keramat bolarmy?» diýip jogap beripdir. Nagyşbendi hezretleri ýolunyň esasyň söhbet bilen dowam etjekdigini nygtap: «Biziň ýolumyz söhbet bilendir, hylwatda şöhrat bardyr, şöhratda bolsa apat bar. Haýyr hem halas bolmak jemagata,

halk arasyna gatyşmakdyr» (4, 8 sah.) diýip, köpçülikden aýrylmaly däldigini wesýet edipdir.

Musulmançylygyň taryhyndan mälim bolşuna görä, Mawerannahrda hem Horasanda ýaşaýan alymlaryň ençemesi dünýewi ylmalary birkemsiz ele alanlaryndan soň, ylmy hala – öwlüýälik ylmyna baş goşup, bir mürşide, ýagny pire gol beripdirler.

Magtymguly, garap sözle daşyňny,
Jaýyn bilip sarp et, bolsa aşyňny,
Kämil tapsaň, goý ýolunda başyňny,
Är zynda gezseň, är dek bolar sen (2, 124 sah.)

– diýen Magtymguly hem Bahaweddin Nagyşbendini özüniň mürşidi, kämil piri hasaplapdyr. Muňa degişli şahyryň döredijiliginde mysallar näçe diýseň bar. Şahyryň «Diwana geldi» atly şygyry hem biziň pikirimizi tassyklasa gerek:

Bir gije ýatyrdym şa Nagyşbendi,
Bahaweddin atly diwana geldi.
Hasasyn süýreýip gelmiş Buhardan,
Hak yşgynda mesti-mestana geldi. (3, 105 sah.)

Mundan başga-da, Magtymguly «Turgul diýdiler» diýen şygyrynda-da:

Ol Bahaweddindir, ol hem bir ärdir (1, 7 sah.)

– diýip, bu şahsyýete özüniň hormatynyň çäksizdigini beýan edýär. Diňe Magtymgulyň döredijiliginde däl, eýsem, türkmen nusgawy şahyrlarymyzyň ençemesiniň döredijiliginde Bahaweddin Nagyşbendiniň mübäreke adyna gabat gelmek mümkin. Orta Aziýada XIV asyrdan soň Hoja Muhammet Bahaweddiniň esaslandyran nagyşbendiýe tarykaty has meşhur bolýar. Hoja Ahrar weli, Abdyrahman Jamy, Alyşir Nowaýy dagylar hem şu tarykatda ýetişen ulamlardyr.

Abdyrahman Jamy özüniň «Nafahat ul-üns» atly eserinde, Alyşir Nowaýy «Nesaýym ul-muhabbetinde» ýörite baplary Hoja Bahaweddine bagyşlapdyrlar. Şeýle-de, onuň ömrüne degişli hekaýatlar getiripdirler. Hoja Bahaweddin hakynda ylymda iň ähtibarly çeşmeleriň biri Hoja Muhammet Parsynyň «Risalaýy Kudsiaýa», ýagny «Mukaddes kelamlar hakynda risala» atly eseridir. Awtor bu kitaby Alaeddin Attaryň haýyşy boýunça ýazyypdyr. Eýse Alaeddin Attar kim? Fahreddin Ali Safi özüniň «Raşahatu aýn ul-haýat» atly kitabynda ýazmagyna görä, onuň doly ady Muhammet ibn Muhammet al-Buhary bolup, asly Horezmli eken. Ol heniz medresäni gutarmanka, Hoja Bahaweddini pir tutup, onuň tarykatyna girýär. Hezreti Hoja ezizläp, gyzyny oňa nikalaýar.

Muhammet Parsy hiç haçan Hoja Bahaweddiniň ýanyndan aýrylmandyr. Hezreti Hoja ol hakynda: «Ölenimden soň kim bizi görmegi arzuw etse, Hoja Muhammet Parsa seretsin» diýipdir. Muhammet Parsy örän ylmy ýetik adam bolupdyr. Onuň şahsy kitaphanasynda saklanan we öz möhüri basylan golýazmalary Özbekistanyň golýazmalar hazynalarynda saklanýar.

Bahaweddin Nagyşbendi hakynda ýazylan eserleriň ýene biri «Risalaýy unsiýa» («Dostluk risalasy») bolup, bu eser möwlanä Ýakup Çarhynyň galamyna degişlidir. Ol Hezreti Hojanyň ýakyn dostlaryndan biri bolmak bilen, Gurhany-Kerime ýazan tefsirleri oňa meşhurlyk getiripdir. Ýakup Çarhy bu risalasynda Bahaweddin Nagyşbendi bilen ilkinji duşuşyklaryny, onuň hikmet doly sözlerinden alan täsirlerini örän çeperçilik bilen beýan edýär.

Nagyşbendiniň ömri, görkezen keramatlary hakynda gürrüň berýän kitaplaryň ýene biri-de «Makamaty Hoja Nagyşbendi» diýip atlandyrylýar. Başgaça aýdylanda, «Hoja Nagyşbendiniň ömür ýollary». Bu eser Muhammet Bakyr ibn Muhammet Aly tarapyndan hijriniň 804-nji miladynyň 1401-nji ýylynda Bahaweddin öleninden üç ýyldan soňra ýazylypdyr. Eser özüniň gurluşy boýunça girişden, üç bapdan hem soňlamadan ybarat bolup, ol Hezreti Hojanyň doglanyndan tä öljänçä başdan geçiren wakalaryny öz içine alýandyr.

Türkmen edebiyatyny öwreniş ylmynda Bahaweddin Nagyşbendiniň ömri, onuň esaslandyran nagyşbendiýe tarykaty dogrusynda edilen ylmy işler ýok diýerlikdir. Döwletmämet Azady, Magtymguly ýaly beýik şahsyýetleriň dilleriniň senasy bolan Bahaweddin Nagyşbendiniň ömri hakynda käbir zatlary öwrenmek, onuň özboluşly hem çylşyrymly dünýäsine aralaşmaga synanyşmak haýyrlý işleriň başlangyjy bolarmyka diýýäris.

Bahaweddin Nagyşbendiniň esaslandyran Nagyşbendiçilik tarykaty uzak asyrlardan bäri dowam edip, ol türkmen edebiyatyna hem halk döredijiligine güýçli täsir edipdir. Bahaweddin Belagerdan atly meşhur türkmen halk ertekisiniň bolmagy-da bu beýik şahsyýeti bize has-da ýakynlaşdyrýar.

Edebiýatlar:

1. Gurbanguly Berdimuhamedow. Ösüşiň täze belentliklerine tarap. I tom. – Aşgabat, TDNG, 2008.
2. Magtymguly. Şygyrlar, I tom. – Aşgabat, 1992.
3. Magtymguly. Şygyrlar, II tom. – Aşgabat, 1994.
4. Abul Muhsin Muhammet Bakir ibn Muhammet Aly. Bahaweddin Belagerdan. – Taşkent, 1993

*Amanbagt Orazberdiyewa,
türkmen edebiyaty kafedrasynyň uly mugallymy*

MAGTYMGULY WE GURBANNAZAR EZIZOW SÖZ GÖZELLIGI DOGRUSYNDÄ

Magtymguly Pyragynyň baý hem-de köptaraply döredijiligi türkmen edebiyatynyň genji-hazynasydyr. Onuň çeper edebiyat, çeper döredijiligiň tebigaty, syrlyry, predmeti, wezipesi, mazmuny, formasy, şahyrdan edilýän talaplar we beýlekiler barasyndaky örän gymmatly pikirleri häli-häzire çenli edebi derňewiň düýp özeni bolup durýar. Sebäbi şahyryň estetik garaýyşlaryny

öwrenmek biziň häzirkî zaman estetik garaýyşlarymyzyň derejesini kesgitlemek üçin ähmiýetli, şeýle-de, onuň öz ýaşan zamanasyndaky estetik garaýyşlary seljermek üçin ähmiýetli bolup durýar. Bu örän töwerekleýin ylmy derňewiň meselesi. Biz bu ýerde söz usadynyň käbir estetiki garaýyşlary we onuň XX asyr türkmen şygryýetinde, ylaýta-da, Gurbannazar Ezizowyň döredijiligindäki şöhlenenmesine ünsi çekmek isleýäris. Sebäbi G. Ezizowyň hakykata estetik gatnaşygy anyk maksada filosofik-gözelligatnaşygy ýa-da döredijilik-gözelligatnaşygy bolup durýar. Şahyryň hakykata estetik gatnaşygyny onuň dünýä gatnaşygy, durmuşa gatnaşygy bilen birlikde döredijilige gatnaşygy esasynda kesgitlemek mümkin. Bu meseleler Ezizowyň döredijiliginiň individual stiliniň anyk formalaryny açmaga hyzmat edýär.

Magtymgulynyň estetik garaýyşlarynda söz sungatynyň gözelligine, güýjüne bolan garaýyşlar uly orun tutýar. Şahyr söz gözelligine onuň aňladýan manysyna, ynsana täsir edip biliş ukybyna baglylykda baha berýär:

Magtymguly, ýangyl, öçgül,
Ýa lal otur, ýa dür saçgyl! (4, 295 sah.)

Ol adamy çeper döredijiliginiň esasy predmeti hasaplaýar. Şahyr ony döredijilik kategoriýasy hökmünde ulanypdyr. Söz usadynyň garaýşyna görä, sungat islendik görnüşde-de diňe adamy açmalydyr. Şahyryň estetiki pikirlerine laýyklykda, çeper söz diňe adama, onuň ruhy dünýäsini açmaga hyzmat etmeli, bu pikir onuň tutuş döredijiliginiň içinden eriş-argaç bolup geçýär. Onuň pikiriçe, şahyryň esasy wezipesi çeper sözün güýji bilen ynsanyň ahlak gözelligini açmaly:

Köňül gözgüsünde ýaryň adyny,
Suratkeşlik edip çyzmaly boldum! (3, 137 sah.)

Pyragynyň bu garaýşy G. Ezizowda:

Otyr oglan,
Depderinde ençe ýürek müňzeýär.
Günem-Adam,
Gülem-Adam,
Asyl çeken ähli zady adamlara meňzeýär (2, 120 sah.)

– diýen mazmunda dowam edýär. G. Ezizowyň türkmen poeziýasynda realistik döwürleri täze bir derejä galdyrandygyny aýratyn nygtamak isleýäris. Şu ýerde şahyryň «Seminaryň bosagasynda oýlanma» atly makalasynda «Stil diýmek-Adam» diýip, bir rus tankytçysy aýdýar. Şahyrlar goşgularynda «adamzat» sözünü köp ulanýarlar. Ýogsa olaryň birem adamzady tutuşlygyna görenok ahyry. Biz märekäni, mitingi, has ula gitse, futbol oýunlarynda ýüz müň adamyny bir bada görüp bilýäris. Emma adamzat-ýüz müň däl ahyry. Olar käte adamzada ýüzlenip, adamyny unudýarlar. «Hakyky şahyr bir adamynyň üsti bilenem adamzady wasp edip bilýär» (1, 8 sah.) diýen setirlerini mysal getirmek ýerlikli bolar. Şeýlelikde, onuň şygrylarynda baş mesele adam we onuň psihologiýasy bilen bagly meseleler esasy çelgi bolup durdy.

Magtymguly çeper eserinde mazmunyň bolmagyny esasy şert hasaplapdyr. Şahyr, eger, mazmun bolmasa, ol näçe çeper bolsa-da, öz hakyky wezipesini ýerine ýetirip bilmez diýen netijä gelýär. Ol:

Owwal, Magtymguly, özüň düzetgil,
Özüňni sen özgelere göz etgil.
Az iýgil, az ýatgyl, sözüň az etgil,
Ne bar manysyz söz uzamak bilen! (4, 445 sah.)

diýmek bilen, her pikiriň özüne laýyk ölçegde berilmelidigine aýratyn ähmiýet beripdir. Ol bu talaby öz döredijiliginde birkemsiz berjaý edipdir. Sebäbi şahyr öz şygrylarynda az sözde çuň manyny aňlatmagy ussatlyk bilen başarypdyr. Şahyryň bu pikiri Ezizowda:

Artykmaçlyk – duşmanydyr sungatyň,
 Tygşytly bolanda, beýikdir nama.
 Men pikirimi bir söz bilen aýdýarkam,
 Ol ýerde üç sözün geregi näme! (2, 244 sah.)

diýen pikir bilen ösdürildi. Bu mesele onuň: «Sen haçan suratkeş bolup bilersiň? Haçanda şol talantsyz, zehinsiz ýazyjynyň baş, on sahypada beýan eden zatlaryny baş setirde berip bilip, okyjyda predmet hakynda şonça göz önünde getirme döredip bilen mahalynda ýazyjy bolup bilersiň. Boş sözlülük, gaty owadan hem gözel boş söz bolup biler, emma onuň çeperçilik diýýän düşünje bilen hiç hili umumylygy ýokdur. Poeziýa we ýaňramak-bu iki sany gapma-garşy zatdyr. Poeziýanyň mahýýeti we mazmuny merkezleşdirmekdedir, ony suw bilen eredip dargatmak bolsa ony öldürmek diýmekdir» diýen setirlerinde-de öz beýanyny tapýar.

Magtymgulynyň döredijiliginde çeper sözün güýjüne we ähmiýetine çuňňur düşünmek meselesi oňa aýawly we ünsli garamak meselesi bilen berk baglydyr. Söz ussadynyň goşgularyny okanynda, olarda dörediji üçin ussatlygyň möhümdiginiň nygtalýandygyny görmek bolýar:

Kelam getirdim tilime,
 Zünnar urmuşam bilime,
 Magtymguly, diýr, ilime,
 Bagş etmişem bar dessany! (4, 47 sah.)

Beýik şahyr kämil eser döretmek üçin ýiti zehiniň zerurlygyny nygtaýar. Magtymgulynyň çeper söz we onuň tebigaty, wezipeleri hakyndaky garaýyşlary G. Ezizowyň «Gorky», «Ýeke setir», «Şahyr dostlaryma», «Talantlar», «Jedeller», «Närazylyk», «Meniň aslyýetim», «Otuzynjy ýyllaryň goşgularyna», «Şahyr ýüregi», «Poeziýa», «Şahyra hat», «Pikir derýasynda akyl gämisi», «Musa Jelile», «Magtymguly» ýaly goşgularynda tutuş döredijiliginde özboluşly ösdürilýär:

Agraslyk süýdüni ilki emeňde,
Sen emipdiň päk süýdüni hak sözüň.
Oglum, oňarsaň-a ilki çenenme,
Çenendiňmi boş geçmesin oklaryň. (2, 48 sah.)

Bu talap şahyryň döredijiden edýän iň beýik talaby.

Magtymgulynyň çeper döredijiligiň wezipelerine düşünmekdäki möhüm we düýp ýörelgesi döredijiniň öz eserleri bilen il-günüň meselelerine seslenip bilmegidir. Magtymguly şahyryň wezipesini, şeýle hem, sungatyň, çeper döredijiligiň esasy güýjüniň halka hyzmat etmekdedigini, onuň pikirlerini we duýgularyny aňlatmakdan, oňa öz maksatlaryny dogry aňşyrmaga kömek etmekden agtardy. Sahyryň pikirçe, her bir aýdylýan söz ýürekden çykmalı. Magtymgulynyň döredijiliginden görnüşi ýaly, şahyr özüni tolgundyryýan, gyzyklandyryýan ýüregine ýakyn zat hakynda ýazmalydyr. Diňe şeýle ýagdaýda onuň täsir edijilik derejesi güýçli bolar:

Pyragy, dert aýdyp, derde ýanmaly! (3, 229 sah.)

Şahyryň pikirçe, mazmunyň güýçli çykmany üçin bu-da heniz ýeterlik däl, eserde durmuş hakykaty näçe dogruçyl suratlandyrsa, ol adamlaryň aňyna şonça-da güýçli täsir edýär. Şonuň üçin Magtymgulynyň garaýşyna görä, söz usadynyň durmuş hadysalary hakyndaky pikiri dogry, hakyky bolmalydyr. Munuň şeýle çykmany üçin bolsa, şahyryň durmuş barasynda ýöredýän öz pikiriniň dogruçylygyna özi örän berk ynanmalydyr. Hut şonuň üçinem, beýik şahyryň bu garaýşy XX asyr türkmen şygryýetinde şeýle ýaňlanypdy:

Sözler birden ýarylsa,
Ýürekleriň teýinden.
Güýzän güýz terneleriniň
Täsin ýarylyşy ýaly...
Duzuňy syladym-ýalan ýazmadym. (2, 8 sah.)

Gurbannazar Ezizowyň türkmen poeziýasynda realistik döpleri täze bir derejä galdyrandygyny aýratyn nygtamak isleýäris. Realizm-

-adaty durmuşyň adaty zatlarynda we wakalarynda gözelligi görmek we beýan etmekdir. Şahyryň poeziýasynda XX asyryň türkmen durmuşy özüniň bütin anyklygynda çuňňur estetiki kesgitlenen reallyk hökmünde janlanýar. Döwrüň predmetleri we detallary hadysalary we adamlary, pikirleri we duýgulary, şäher, oba, sähra, jaýlar, ýollar, pasyllar... bu zatlaryň barysy şahyryň şygrylarynda anyklygy we gaýtalanmazlygy bilen realistik suratlandyrylýar:

Maňa öwran-öwran,
 Diýdiler: «Ýigit,
 Sen durmuşy öwren,
 Sen durmuşa git!» (2, 244 sah.)

Şahyr üçin esasy zat-adamlaryň ömre josgunly gatnaşygy, esasy zat adam durmuşa durky bilen berilse, oňa gara, erbet diýen ýarlyk dakmak şahyryň ruhy dünýäsine mahsus däldir. G. Ezizowyň esasy aýratynlygy şundadyr. Ol çyny bilen ýaşayan adamyny hakyky adam hasaplaýar, onuň hereketleriniň ahlaky bahasyny bolsa şahyr boýnuna alýar. «Talent diýýäris. Oňat şahyrana eser ýazmak üçin talant gerek, şahyr bolmak üçin hökman talant gerek. Bu iki gezek ikiniň dört bolşy ýaly hakykatdyr. Ýöne şahyra mahsus ýene bir talant bar-raýatlyk talanty. Ol näme? Eger döwre biziň daş-töweregimizi gurşap alan adamlar diýip düşünsek, onda şol adamlaryň gatnaşygydyr, olaryň in agyryly soragyna jogap bermekdir» (1, 12 sah.).

Magtymguly Pyragynyň estetiki garaýyşlarynda mazmun bilen formanyň sazlaşygy hakyndaky pikirler hem uly orny eýeleýär. Edebi eserde mazmun bilen formanyň dialektiki arabaglanyşygy dogrusyndaky prinsip-şahyryň estetiki garaýyşlarynda esasy ýörelgeleriň biridir. Şahyr oňat pikiriň, mazmunyň doly ýüze çykmagynda formanyň rolunyň az däldigini nygtaýar:

Söz bilmeseň, bileniňi aýtmasaň,
 Söz sözleýip, söz aslyna ýetmeseň,
 Ýaý çekende dogry garap atmasaň,
 Ol okuň nyşanaň ýanyna degmez! (3, 250 sah.)

Gurbannazar Ezizow türkmen şygryýetini täze belentliklere göterdi. Şeýdip hem liriki poeziýamyzyň sözünň hakyky manysyndaky çeperçilik, kämillik döwri başlandy. Poeziýa senetden sungata öwürüldi:

Sungat diýmek näme? Bilýärmisiňiz?
Bu sowala sada jogap bermeli:
Biz herimiz- özümiň zergärmiz,
Mydam özümizi ýonup ýörmeli (2, 244 sah.)

Şunlukda, şygryýetiň sungata öwürülmegi Gurbannazar Ezizowyň döredijiligi arkaly we onuň döredijiliginde has oňat berjaý boldy. Sungatyň döremegi üçin ruhy barlygyň empiriki barlykdan ileriligini ykrar edýän ahlak duýguly estetiki aň gerek. Umuman, beýik söz ussady Magtymguly Pyragynyň bu garaýyşlary diňe bir söz sungaty üçin däl, eýsem, sungatyň ähli görnüşlerine mahsus talaplardyr.

Edebiýatlar:

1. Ezizow G. Çykmaryk kitabym. – Aşgabat, Bereket-Bina, 1996.
2. Ezizow G. Türkmen sährasy. – Aşgabat, TDNG. 2007.
3. Magtymguly. Goşgular. – Aşgabat, TDNG. 2008.
4. Magtymguly. Eserler ýygynyndysy. I tom. – Aşgabat, Ylym, 2013.

Laçyn Maşadowa,
türkmen edebiyaty kafedrasynyň mugallymy

«...SÖZ İÇİNDE GELİN – – GYZ HEM BOLMASA»

Berkarar döwletimiziň bagtyýarlyk döwründe beýik söz Bussadymyz Magtymgulynyň aňyrsy görünmeýän umman ýaly giň dördijiligini täzeçe röwüş bilen öwrenmeklige giň ýol açyldy. Hormatly Prezidentimiziň belleýşi ýaly, «ynsan kalbynyň ruhy lukmany» (1, 3 sah.) bolan Magtymguly Pyragynyň dördijiliginde durmuşyň her bir ýüze çykarýan soragynyň jogabyny tapmak bolýar. Şahyryň many-mazmundan ýüki ýetik dördijiliginde durmuşyň dürli ugurlaryna, ähli taraplaryna degişli meseleler bilen birlikde türkmen zenanynyň çeper keşbine hem uly baha berilýär. Gyz-gelin sarpasy, türkmen gelin-gyzlaryna mahsus bolan asylylyk, agraslyk, mylakatlylyk, alçaklyk ýaly gylyk-häsiýetler baradaky meseleler hem siňňitli yzarlanýar. Türkmen nusgawy şahyrlary gelin-gyzlaryň jemgyýetde tutýan uly orunlarynyň bardygyndan, şeýle hem Watany gorýan gahrymanlary hem şolaryň ese-boýa galdyryandygyndan ugur alyp, çeper eserler arkaly olaryň keşbini, ruhy dünýäsini giňden açyp görkezmeği derwaýys hem möhüm işleriň biri hasaplapdyr. Olar gelin-gyzlaryň güler ýüzüni, şirin sözünü, gara gözünü, şamar dek saçlaryny, uz ýörişini, mahlasý görk-görmegini taryplamak bilen çäklenmändirler. Beýik söz ussatlary olaryň belent adamkärçilik mertebesini, akyl-huşuny, pähim-paýhasyny, uly sungat bolan el hünärlerini, bolçulyk çeşmesini eçilýän zähmetlerini wasp edipdirler. Gelin-gyzlaryň jemgyýetde uly orunlarynyň bardygyny nygtapdyrlar. Şu nukdaýnazardan görnüşi ýaly, Magtymgulynyň dördijiliginde hem gelin-gyzlaryň keşbine uly baha berilmegi ýöne ýerden däl. Onuň «Duz hem bolmasa» şygrynda şeýle bellenilip geçilýär:

Dünýä sözi meňzär duzsuz tagama
Söz içinde gelin-gyz hem bolmasa (3, 199 sah.)

Ine, şahyryň gelin-gyz sarpasyny ýokary derejä göterip, şeýle setirleri döretmekligine näme itergi berdikä? Şahyryň uly zehin siňdirip ýazan goşgularynda wasp edýän gözeli perimi, peýkermi?! Şu soraglaryň jogabyny agtaranymyzda şahyryň bu tema bagyşlanan goşgularynyň düzümi adaty, çünki wasp edilýän gyz-gelin sada türkmen maşgalasyna degişli. Magtymgulynyň gelin-gyzlar hakyndaky setirleri gönüden-göni yşky-liriki temadan ýazan şygrylarynda getirilýär. Şu nukdaýnazardan seredilende, şahyryň döredijiligini 3 topara bölüp öwrenmek bolýar:

1. Sada türkmen gyz-gelniniň adaty türkmen durmuşyndaky çeper keşbi.
2. Şahyryň öz söýen gyzy Meňliniň çeper keşbi.
3. Beýik Alla bolan söýgüsiniň beýany, yşkyň durnukly ýagdaýy, ylahy häsiýeti.

Ine, şahyryň yşky-liriki häsiýetli şygrylarynyň ylmy derňewini şu esasyda görmek bolýar. Magtymguly türkmen gelin-gyzlarynyň sada türkana gözelliklerini häsiýetlerini olaryň gözellikleriniň taýsyzlygyny, inçe söýgülerini yzarlamaga üns beripdir. Şonuň üçin hem şahyryň söýgi hakyndaky şygrylaryna köp zehin, zähmet siňdirilipdir. Söýgini wasp etmek üçin şahyr türkmen diliniň ähli baýlyklaryny, çeperçilik serişdelerini ulanypdyr. Ynsanperwer şahyr türkmen gelin-gyzlarynyň keşbi, zenan mertebesiniň ýaşayşynda, maşgalada tutýan orunlary barada oňat pikirleri öňe sürüp, olary maşgalanyň, ýaşayşyň bezegi hasaplapdyr. Bu barada «Her ýana» şygrynda

Aýalsyza mydar bolmaz,
Dönseň hökmi – Süleýmana. (4, 77 sah.)

diýip belleýär. Bu tema Magtymgulynyň jemgyýetçilik, durmuş pikirleriniň içinden eriş-argaç bolup geçýär. Esasy zat hem maşgala gurmakda söýginiň zerurlygyny nygtamagydyr. Şahyryň «Çatyp bolmaýyr» şygrynda:

Ýigit köňül söýenini almasa,
Ynjalyp, parahat ýatyp bolmaýyr. (3, 128 sah.)

– diýen setirleri maşgalanyň söýgi esasynda gurlanda mäkäm bolýandygyny, biri-birine düşünip ýaşamaklygyny durmuşyň köp kynçylyklaryny ýeňip geçmäge itergi berýändigini aýdýar. Şahyr öz söýeniňi saýlamakda howlukmaly däldigini, söýgüde sabyrly, akyly-paýhasly, her bir işde «ýedi ölçäp bir kesmelidigini», «Bisabyr gul tiz ýolugar belaga, sabyrly gul dura-bara şat bolar» diýen ýaly halk parasadyna ýugrulan pikirlerden ugur almalydygyny belleýär. Galyberse-de, türkmen gelin-gyzlarynyň işeňňir, asylyly, göz-gezel hüý-häsiýetlerini hormatlamak bilen durmuşda olaryň ornunyň uludygyny, mertebeleriniň mydama belent saklanylmalydygyny nygtaýar. Bu hem şahyryň arzuw-isleg ummanynyň, aň-düşünjesiniň ýokarydygyndan habar berýär. Maşgalada, durmuşda zenanyň terbiýe mekdebiniň mugallymydygyny aýtmagy hem ýöne ýerden däl. Gyz asylylygyny, edep-ekramlygyny, sylanyşyklygyny, wepadarlygyny eneden alyp gaýdýandygyny, şeýle hem ýigit mertligini, bir sözlüligini, giň kalply, edermen, batyr watansöýüji we ş.m häsiýetleriň çagalykdan başlanýandygyny aýtmagy hem muňa subutnamadyr. Şahyr gelin-gyzlaryň sada, türkana, kiçi göwünli bolmalydygyny belleýär:

Gadyr bilenden daş etme. (4, 76 sah.)

ýa-da:

Sada dil bolsun türkana. (4, 76 sah.)

Şahyryň yşk, söýgi, gelin-gyzlar temasyndan ýazan şygrylarynda üns berýän detallarynyň ýene biri-de hoşsözlülük, hoşgylawlylyk bolup durýar. Şirin sözli maşgalanyň mydama gözelliginiň ýokary derejededigini aýdylýar. Magtymguly gyz-gelinleriň mydama erkekleriň şatlygyny-gaýgysyny deň paýlaşýan syrdaşy bolmalydygyny belleýär. Şahyryň «Güle meňzär» şygrynda bu barada şeýle bellenilýär:

Eý, ýaranlar ýagşy ýaryň,
Goýny jennet güle meňzär. (3, 79 sah.)

Magtymguly zenanyň ýaramaz endiklerini, pis gylyklaryny ýazgarýar. Takdyryňa ýazylan aýalyň gylyksyz bolmagy erkek kişiniň ömrüni zaýa etjekdigini aýdýar. Ýaramaz gylykly maşgala bilen gurlan durmuşyň hiç lezzetiniň bolmajakdygyny nygtaýar. Şonuň üçin hem şahyryň şygrylarynda aýal maşgalanyň ýaramaz gylyklary berk ýazgarylýar. Onuň «Golda bary bolmasa» goşgusynda:

Hak her kime bir ýagşy ýar bermändir,
Sözi ahdyr, içi doly armandyr,
Ýüz ýaşasa, baş gün ömür sürmändir,
Her kimiň mynasyp ýary bolmasa. (3, 152 sah.)

– ýa-da «Ýar biläni» şygrynda şeýle diýilýär.

Ýaman hatyn ýagşy äre, –
Tükenmez töhmete meňzär. (3, 172 sah.)

Magtymgulynyň yşk, söýgi, gyz-gelin hakyndaky şygrylarynyň naýbaşsyz-da onuň öz şahsy durmuşy bilen baglanyşykly söýen gyz Meňlä bagyşlan goşgularydyr. Şahyryň:

Perde tutup ýüzlerime,
Raýyş berip sözlerime,
Magtymguly, gözlerime
Ýeke Meňli han görüner. (4, 619 sah.)

– diýen setirlerinde Meňlä bolan söýgüsi aýdyň açylyp görkezilýär.

Şahyryň yşk-söýgüsiniň şowsuz bolandygy, Meňliniň hossarlary tarapyndan başga birine durmuşa çykarylandygy aýdylýar. Bu, esasan hem, halk rowaýatlaryna salgylananymyzda, öz şygrylaryndan many çykaranymyzda ýüze çykýar. Şahyryň Meňlä bagyşlap ýazan şygrylarynda armanly keşbi söýginiň aýralyk derdi onuň özüni köşeşdirmek üçin yşkyň labyryny götermegi «Nowruzdan

seni», «Ýa, Jepbar!», «Aýryldym», «Dert oldy» ýaly goşgularynda aýdyňlaşdyrylýar. Söýgülisini elinden aldyran şahyryň ahmyryny:

Sözleşerdim, syrlaşardym ýar bile,
Ýüregimde ýar hyýaly bar bile. (4, 140 sah.)

– diýen setirleri-de tassyklaýar.

«Nowruzdan seni» şygrynda şahyr söýgülisiniň nesip etmändigini belleýär we takdyra ten bermekden başga çäresiniň ýokdugyny aýdýar, ýüregine Alladan giňlik diläp, bu ýagdaýy ýazgytdan görýär. Özünde çäräniň ýokdugyny «Men kibi biçäre ýok», «Mende çäre ýok» diýen setirlerde ýagdaýynyň kyndygyny, söýgülisiniň wepasyň ýokdugundan «Ähdiň ýalan, ýokdur wepaň» diýip zeýrenýär. Onuň «Ýa Jepbar» şygrynda şeýle diýilýär:

Yhlas bilen söýmüsem men ol ýary,
Jöwrendi jigerim, gitdi karary,
Ol onda ah çeker, men munda zary...
Bagyşlasaň neýlär ýarym, ýa Jepbar! (4, 139 sah.)

Şahyryň «Aýryldym» atly goşgusynda Meňli hakda anyk maglumatlar getirilýär:

Illeri bar diňli-diňli,
Sowuk suwly, ter öleňli.
Ili gökleň, ady Meňli,
Näzli dildardan aýryldym. (5, 139 sah.)

Şahyryň yşk dünýäsinde möwç uran ylahy söýgüsi bellibir ýaşlyk ýelgini geçip, orta ýaşa ýetende, durky bilen dünýäsini saplap, ylahy, Alla yşkyna aşyk bolup heserlenýär. Kämil yşkynyň nusgasynda şu şygrylarynda aýdyň ýüze çykýar. Paýhas eleginden süzülen kämillik şahyryň yşkynyň mazmunyny jemleýär. Magtymguly «Näme sen?», «Meniň sahypjemalymy gördüňmi?» goşgularynda öz söýen gyzyny gözleýärmikä? Elbetde, ýok. Çünki Magtymguly ylahy yşkyň

gurbany. Ylahy ýşk onuň janyna siňip, ýakyp-ýandyryp barýar. Ol her ýerde we her tarapdan öz magşugyny gözleýär. Allanyň wysaly-na ýetip bilmeýändigini üçin ah çekip, nalyş edýär:

Däli Mejnun ýşk eser etmeýen,
Perizat Leyliniň gadryn näbilsin

– diýmek bilen, Magtymguly ýşk derdini duýan adamyň aram karar tapmajakdygyny, ylahy ýşkyň manysyny we tagamyny dadan adamyň ruhundan, janyndan aram-kararynyň gitjekdigini beýan edýär. Magtymguly şeýle magşugy az adamyň tanaýandygyny bilýär. Şahyr Allany edil bir gözəl gyz ýaly wasp edýär. Şonuň üçin hem şahyryň goşgularyndaky ylahy ýşk we beşeri ýşk meselesini aýrybaşgalaşdyrmak gerek.

Umuman, Magtymgulynyň ýşky liriki şygrylarynda söýginiň waspy, gelin-gyzlaryň gözelligi, hüý-häsiýetleriniň öwrenilişini şu üç bölüme bölüp öwrenmekligi maksat edindik. Şu esasyda hem şahyryň ýşky-liriki şygrylarynyň diýseň nepis, çeper, ajaýyp ýazylandygyna doly göz ýetirdik. Magtymgulynyň şygrylarynda türkmen gelin-gyzlarynyň mertebesi, gözelligi elýetmez derejede belentlige göterilýär. Şeýle hem ýşkyň dowam-dowamatdygy, tükeniksizdigi onuň ylahy söýgüsünde öz beýanyny tapýar.

Edebiýatlar:

1. Magtymguly. Saýlanan eserler. – Aşgabat, 1957.
2. Magtymguly. Şygrylar. Üç tomluk, I tom. – Aşgabat, 1992.
3. Magtymguly. – Aşgabat, TDNG, 2008.

Ogulgerek Şageldiyewa,
türkmen edebiyaty kafedrasynyň uly mugallymy

**MAGTYMGULY PYRAGY DÖWLETMÄMMET
AZADYNYŇ BERKARAR DÖWLET
GURMAK BARADAKY PIKIRLERINI
DOWAM ETDIRIJIDIR**

*M*agtymguly Pyragy serkerde, merdana ýigit bolmagyň şertlerini beýan edipdir. At-ýarag edinmek watançy ýigitleriň borjy hasap edipdir. Sebäbi at-ýarag mertligiň simwoly hökmünde görnüpdir:

Ýigidiň bolmasa ýaragy-aty,
Şony belli biliň ýokdur gaýraty...
Goç ýigide toýdur-baýram,
Her iş gelse il biläni. (6, 87 sah.)

– diýen setirlerinde gahrymançylygyň mazmunynyň halk bähbidi bilen baglanyşdyrýar.

Serkerde bolmagyň ýene bir şerti hökmünde öý-öwzaryndan, çagalaryndan arkaýyn bolar ýaly hökman mynasyp ýary bolmalydygyny belleýär:

Ýigidiň dünýäde üçdür myrady,
Mahbup ýagşy, ýarag ýagşy, at ýagşy. (6, 255 sah.)

ýa-da:

At gazanar goç ýigidiň,
Owwal bedew aty gerek.
Gelene garşy çykмага,
Ýagşy muhabbeti gerek. (6, 92 sah.)

Mert ýigit halka hyzmat etmek üçin, diňe atly-gylyçly bolman, köp häsiýetleri özünde jemläň bolmaly. Magtymguly olaryň göwni

açyk, dogry sözli, ykrarly, messepli, myhmansöýer, ugurtapyjy bolmalydygyny nygtaýar.

Mert oldur kim köňli bolsa rehimli,
Göwresi giň gerek özi pähimli,
Giň ýerde garga deý bolsun wehimli,
Ýerinde hünäri, işi gerekdir.
Mert çykar myhmana güler ýüz bilen,
Namart özün gizlär myhman ýoluksa. (6, 100 sah.)

Şu mysallardan görnüşi ýaly, ol bir tarapdan halky, Watany söýmäge çagyran bolsa, ikinji tarapdan, ýurdy daşky duşmanlardan goramak üçin gaýratly, ar-namysly ýigitleriň gerekdigini nygtaýar. Magtymguly Pyragy öwüt-nesihat, mertlik-namartlyk hakynda eser ýazmakda ilkinji orunda durýar.

Magtymguly döwrüniň terbiýeçisi hökmünde orta çykýar. Ol ynsana gerek sypatlary terbiýelemäge, köpçüligiň bähbidine wepaly, söweşlerde polat ýaly erkli, durnukly ýigitleri ýetişdirmäge bar güýji bilen çalşypdyr. Ol mertlik bilen namartlygyň arasyny açyp berýär.

Magtymguly watançylyk lirikasynda folklor eserlerindäki gahrymanlaryň atlaryny getirip, halkyň öňüne çykaryp, serkerdeleriniň atlaryny getiripdir. Olaryň Görogly, Rüstem Zal, Isgender, Ýusup ýaly serkerde, ynsanperwer bolmaklaryny ündeýär.

Görogly dek dagdan-daşa ugrasam,
Ýa Reb, habar bilmerinmi ýar senden. (6, 38 sah.)

ýa-da:

Hany, ol, Isgender dünýäni alan,
Rüstem-u Zal ötdi gylyjyn çalan. (6, 222 sah.)

– diýmek bilen, halk gahrymanlarynyň üsti bilen merdanalyga çagyrypdyr.

Türkmenlerde «Agzybire – taňrybiýr» diýen nakyl bar. Akyldar şahyrymyz berkarar watanly bolmagyň şerti hökmünde:

Türkmenler baglasa bir ýere bili,
Gurudar Gulzумы, derýaýy Nili,
Teke, ýomut, gökleň, ýazyr, alili,
Bir döwlete gulluk etsek başimiz. (6, 106 sah.)

– diýip, türkmen tire-taýpalary birleşse, öňünde hiç bir goşunyň durup bilmejekdigini nygtaýar. «Göteriler ol ykbaly türkmeniň» diýip, rowaçlygyň amala aşjakdygyna ynanyşy hem-de şahyr dostlukly ýaşamak, birek-birege gol ýapmak barada aýtmak bilen agzalalygy, duşmançylygy ýazgarylýar:

Agzalalyk aýrar ili derdinden,
Döwlet dönüp, nobat duşmana gelgeý. (6, 110 sah.)

Akyldar Magtymgulynyň Berkarar döwlet bolmak hakyndaky arzuwlary, asylyly niýetleri, öwüt-nesihatlary asyrlar boýy ýaşlary, il-halky terbiýeläpdir, halk onuň goşgularyny ýatdan aýdypdyr, saza salyp aýdym edipdir. Onuň kitabyna «Köşekli düýe» beripdir.

Berkarar döwletimiziň bagtyýarlyk döwründe ýaş nesli terbiýelemekde türkmen halkynyň taryhyny, ruhy dünýäsini bilmekekde Magtymgulynyň eserleri gymmatly çeşme bolup hyzmat edýär. Bu gün türkmen döwleti gül-läle açýar, ösüp-özgerýär, diňe öňe barýar. Berkarar, erkana döwlet gurmak türkmeniň aňyrdan gelýän arzuwydyr, sebäbi türkmen halky, asudalygy, oňatlygy, parahatçylygy, özygtyýarlylygy söýýän halk. XVIII–XIX asyrlarda aýratyn döwlet bolmadyk halk bu arzuwlary edipdir. Şahyrlar bolsa halkyň fantastiki hyýallaryny duýgularyň üsti bilen şygrylarynda il-halkyň islegine duýgudaşlyk bildirip, gynanyp, durmuş wakalaryny jemgyýete syn salmak bilen liriki eserlerinde suratlandyrypdyr. Magtymguly watançylyk, mertlik, öwüt-nesihat temalarynda ýazan goşgularynda her bir setir, her bir söz türkmen halkynyň ruhuna ebedilik siňipdir. Ol sözler halkyň güýjüne güýç, kuwwatyna kuwwat berýär, sebäbi şahyr halkyň kalbyny okap, goşgularynda arzuwlaryny beýan edýär:

Gel, köňül, gözlegil älem-jahany,
Neden üçin beýle joşa düşüp sen.
Älemde bir sen dek ýokmy dahanly,
Syryň destan eýläp paşa düşüp sen. (6, 289 sah.)

Şol döwrüň syýasy arzuwy, dagynyk türkmen taýpalaryny birleşdirmek, özbaşdak döwlet gurmak, ýurtda agzybirliги dikeltmek, bolçulygy döretmek, bir adalatly patyşaly bolmakydyr. Magtymguly Pyragy öz atasy Döwletmämmet Azadydan bilim-terbiýe alyp («Ylym öwreden ussat kyblam pederdir»), halkyň kalbyna barýan ýollary gül ysly türkmen dilimiziň üsti bilen beýan edýär. Döwletmämmet Azady bolsa türkmen jemgyýetini gurmagyň ýollaryny kesgitläpdir

Bu barada ilki Döwletmämmet Azady «Wagzy–Azat» poemasynda birnäçe pikirleri öňe sürýär. Onuň bu poemasyň I babynda döwlet gurluşynyň esaslaryny suratlandyrýar.

Akyldar halk üçin ilki döwletiň gerekdigini aýratyn belleýär.

Berkarar döwleti dolandyrmaga adalatly patyşalaryň bolmalydygyny, akylly-başly ýolbaşçylyk etmelidigini belleýär. Adalatly patyşa ýurtda halky goraýan harby goşunyň bolmagyny, bolçulygy döretmegi, berk kada-kanun döretmelidigini, il-halkyň isleg-arzuwuny bilmelidigini, her bir ýerde olara gol ýapmalydygyny nygtaýar:

Padyşahlyk mülki kuwwat tapmagaý,
Tä kişi leşger başyn jemg etmegeý.
Mümkin olmaz leşgeri jemg eýlemek,
Kim meger yhsan ile hoş söýlemek.
Bolmaz ermiş bu ymaratlar abad,
Padyşah tä kylmagunça adly-dad.
Ýangy şahlar mülki kuwwatlyg bola,
Leşger ile özi haýbatlyg ola. (7, 65 sah.)

Azady döwlet gurnagyn içki düzgünlerine degişli Gündogaryň şalyk düzgünine degişli ylmy, syýasy çeşmeleri öwrenipdir, halk döredijiliginiň gadymy we orta asyr edebiýatynyň wekilleriniň döredijilikleri bilen tanyş bolup, olam türkmeniň milli ruhuna laýyklykda beýan edýär. Aýratynam, XVII asyryň şahyry Berhurdar Türkmeniň adyl döwletde berk maşgalalaryň, tertipli çagalaryň bolmagyny, süýjisözlülük baradaky pikirlerini ösdüripdir. Şonuň üçin, «Wagzy –Azat» poemasynda ençeme patyşalaryň syýasatlary, adyllyklary rowaýatlaryň, wakalaryň üsti bilen beýan edilýär. Esasanam, Ysmaýyl Samany, Soltan Mahmud, Söbüktegin hakynda maglumat berilýär.

Azady ilki bilen döwleti dolandyrmakda patyşa adalatly bolup, howpsuzlygy üpjün etmeli, eger patyşasy bolmasa her ölkäniň rysgal-döwletiniň, asudalygynyň bolmajakdygyny, biri-birine jebir etjekdiklerini aýratyn suratlandyrýar:

Patyşasy bolmasa her ölkäniň,
Bolmaz imiş haýry, yhsany anyň.
Bir-bire jebr eýlegeý dek, gurt, guş,
Halk ederler biri-biri birle uruş.
Haku nähäk bilmeýen barça awam,
Kast eder biri-birine emri haram. (7, 60 sah.)

Şahyr eger howpsuzlyk bolmasa, onda halklaryň arasynda söwda-satyk işleriniň bolmajakdygyny, täjirleriň arkaýyn gelip-gitmek mümkinçilikleriniň bolmajakdygyny, ýurtda bolçulygyň bolmajakdygyny belleýär.

Bolmagaý täjirleriň ýoly aman,
Kylmasa tenbisini şahy haman. (7, 76 sah.)

Azadynyň şunuň ýaly meseleleri gozgamagy ýöne ýerden bolman, eýsem, real durmuşdan alnan netijedir. Şonuň üçin, döwletde belli kada-kanunyň bolmagy zerur, ol kanun halkyň islegini kana-

gatlandyrary ýaly, hukuklaryny saklar ýaly, olaryň isleg-arzuwlaryny göz önünde tutmalydyr diýen pikirleri öňe sürüpdür.

Şahyr döwleti baýatmak üçin, ilkinji nobatda, maldarçylygy ösdürmek, söwda aragatnaşygyny ýola goýmak, ekerançylygy, daýhançylygy ösdürmek gerekdigini nygtaýar:

Ekin ekmek halka emr etgeý emir,
Ýagny andan nefg ala baýu fakyr.
Ýagny mezruglar içinde kytga ýer,
Bolmagaýlar bizeragat, bisemer.
Ekin ekgeý çün ragaýat set hezar,
Hasyl algaý bihasabu bişumar.
Bes halaýyk, doklugu arzan ola,
Hem parahatlykda hoş döwran ola. (7, 91 sah.)

– diýmek bilen, ýurtda bolçulyk, arzançylyk bolsa, halkyň ruhubeleňt, dok ýaşajakdygyny, birek-biregi goldajakdyklaryny beýan edýar.

Asuda ýaşamak üçin döwletde goşunyň bolmalydygyny, şonda il-halk doly erkana ýaşap biljekdigini aýdýar:

Tä kişi leşger başyn jemg etmegeý,
Padyşalyk mülki kuwwat tapmagaý. (7, 85 sah.)

Döwletmämmet Azadynyň pikiriçe, ýurtda abadançylyk işlerini alyp barmaly, halky suw bilen üpjün etmeli, sebäbi ekerançylygy ösdürmek üçin suw gerek, sebäbi şol wagt suw ýetmezçilik edipdir. Adamlar akar suwly ýerlerde ýaşapdyr. Dagynyklygyň bir sebäbi hem şol bolupdyr. Şonuň üçinem, şahyr döwletiň suw meselesini çözmekligi aýratyn nygtaýar. Azadynyň pikiriçe, salgyt hem bolmaly. Bu meseleleri çözer ýaly döwletiň başynda adalatly ýolbaşçy bolmaly.

Patyşa emir, wezir jemg eýlegeý,
Her biri iş tedbiri diýp söýlegeý.
Azaşar ýol ähli rähbersiz ola,
Dagylar leşger ki serdarsyz ola,

Göwre läş bolgaý eger baş bolmasa,
 Bitmez iş hak lutfy ýoldaş bolmasa. (7, 81 sah.)

Döwletmämmet Azady, mundan başga-da, obalaryň oturymly bolmalydygyny, adamlara ýer-ýurt bermelidigini, ýurtda adyl kazynyň, oba häkiminiň, ökde tebibini, üpjünçiligiň bolmalydygyny beýan edýär:

Kazy hem adyl gerek ikginjisi,
 Şeryg ile bolgaý halaýyk ýolçusy,
 Üçülenji bolgaý ol hazyk tebip,
 Derde derman bermese bir andalyb.
 Dürdünjisi bolgaý çäremend,
 Jümle yllat, yzaly andan bähremend. (7, 92 sah.)

Bulardan başga-da, «Wagzy–Azat» poemasynda ýurtda tertipli, edepli adamlaryň bolmalydygyny, ýagny çaga edebi, ene –atasyna kyrk borjy, ene-atanyň öz perzendine borjy, sogap işler bolan köpri gurmak, hammamlar saldyrmak, kitaphanalary açmak, binalary galdyrmak ýaly işleri geçirmelidigini, ylymly, bilimli alymlaryň bolmalydygyny, olaryň adamlara hyzmat etmelidiklerini beýan edýär.

Akyldar Magtymguly öz atasynyň döwlet, jemgyýet, durmuş baradaky dana pikirlerini ösdürip, döwre görä garaşsyzlygyň şygrylarynyň üsti bilen halka ýetiripdir. XX asyryň türkmen edebiýatynyň kerwenbaşysy B. Kerbabaýew: «Türkmen edebiýatynyň beýik klassygy Magtymguly söz bazarynda dellala aýlanyp, türkmen halkynyň geçmişi, geljegi we bütin durmuşy hakynda dynuwsyz pikir ýöredip, öz asyrdaşyna we özünden soňraký geljeklere altyn fond galdyrdy», diýip, akyldaryň aýdan pikirleriniň her zaman üçin gymmatly çeşmedigini aýdyp, uly sarpa goýýar.

Magtymguly Pyragy «Agzybire-Taňry biýr» diýlişi ýaly, ilki döwlet gurmakda agzybirligiň gerekdigini aýdyp, il-halky agzybirlige çagyýar.

Bir-birini çapmak ermes ärlikden
 Bu iş şeytanydyr belki körlükden,

Agzalalyk aýrar ili dirilikden,
Mundan döwlet dönüp, duşmana gelgeý. (6, 110 sah.)

Berkarar döwlet bolmak üçin bazaryň, söwdanyň, belli kada – kanunyň, adyl häkimiň, ýolbaşçynyň gerekdigi hakyndaky meselä hem ýüzlenýär.

Otly-suwly tamug andan ýagşydyr,
Her ýuwurdyň bir bazary bolmasa. (6, 152 sah.)

Ol «Türkmen binasy» goşgusynda türkmen tire-taýpalary birleşse, olaryň guran döwletini hiç bir güýjüň syndyryp bilmedigini, gül-gunça bolup öwüşgin saljakdygyny kalba barýan duýgularyň üsti bilen suratlandyrýar, sebäbi ynsanyň islegi asuda, parahat, halal durmuş.

Berkarar döwletniň her adamsy merdana, terbiýeli, ylymly bolmaly. Muny şahyryň her bir öňe sürýän pikirinde, halka edýän wesýetlerinde görmek bolýar.

Akyldarlar Döwletmämmet Azadynyň we Magtymgulynyň jemgyýet, berkarar döwlet hakyndaky arzuwlary bu gün amala aşdy. Indi, biziň adyl Arkadagymyz, Prezidentimiz hormatly Gurbanguly Berdimuhamedow türkmeni Berkarar döwletli, bagtyýar zamanaly etdi, halky Gün kimin çöýýär. Türkmen halky bagtyýar, eşretli durmuşda ýaşaýar. Suwy, togy, ýangyjy, duzy, gazy mugt. Hormatly Prezidentimize döwlet ähmiýetli işlerinde rowaçlyk arzuw edýäris.

Edebiýatlar:

1. Gurbanguly Berdimuhamedow. Älem içre at gezer. – Aşgabat, 2011.
2. Gurbanguly Berdimuhamedow. Döwlet guşy. – Aşgabat, 2013.
3. R. Rejebow. Lirik mazmun we şygyr sungaty. – Aşgabat, 1968.
4. R. Rejebow. XVIII–XIX asyrlar türkmen edebiyatynyň döredijilik stili. – Aşgabat, 1996.
5. Ö. Abdullaýew. Edebiýat teoriýasynyň esaslary. – Aşgabat, 1975.
6. Magtymguly. Şygyrlar. I tom. – Aşgabat, 1992.
7. Döwletmämmet Azady. Eserler ýygyndysy. – Bursa, 2012.

*Araznepes Mämmetjumaýew,
türkmen edebiyaty kafedrasynyň uly mugallymy,
filologiýa ylymlarynyň kandidaty*

MAGTYMGULY PYRAGY BILEN EDEBI GATNAŞYKDA BOLAN ŞAHYRLAR

Magtymguly şygryýet äleminiň iň parlak ýyldyzlarynyň biridir. Akyldar şahyryň öz döwründe ýaşap geçen döwürdeş şahyrlary bilen saklan gatnaşyklary, baryş-gelişleri her kimi gyzyklandyrýan bolsa gerek. Eýsem, Magtymgulynyň edebi gatnaşyklary hakynda haýsy çeşmelerden maglumat almak bolar? Munuň üçin, ilki bilen, şahyryň öz goşgularyna, ilkinji nobatda-da, aýdyşyk goşgularyna ýüzlenmeli.

Magtymguly döredijiliginiň irki döwürlerinde aýdyşyk goşgularyna köp ýüzlenipdir. Ol özüniň döwürdeş şahyrlarynyň birnäçesi bilen goşgy aýdyşypdyr. Bu aýdyşyk goşgular ol şahyrlaryň özara pikir alyşmagyna, biri-biriniň döredijiligine baha bermegine we birek-biregi synagdan geçirmäge mümkinçilik beripdir. Magtymgulynyň döredijilik gatnaşygyny saklan şahyrlarynyň ilkinjisi Durdy şahyrdy. Magtymgulynyň Durdy şahyr bilen aýdyşyklary kakasy Döwletmämmet Azady bilen döredilen aýdyşyk goşgularyndam hem öň dörän bolmagy mümkin. «Magtymguly hakynda halk rowaýatlary» atly kitapda ýazylyşyna görä, Durdy şahyr Azadynyň deň-duşragy bolupdyr. «Magtymguly hakynda halk rowaýatlary» atly kitapda bu barada şeýle diýilýär: «Türkmenleriň ata urugyndan Durdy şahyr diýen adam Döwletmämmediň deň-duşragy bolup, Etrek sebitlerinde ýaşapdyr» (6, 87 sah.). Durdy şahyryň ýaşy babatda has-da anyklyk Sabyr Arazguly oglunyň, Gözel Sarly gyzynyň «Gözli ata» atly kitabynyda getirilýär. Onda Durdy şahyryň «...ýaşy boýunça Magtymgulydan (takmynan, 10–20 ýaş aralygy – G. S. g.) uly bolandygy» görkezilýär (9, 87 sah.). Ýöne bu iki şahyr bilen baglanyşykly rowaýatlary yzarlanynda, olaryň ýaş tapawudunyň 10–20 däl-de, 10–12-den köp däldigini çaklamak mümkin.

Durdy şahyr gelip ýeten maglumatlara görä, ata taýpasynyň miminler tiresinden bolupdyr. Ol Gözli atanyň neberelerindendir. Durdy şahyr Magtymgulynyň Azadydan soň ilkinji halypalarynyň biridir. Magtymguly bilen Durdy şahyr ýaly ysnyşykly gatnaşyk saklan şahyr azdyr. Bu iki şahyryň dört sany aýdyşyk goşgusy biziň döwrümize gelip ýetipdir. Olardan iki sany aýdyşyk goşgusy dolulygyna gelip ýetipdir. Olaryň birinjisi «Habar ber – şeýledir» ady bilen bellidir. Jemi 48 setirden durýan bu goşgy şeýle sowal-jogaplar bilen başlanýar:

Magtymguly:

– O nämedir, ýaşyl-gyzyl öwüsýän?
O nämedir, aýagy ýok, towusýan?
O nämedir, ýedi derýa böwüsýän?
Şahyr bolsaň, şondan bize habar ber!

Durdy şahyr:

– Ol ekindir, ýaşyl-gyzyl öwüsýän,
Ol ýylandyr, aýagy ýok, towusýan.
Ol balykdyr, ýedi derýa böwüsýän,
Bizden salam bolsun, jogap şeýledir (4, 121 sah.).

Bu aýdyşyk goşgusynyň Magtymgulynyň, takmynan, 15–16 ýaşlarynda döredilen bolmagy mümkin. Görnüşine görä, goşgy doly däl bolmaly. Goşgynyň öňünden hem, soňundan hem azyndan bir sowal-jogap ýetmeýär. Soňky bentlerde şahyrlaryň atlary hem getirilmändir. Bu goşgy biraz gysgaldylan görnüşde (10 bent) «Zakaspiýskaýa tuzemnaýa gazetinde» 1916-njy ýylyň 16-njy ýanwarynda çap edilipdir.

Magtymguly bilen Durdy şahyryň ikinji bir aýdyşyk goşgusy «Donun kim biçdi» ady bilen bellidir. Jemi 56 setirden durýan bu goşgy şeýle başlanýar:

Durdy şahyr:

– Bizden salam Magtymguly ussada,
Atamyz Adamyň donun kim biçdi?
Dumanly seriňe gurban bolaly,
Bilmedik, melaýyk meýin kim içdi?

Magtymguly:

– Bizden jogap bolsun Durdy şahyra,
Jebraýyl getirdi, ryzwanlar biçdi.
Gudrat bilen şol şeýtanyň şerbetin,
Adam ata bilen How ene içdi. (4, 123 sah.)

Bu áydyşyk goşgynyň biraz soňrak, eýýäm Magtymgulynyň oňat tanalyp ugran döwründe döredilen bolmagy mümkin. Bu áydyşykda Magtymguly däl-de, Durdy şahyr sowal berýär. Şonda ol «Magtymguly ussada» diýip ýüzlenýär. Bu bolsa Magtymgulynyň il arasynda şahyr hökmünde ykrar edilendigini aňladýar.

Bu iki şahyryň kitaplarda «Ot nedir» ady bilen belli bolan üçünji áydyşyk goşgusyndan diňe Magtymgulynyň sowallary gelip ýetipdir. Emma Durdy şahyryň jogaplary hiç bir çeşmede duşmaýar. Ýöne goşgynyň «Bizden salam bolsun Durdy şahyra» diýip başlanmagy şahyryň kim bilen áydyşandygyny görkezýär. Şeýle hem goşgynyň ikinji bendindäki «Sen Gözli ata bolsaň, biz gerkez ili» diýen setirleri bu şahyrlaryň terjimehaly bilen baglanyşykly maglumatlaryň üstüni ýetirýär (4, 127 sah.). Magtymgulynyň Durdy şahyr bilen ýene-de bir áydyşyk goşgusy «Ýaşy nädendir?» ady bilen bellidir (4, 125 sah.). Bu áydyşykda-da diňe Magtymgulynyň sowallary getirilýär. Bize belli bolan golýazmalarda Durdy şahyryň Magtymgula jogaby duşmaýar. Soňky iki áydyşygyň Magtymgulynyň kämil çykan ussat şahyr bolup ýetişen döwrüne degişli bolmagy mümkin.

Magtymguly bilen Durdy şahyryň arasyndaky duşuşyklar we áydyşyklar hakynda halk arasynda birnäçe rowaýatlar hem

ýaýrapdyr. Şolaryň birinde Magtymgulynyň Azadydan rugsat alman, Durdy şahyr bilen goşgy aýdyşandygy we Magtymgulynyň bir soraga ýalňyş jogap berip, ýeňilendigi hakynda gürrüň berilýär (7, 39–40 sah.). Bu aýdyşyk bize belli bolan dört aýdyşykdan başga bolmalydyr diýip düşünýäris. Ol aýdyşygyň golýazmalara girmän galan bolmagy hem mümkin. Şol gezek Durdy şahyrdan basylyp gaýdan Magtymgulynyň atasy Azadydan ýörite sapak alyp, ýañadandan Durdy şahyr bilen aýdyşmaga gidendigi we onuň soraglaryna dogry jogap berendigi, Durdy şahyryň bolsa begenip, Magtymgula «Seniň bilen sorag-jogap aýdyşyp, ýeňjek ýokdur» diýendigi hakynda-da rowaýatyň dowamynda aýdylýar. Bu rowaýaty N. Hojaýew, B. A. Garryýew 1940-njy ýylda köneürgençli 78 ýaşly Hümmet Ýusup oglundan ýazyp alypdyrlar. Rowaýat Türkmenistan Ylymlar akademiýasynyň Milli golýazmalar institutynyň 772-nji bukjasynda saklanýar.

Magtymguly bilen Durdy şahyryň aýdyşyklary hakynda ýene-de bir rowaýat bar. «Dogry jogap» ady bilen belli bolan bu gysgajyk rowaýaty dolulygyna getirýäris: «Goşgy ýazmaga hyjuwly Durdy şahyr ýaş Magtymgulyny synamak üçin:

– Ata, menem öz gezegimde sowaldan goşgy düzüp, Magtymgula ibereýin-le! – diýip sorapdyr.

Onda atasy:

– Oglum, sen öz ugruňa geziber. Magtymguly saňa jogap berer. Senem utanja galarsyň – diýip, onuň Magtymguly bilen aýdyşmagyny göwnemändir.

Emma Durdy şahyr «Şahyr şahyry synasa utanjy bolmaz» diýip, «Bizden salam Magtymguly ussada» diýen setir bilen başlanýan sowally goşgusyny iberýär. Magtymguly oňa dogry jogap berýär. Soň Magtymguly «Şahyr bolsaň, şondan bize habar ber» diýen setir bilen başlanýan sowally goşgusyny ýazyp, Durdy şahyra iberýär. Durdy şahyram Magtymgulynyň sowallaryna dogry jogap berýär.

Şu aýdyşykdan soň, Magtymgulynyň Durdy şahyra, Durdy şahyryňam Magtymgula göwni ýetipdir (7, 41 sah.)). Bu rowaýat

Tejeniň Bagşymiriş obasynda ýaşan 61 ýaşly Mämmet Annaweli oglundan ýazylyp alnypdyr. Soňky rowaýatda gürrüni edilýän goşgular, biziň döwrümize gelip ýeten aýdyşyklardyr diýip çaklaýarys. Elbet--de, Durdy şahyr bilen saklanan edebi gatnaşyklar Magtymgulynyň döredijiliginiň kämilleşmegine öz täsirini ýetirendir.

Magtymguly bilen Durdy şahyryň gatnaşygy hakyndaky rowaýatlaryň ýene-de ikisi hakynda professor Kakajan Ataýewiň «Edebi tapyndylar» diýen kitabynda gürrüň gozgalýar. Şolaryň birinjisinde şeýle diýilýär: «Magtymguly sorag-jogap aýdyşyp, uly synagdan geçende, Durdy şahyr oňa ýüzlenip: «Sen uly şahyr bolarsyň. Meniň kitaplarymy ýel alar, sil alar, seniňkini il alar. Meniňki ýiter gider, seniňki biter» diýenmiş» (2, 14 sah.). Bu rowaýatyň çeşmesi görkezilmändir. Ýöne bu rowaýat soň Sabyr Arazguly oglunyň, Gözel Sarly gyzynyň «Gözli ata» kitabynda-da biraz üýtgän görnüşde gaýtalanýar (9, 91 sah.). Bu kitapda getirilýän ikinji rowaýat şeýle: «Erenler üç şahyra şerap içirenmiş. Olaryň biri Durdy şahyr, ikinjisi Magtymguly, ýene biri hem gyz bolmaly. Ikinji käse şeraby şol gyz içip, ýüregi ýarylyp ölenmiş. Ikinji käse şeraby Durdy şahyr içip, diwana bolup, daga-düze çykyp gidendenmiş. Üçünji käsäni Magtymguly içip, adamlaryň arasynda galanmyş». K. Ataýew bu rowaýatyň B. I. Basilowyň 1975-nji ýylda Moskwada neşir edilen «Домусульманские верование и обряды в Средней Азии. Сборник статей» atly kitabyndaky «Ata türkmenleriniň gelip çykyşy» atly makalasynda (168 sah.) hem bardygyny aýdýar (2, 15 sah.). Rowaýatdaky Durdy şahyryň diwana bolup, daga-düze çykyp gidendigi hakyndaky maglumat Magtymgulynyň Durdy şahyra ýazyp iberen goşgusyndaky:

Sen Gözli ata bolsaň, biz gerkez ili,
Çöl ýerde gezer sen ýat edip ili. (4, 127 sah.)

diýen setirleriniň ýöne ýere ýazylmandygyny görkezýär. Görnüşine görä, Magtymguly bilen Durdy şahyryň arasyndaky edebi gatna-

şyklar köp ýyllap dowam eden bolmaly. Bu edebi gatnaşyklar Magtymgulynyň goşgularynyň kämilleşmegine, onuň halk arasynda şahyr hökmünde ykrar edilmegine öz oňaýly täsirini ýetiripdir. Magtymgulynyň döredijiliginiň halky eserlere baý bolmagynda-da Durdy şahyryň halypa hökmündäki hyzmatlary, tagallalary bolupdyr. Professor Kakajan Ataýew Durdy şahyryň halypalyk hyzmaty hakynda söz açyp, şeýle ýazýar: «Durdy şahyr geljekki beýik söz ussadyň ýaşlyk ýyllaryndaky ýalňyşyny düzedip, oňa poeziýanyň ak ýoluny salgy beripdir hem-de «Şägirt halypadan ozdurmasa, kär ýiter» diýen nakyldan ugur alyp, Magtymgulynyň özünden has belentlige galmagyny arzuw edipdir. Ine, şonuň üçin hem ol Magtymgulyny synagdan geçirip, onuň ukybyna, talantyna örän uly baha beripdir... Durdy şahyr bilen Magtymgulynyň aýdyşygy Abdyrahman Jamynyň Alyşir Nowaýa ak pata berşini hem-de beýik rus şahyry A. Puşkiniň Deržawiniň öňünde okap beren goşgusyny biygytyýar ýadyňa salýar» (2, 14–15 sah.).

Magtymguly bilen edebi gatnaşyk saklan şahyrlaryň ýene-de biri Zunubydyr. Zunuby şahyryň edebi tahallusydyr. Onuň hakyky ady çeşmelerde saklanyp galmandyr. Zunubynyň haçan dünýä inendigi hakynda hem anyk bir maglumat ýok. Ýöne Magtymguly bilen aýdyşygyndaky käbir setirlere ser salanynda Zunubynyň Magtymguludan biraz uludygyny çaklamak boljak. Bu iki şahyryň özara aýdyşygynda Magtymguly ilki sowal berýär, soňra Zunuby oňa jogap berýär. Goşgudan bir mysal:

Magtymguly:

Ol ne göwher, bolsun anyň beýany,
Ýa mugallym, bize mundan habar ber!
Ne sandykdyr anyň menzil-mekany?
Ussat bolsaň, bize mundan habar ber!

Zunuby:

Iman göwher, boldy anyň beýany,
 Ustat kylsaň, bizden habar beýledir.
 Köňül bir sandykdyr, menzil-mekany,
 Bizi ussat bilseň, habar beýledir! (4, 110 sah.)

Görşümüz ýaly, Magtymguly goşguda Zunuba «Ýa mugallym», «Ussat bolsaň» diýen sözler bilen ýüzlenipdir. Zunuby hem «Ussat kylsaň», «Bizi ussat bilseň» diýip jogap berýär. Şundan ugur alsak, «Mugallymyň» – Zunubynyň ýaşı Magtymguludan biraz uly bolmaly. Ýöne Zunuby bilen Magtymgulynyň ýaş tapawudy gaty daş hem bolmaly däl. Muny aýdyşygyň soňky bendinde getirilýän senäni seljereniňde, göz önüne getirmek bolýar. Soňky bentde şeýle sene getirilýär.

Zunuby:

Resul gündür hasabyny tutaly,
 Müň iki yüz on bir ýyldyr bataly.
 Ajal köprük, gel didara öteli,
 Zunuby diýr, bizden habar beýledir. (4, 114 sah.)

Bu bentde getirilýän «Müň iki yüz on bir ýyl» diýen sene alymlar tarapyndan dürli manyda düşündirildi. Professor M. Kösäýew özüniň «Magtymgulynyň ýaşı hakynda» diýen makalasynda bu senäniň üstünde durup, arap elipbiýiniň nestalyk hatynda, buhar (ýüpek) kagyzynda örän sowatly adam tarapyndan ýazylan 131 sahypadan ybarat Magtymgulynyň täze tapylan bir elýazmasynda onuň Zunuby şahyr bilen aýdyşan bir goşgusy ýerleşdirilipdir. Bu goşgynyň aýdyşylan wagtyň 1211-nji hijri ýylydygyny habar berýär. Hijri senesini häzirki ulanylýan milady hasabymyza geçirsek, ol 1796–97-nji ýyllara gabat gelýär. Ine, şuňa esaslanyp, Magtymgulynyň 1797-nji ýylda diri bolup, şahyrlar bilen goşgy aýdyşyp ýören adam bolandygyny açyk aýdyp bileris (8, 95 sah.). Soňra K. Ataýew hem «Edebi tapyndylar» kitabynda (2, 27 sah.) M. Kösäýewiň pikirini goldaýar. Bu sene hakda filologiya ylymlarynyň doktorlary G. Geldiýew,

A. Aşyrow dagy hem öz pikirini ýazdylar. Ýöne olar M. Kösäýew bilen K. Ataýewiň çykaran netijesinden tapawutlylykda bu senäni başgaça düşündirdiler. Bu düşündiriş Zunuby bilen Magtymgulynyň aýdyşygy bar bolan täze bir golýazmanyň ýüze çykmagy bilen başlandy. Golýazma 1977-nji ýylda filologiýa ylymlarynyň doktory M. Annamuhammedow tarapyndan Sarahsda ýaşayan Orazmyrat Satlykowdan alnypdyr. Türkmenistan YA-nyň Milli golýazmalar institutynyň hazynasynda 3921-nji bukjada saklanýan bu golýazma A. Aşyrowyň «Magtymgulynyň golýazmalarynyň teswiri» diýen kitabynda ylmy teswir berilýär. Şol teswirde «Şahyryň Zunuby bilen aýdyşygy ýeke şu golýazmada gabat geldi» (1, 87 sah.) diýlip bel-lenilýär. M. Kösäýewiň salgylanýan golýazmasy alymyň öz şahsy arhiwinde saklanan bolmaly. Şonuň üçinem ol golýazma hakdaky giňişleýin maglumatlar ylmy jemgyýetçilige näbelliligine galypdy. K. Ataýewiň hem öz kitabynda hiç hili çeşme görkezmeýänliginden ugur alsañ, M. Kösäýewiň kitapларында berlen maglumatlara daýanýan bolmaly. Bu aýdyşyk goşgy Magtymgulynyň 1983-nji ýylda neşir edilen «Saýlanan eserlerine» hem girizilipdi (5, 153–156 sah.). G. Geldiýew (3, 36–38 sah.), A. Aşyrow aýdyşyk goşgudaky görkezilýän senäniň 1796–1797-nji ýyllara däl-de, 1805–1806-njy ýyllara degişlidigini tassyklaýarlar. Olar, şeýle diýmek bilen, diňe senä däl, eýsem, goşguda senäniň haýsy maksat bilen getirilendigine ünsi çekýärler we gürrüniň goşgynyň ýazylan senesiniň däl-de, Muhammet Pygamberiň wepatyndan bäri geçen wagtyň hasaby hakda barýandygyny görkezýärler. Biziň diýjek bolýanymyz, bu seneleriň haýsy biri dogry bolaýanlygynda-da, Zunuby bilen Magtymgulynyň döwürdeşräk bolandygyny, ýaş tapawudynyň gaty bir parhly bolmandygyny nygtamaklykdyr.

Zunubynyň öz döredijiliginde Magtymgulynyň edebi mekdebine eýerendigini, halky äheňlere ähmiýet berendigini, diliniň sada we düşnükli bolmagy üçin çalşandygyny görmek bolýar. Zunuby diňe bir şahyr däl, eýsem, ökde hatdat hem bolupdyr. Ýöne onuň Magtymgulynyň golýazmasyny göçürendigi hakda maglumat bolmasa-da, Seýitmuhammet Saýýadynyň «Zöhre–Tahyr» eseriniň bir

golýazma nusgasyny göçürendigi welin belli. Zunubynyň göçüren şol golýazmasy Türkmenistan YA-nyň Milli golýazmalar institutynyň 129-njy bukjasynda saklanýar.

Magtymgulynyň Gurbanaly Magrupy bilen aýdyşyk goşgularynyň iki sanysy biziň döwrümize gelip ýetipdir. Olaryň birinjisi A. Aşyrowyň çapa taýýarlan neşirinde «Magrupy – Magtymguly» diýlip atlandyrylypdyr (4, 114 sah.). 72 setirden durýan bu goşguda Magrupy şahyr Magtymgula sowal berýär. 60 setirden ybarat «Eýwany dört» atly ikinji aýdyşyk goşgusynda bolsa Magtymguly Magrupa sowal beripdir (4, 117 sah.). Bu aýdyşyk goşgularynyň Magrupynyň heniz Ahal sebitlerinde ýaşap ýörkä döredilen bolmagy mümkin.

Magtymguly bilen edebi gatnaşykda bolan şahyrlaryň ýene-de biri onuň döwürdeşi Orazmeňlidir. «Magtymguly hakynda rowaýatlar we legendalar» atly kitapda getirilýän «Orazmeňli şahyr» hem-de «Üç dost» diýen rowaýatlarda bu iki şahyryň gatnaşygy hakynda gürrüň berilýär. «Orazmeňli şahyr» diýen rowaýatda Orazmeňliniň Serwer diýen gyzy söýşi, Serweriň başga birine çykarylandygy, şonda jany ýanan Orazmeňlini Magtymgulynyň köşeşdirendigi we Serwere bagyşlap «Gözel sen» goşgusyny döredendigi gürrüň berilýär (7, 138–141 sah.). Bu rowaýaty ilki 1941-nji ýylda B. Dolyhanow Aşgabadyň golaýyndaky Gökje obasyndan 86 ýaşly Sähetguly Taňryguly oglundan ýazyp alýar. D. Nuralyýew hem bu rowaýatyň bir nusgasyny 1958-nji ýylda 58 ýaşly Baba Neжебaly oglundan ýazyp alypdyr. Şol ýyl Z. B. Muhammedowa hem bu rowaýatyň bir nusgasyny ýazyp, golýazmalar hazynasyna tabşyrýar.

«Üç dost» rowaýatynda-da Orazmeňliniň, Magtymgulynyň hem-de Ussagaranyň hemişe tirkeşip gezendigi, olaryň bir iş etmekçi bolsalar, Magtymgula geňeşendigi hakynda gürrüň berilýär (7, 145 sah.). Bu ýerde ady getirilýän Ussagaranyň goşgy ýazandygy ýa-da ýazmandygy belli däl. Bu rowaýaty Meretguly Garryýew 1959-njy ýylda Baýathajy (Şarlawuk) obasyndan Öwez aga atly adamdan ýazyp alypdyr.

Magtymgulynyň Orazmeňli şahyr bilen aýdyşyk goşgusy hem bar. Ýöne bu aýdyşykdan diňe Magtymgulynyň sowallary gelip ýe-

tipdir. Orazmeňliniň jogaby golýazmalarda henize çenli duş gelenok. Bu aýdyşyk şeýle başlanýar:

Bizden salam, Orazmeňli şahyra.
Musulman, kapyryň parhy kimdedir?
Ol ne guşdur, gonar adam serine,
Anyň gonar, gonmaz erki kimdedir. (4, 128 sah.)

Aýdyşyk jemi 5 bentden durýar. Sowallaryň hem hemmesi däl bolmagy mümkin. Çünki aýdyşyk goşgularynyň köpüsinde sowallar hem 7 bent, jogaplar hem 7 bent bolup gelyär.

Magtymgulynyň Oraz han atly bir şahyr bilen aýdyşyk goşgusyň doly bolmadyk nusgasy golýazmalarda duşýar. «Rowaç otyrmyş» ady bilen belli bolan bu goşgy şahyryň neşirlerine hem girizilipdir (4, 120 sah.). Bize Magtymgulynyň ýaşan döwründe Oraz han atly şahyr diňe şu goşgudan belli. Ol şahyr hakynda başga hiç hili maglumat ýok. Ýöne Oraz hanyň Orazmeňli şahyryň adynyň gysgaldylan görnüşi bolaýmagyny welin çaklamak mümkin.

Halk arasynda Magtymguly bilen Abdylly Şabendäniň dostlugy hakda-da rowaýatlar saklanypdyr (7, 142–144 sah.). Şol rowaýatda Magtymgulynyň «Aýrylma» diýen goşgusyň Şabendäniň ülkesinde – Köneürgençde gezelençde ýörkä döredendigi aýdylýar. Bu iki şahyryň arasynda aýdyşyk goşgusy bolupmy, bolmanmy – bu hakda çeşmelerde hiç hili maglumat galmadyr.

Görşümüz ýaly, Magtymguly öz döwrüniň Durdy şahyr, Magruppy, Zunuby, Orazmeňli, Şabende ýaly birnäçe şahyrlary bilen ýakyn edebi gatnaşyk saklapdyr. Bu edebi gatnaşyklaryň netijesinde olar biri-biriniň döredijiligi bilen ýakynan tanşypdyrlar, birek-biregiň üstünligine guwanypdyrlar. Şahyrlaryň özara edebi gatnaşyklary XVIII asyr türkmen edebiýatynyň halka has ýakynlaşmagyna, netijede, Magtymguly ýaly milli şahyryň orta çykmagyna getiripdir.

Edebiýatlar:

1. Aşyrow Annagurban. Magtymgulynyň golýazmalarynyň teswiri. – Aşgabat. Ýlym, 1984. 212 s.

2. Ataýew Kakajan. Edebi tapyndylar. (Makalalar). – Aşgabat, Türkmenistan, 1980. 128 s.
3. Geldiýew G. Şygryň gudraty. – Aşgabat: Magaryf, 1985.
4. Magtymguly. Eserler ýygyndysy. Iki jiltlik. I jilt. Çapa taýýarlan Annagurban Aşyrow. – Aşgabat, Ylym, 2013. 544 s.
5. Magtymguly. Saýlanan eserler. Iki jiltlik. II jilt. – Aşgabat, Türkmenistan, 1983.
6. Magtymguly hakynda halk rowaýatlary. – Aşgabat, Türkmenistan, 1958.
7. Magtymguly hakynda rowaýatlar we legendalar. Toplap çapa taýýarlan Amanmyrat Baýmyradow. – Aşgabat, Ylym, 1983, 196 s.
8. Mäti Kösäýew. Edebiyat taryhynyň käbir meseleleri. – Aşgabat, Türkmenistan, 1963. 230 s.
9. Sabyr Arazguly ogy, Gözel Sarly gyzy. Gözli ata. – Aşgabat, Ruh, 1995. 128 s.

*Jora Allakow,
türkmen edebiyaty kafedrasynyň professory,
filologiýa ylmlarynyň doktory*

MAGTYMGULYNYŇ EDEBI GARAÝYŞLARY

Beýik Garaşsyzlygymyz Magtymgulynyň edebi garaýyşlaryny, çeper söze goýyan sarpasyny täzedan janlandyrdy. Häzirki döwürde her bir şahyryň döredijiliginiň gözbaşynda onuň edebi garaýyşlary, ýörelgeleri gymmatly nusga bolup durýar.

Magtymgulynyň öz edebi garaýyşlaryny beýan edýän eseri ýok. Eger bolan bolsa-da, bize gelip ýetmändir. Şahyr öz edebi garaýyşlaryny jöwher şygryýetiniň süňňüne siňdiripdir. Beýle tär Gündogaryň beýik söz ussatlarynyň döredijiliginde döp bolupdyr. Magtymguluda şol däbi döredijilikli dowam etdiripdir. Çeper döredijiligiň tebigaty, maksady we borçlary, söz sungatynyň täsir ediş güýji, terbiýeçilik ähmiýeti, ynsanyň kalbyny, ruhy dünýäsini gözelleşdirýän möhüm serişdedigini, çeper eseriň mazmuny we şekili, olaryň sazlaşygy hem bitewiligi hakynda täsin hem özboluşly garaýyşlary öňe sürüpdir.

Çeper döredijiligiň halka hyzmat etmelidigi, onuň mukaddes pikir-duýgularyny, isleg-arzuwlaryny ýokary derejede suratlandyrmalydygy hakdaky ýörelge Magtymgulynyň edebi garaýyşlarynyň içinden eriş-argaç bolup geçýär. Şahyr «Pukaraýam» atly goşgusynda özi hakda gürrüň etmek bilen birlikde, dörediji adamyň «dertlere derman», «jansyzlara jan», «gözsüzleriň gözi», «lallaryň sözi» «il-günüň ýüzi» bolmalydygyny nygtaýar. Magtymguly edebiýaty halka hyzmat etdirmegiň deňi-taýy bolmadyk beýik nusgasyny öz döredijiliginde görkezýär. Ol edebiýaty halkyň durmuşyna ýakynlaşdyrmakda tutuş Gündogar edebiýatynda öň görülüp – eşidilmedik özgerişlik döretdi. Gündogaryň Ferdöwsi, Nyzamy, Jamy, Nowaýy, Fizuly we beýleki belli beýik söz ussatlary esasy ünslerini öz döwrüniň dowam edip duran durmuşyna, janly wakalaryna, öz döwürdeşlerine däl-de, köplenç, Gündogardaky öňden gelýän belli-belli sýužet ýordumlaryny, taryhy geçmişi, rowaýatlary, mifleri, gadymda ýaşap geçen patyşalar, aşyk-magşuklar hakdaky wakalary suratlandyrmaga beripdirler.

Emma Magtymguly Gündogarda dowam edip gelýän edebiýatyň akymyny düýpli özgerdýär. Öz döredijiliginiň labyryny halkyň milli durmuşynyň deňzine atýar. Netijede, Gündogaryň döredijilik äleminde bütinleý täze ugry, bütinleý täze milli döredijilik mekdebini döredýär.

Magtymguly gadymy döwürlerde giňden ulanylan oguz – türkmen goşuk žanryna täzedan jan berip, ýazuwly edebiýata girizdi. Türkmeniň milli goşgy düzüş şekili (formasy) bolan goşuk türkmeniň milli şahyrana duýgusyny öz tebigylygynda has inçeden ýüze çykarmaga giň mümkinçilikler döredýär.

Birmahallar goşuk žanryna «türkmeni» diýlip at berilmegi ýöne ýere däl. Magtymgulynyň sygyrlarynyň aglabasy şu goşuk žanryndadyr. Olar türkmeniň milli aýdym-sazynyň heňine ýokary derejede bap gelýärler. Olaryň her biri türkmeniň sazy bilen şaplaşyp, onuň inçe talaplaryna laýyk gelip dur. Beýik şahyryň goşgularynyň aglabasynyň türkmen bagşylary tarapyndan aýdym edilip aýdylyp gelinmegi-de olaryň milli goşgy düzüliş häsiýeti bilen berk baglydyr.

Magtymgulynyň goşgulary diňe bir halkyň milli ruhuna laýyk gelýän şekili bilen däl-de, eýsem, şol şekile şaplaşyp duran çuň milli mazmuny bilen-de ör-boýuna galýar. Onuň goşgularynyň içinden milli döwlet gurmak, milli bitewilik gazanmak dogrusyndaky pikirler eriş-argaç bolup geçýär. Magtymguly şeýle döwleti berkarar etmegiň tagallalary, arzuwlary bilen ýaşapdyr. Magtymguly öz döwründe arzuwyny amala aşyrmak üçin elde baryny edipdir. Göz önünde tutýan maksatlaryny iş ýüzüne geçirýänlere nusga bolar ýaly edebiýat gahrymanlaryny-da döredipdir.

Beýik şahyr nusga bolarlyk mert ýigidiň edebi keşbini orta çykaryp, onuň häsiýetlerinde mertlik, watançylyk, söweşeňlik, arnamyslylyk, pähim-paýhaslylyk, giň göwrümlilik, ýiti sözlülük, wehimlilik, ýoldaşa wepalylyk, ygrarlylyk, myhmansöýerlik, jomartlyk ýaly türkmeniň ajaýyp milli häsiýetlerini täzedan görkezipdir.

Beýik Magtymgulynyň jöwher şygryýetiniň milli häsiýete eýedigini Gündogary öwreniji beýik alymlar gaty ir duýupdyrlar. Gündogaryň taryhyny juda giňden bilýän akademik B. Bartold Magtymgulynyň döredijiligi barada söz açyp şeýle diýýär:

«Öz milli şahyry bolan ýeke-täk türki halk türkmenlerdir, XVIII asyrdan ýaşan Magtymguly Stawrapol guberniýasyndan başlap tä Amyderýanyň kenarlaryna çenli ýaýylyp ýaşayan türkmenler üçin ykrar edilendir».

Beýleki bir meşhur gündogarşynas akademik A. Krymskiniň Magtymgula berýän bahasy-da B. B. Bartoldyň pikirleri bilen sazlaşyp, olaryň üstüni ýetirýär. Ol şeýle ýazýar: «Beýleki türk halklaryň şunuň ýaly ýalňyz milli şahyry ýok. Magtymgulynyň şahsyýeti eýýäm rowaýata öwürlip gidipdir, onuň adynyň şöhraty beýleki ähli türkmen goşguçylaryny örtüp goýberýär».

XIX asyryň ikinji ýarymynda Orta Aziýa syýahat eden, meşhur gündogarşynas, wenger professory Arminiý Wamberi hem Magtymgulynyň milli şahyrdygyny ykrar edýär.

Şahyr çeper döredijiligi halkyň milli durmuşynyň aýnasy edip goýýar. Şahyryň tutuş döredijiligi halkyň milli durmuşyndan gözbaş alýar. Şol milli durmuşy, adamlaryň häsiýetini gowulandyrmagyň

tagallalaryna hyzmat edýär. Şahyryň her setiri düre barabar jöwher şygryýetiniň beýik ähmiýeti-de şundadyr.

Magtymgulynyň halkyň öňündäki bu taýsyz beýik hyzmaty milliligimize belent sarpa goýýan Garaşsyzlyk zamanasynda aýdyň bilindi. Magtymgulynyň jöwher şygryýetindäki watançylyga, agzybirlige, döwletlilige, milli ylalaşyga çagyryýan we beýleki pikirleri döwlet aňyýetimiziň gönezligidir.

Magtymguly tarapyndan binýady berk tutulan milli garaýyşlar bagtyýarlyk zamanasynda barha rowaçlanýar.

Ruhy gymmatlyklarymyzyň bir görnüşi bolan çeper edebiyatyň hem milliligimiziň talaplaryna doly jogap beren mahalynda ähmiýetli boljakdygy Aý dogan ýaly aýdyňlaşýar.

Bu hakykat bolsa Magtymgulynyň çeper edebiyatdaky milli ýörelgesiniň täzedan janlandyrylyp, onuň rowaçlanmagyna giň ýol açylandygynyň aýdyň subutnamasydyr.

Adamlara çemeleşmekde, olara baha bermekde, adam häsiýetini döretmekde-de edebiyatymyzda Magtymgulynyň ulanan tärleri, usullary giň gerime eýe bolýar. Mälim bolşy ýaly, sowet döwründe hakyky döredijilige dahyly bolmadyk «sosialistik realizm» atly ýasama edebi usuly adamlara toparlaýyn, ýagny synpy alamatlary boýunça baha kesmegi edebiyata ornaşdyrdylar. Bu galp, çeper döredijiligiň tebigatyna ýat tär boýunça adamlar «ak» hem «gara» diýen biri-birine gapma-garşy toparlara bölündi. Şeýlelikde, adamlar emeli toparlar boýunça biraýakdan sürüldi. Beýle ýagdaýda dogruçyl adam häsiýetlerini döredip bolmajakdygy köre hasa bolup dur.

Beýik Magtymguly adamlara synpy üňüleri boýunça däl-de, adamçylyk üňüleri, sypatlary boýunça baha berýär. Hut şu ýagdaý hem şahyryň goşgularyny döwürleriň synagyndan geçirip, barha täze reňk almagyna, gymmatynyň artmagyna getirýär. Magtymgulynyň jöwher şygryýeti umumadamzat ruhy hem ahlak gymmatlyklary bilen tebigy sazlaşýan milli gymmatlyklara daýanýar.

Magtymgulynyň goşgularyny okanyňdan soň, olar hiç wagt ýatdan çykmaýar. Eýsem, şahyryň müdimilik ýatda galýan, gadyr-gymmaty egsilmejek goşgulary döretmeginiň syrlary nämede? El-

betde, bu ilkinji nobatda şahyryň daş ýarýan ýiti zehininden, Beýik Allatagalanyň gursagyna guýan egsilmez joşgunly ylhamyndan gelip çykýar. Ikinjiden, şahyryň çeper döredijiliginiň, şygryýetiniň tebigatyna, inçe syrlaryna çuň hem dogry düşünmegidir. Şol aýdyň düşüňjaniň netijesinde emele gelen edebi garaýyşlardyr.

Magtymguly öz jöwher şygryýetinde dünýä edebiyatynyň naýbaşy eserlerinde giňden ulanylýan duýgynyň, pikiriň, häsiýetiň iň belent derejesini, çür depesini suratlandyrmak (çeper maksimalizm) tärinden peýdalanyndyr.

Durmuşda kalbyňy tutuşlygyna eýeläp, aklyňy haýran galdyryýan çuň pikirler, ýiti hem iňňän täsirli duýgular, juda parasatly pähimler müdimilik ýatda galýar. Magtymgulyň eserlerinde-de hemmeleri tolgundyryýan duýgularyň iň belent derejesi adamyň kalbyny tutuşlygyna eýeleýän juda täsirli, çuň manyly dana pikirleriň, ynsany hakyky ynsan edýän, ony bezeýän, mertebesini belende göterýän asyly häsiýetleriň, gahrymançylyga ýugrulan hereketleriň, Watana, halka bolan çäksiz söýginiň iň belent derejesi hakyky şygryýetiň şirin-şerbetine ýugrulyp suratlandyrylýar. Magtymgulyň deňsiz-taýsyz beýik ussatlygy, ynsanperwerligiň belent derejelerini ähli halky tolgundyryýan meseleleri çuň hem täsirli suratlandyrmagy onuň eserlerini ýatdan çykamaz ýaly, müdimilik ýaşar ýaly edýär. Magtymguly çeper döredijiliginiň halka hyzmat etmegi üçin onuň dogruçyl bolmalydygyna aýratyn uly üns beripdir. Eseriň dogruçyl bolmagy üçin, ilkinji nobatda, ony döredijiniň zandynda dogruçyllyk bolmalydyr. Bu meselede Magtymguly özüne-de juda ýowuz daraşýar. Ol bu jümleden söz açyp şeýle diýýär:

Magtymguly, Hakdan syrın gizlese,
Dişini uşadyň ýalan sözlese. (3, 47 sah.)

Magtymguly çeper sözünüň halkyň aňyna ýiti täsir eder ýaly derejede bolmagyna aýratyn uly üns berýär. Şahyr hakykaty ýüregiň ody bilen taplap, belent hyjuw bilen suratlandyrmagyň derwaýys zerurdygyny nygtaýar:

Magtymguly, ýangyl, öçgül,
Ýa lal otur, ýa dür saçgyl. (3, 99 sah.)

Magtymguly durmuşy çuň öwrenip, görüp, oňa töwerekleýin belet bolup ýazmagy, durmuş wakalarynyň içinden iň ähmiýetlilerini saýlap almagy, möhüm many-mazmuny eseriň süňňüne siňdirmegi, çuň mazmuny özüne şaplaşyp duran gözel şekilde suratlandyrmagy şygryýetiň iň wajyp borjy hasaplaýar.

Magtymguly çeper edebiyatyň dilini kitaby dilden daşlaşdyryp, halkyň janly gepleşik diline ýakynlaşdyrdy.

Magtymgulynyň Jemşidiň jamyna deňelen, umman ýaly giň jöwher şygrylarynda nusga bolarlyk ýörelgeler köp. Garaşsyzlyk döwrüniň edebiyatynyň nazaryýetini döretmekde-de Magtymgulynyň edebi garaýyşlarynyň, mizemez ýörelgeleriniň ähtibarly çeşme, daýanç nokady bolup hyzmat etjekdigine şek-şübhe bolup bilmez.

Külli türkmen tarapyndan, keramatly hasaplanýan beýik Magtymgulynyň pähim-paýhasy, dury akly, edebi nazaryýeti Garaşsyz, baky Bitarap döwletimiziň şu günki alyp barýan ägirt uly işlerine, ynsanperwer adalatly syýasatyna gatnaşýar. Onuň adamzat paýhasynyň döreden genji-hazynasyna ýugrulan mukaddes şygryýeti, dury pähimi halkymyzyň agzybirliginiň, jebisliginiň has hem berkemeginde, Berkarar döwletiň ýaşlarynda iň asyly häsiýetleriň terbiýelenmeginde ägirt uly ähmiýete eýedir.

Edebiýatlar:

1. Gurbanguly Berdimuhamedow. Älem içre at gezer. – Aşgabat, 2011.
2. Gurbanguly Berdimuhamedow. Döwlet guşy. – Aşgabat, 2013.
3. Magtymguly. Şygrylar. I tom. – Aşgabat, 1992.

Gunça Annanyýazowa,
türkmen edebiyaty kafedrasynyň mugallymy

MAGTYMGULYNYŇ DÖREDIJILIGINDE MURAPBAG WE GOŞUK

Magtymguly Pyragy nusgalyk döredijiligi bilen halkyň aňyna we kalbyna giren şahyrlaryň biridir. Şahyryň öz döredijiliginde goşgy düzülişiniň köp görnüşlerini peýdalanandygyny, şolaryň içinde has işjeň ulanylýan görnüşiň goşukdygyny alymlar ykrar edýärler. Magtymguly goşgy düzülişiniň gazal («Gaşy ýaý»), goşuk («Kerem islärin») görnüşinde müsemmediň: murapbag («Ýa Resul», «Galmaz-a»), muhammes («Galmagaly neýlerem», «Nowruzdan seni»), müseddes («Ýüregiň gan içinde», «Nahana geldiň»), musabbag («Duman peýda», «Nazar eýle»), mutassag («Seda boldum», «Dag-u hasratdan nyşan»), muaşşar («Guluň boldum») ýaly görnüşlerinde ajaýyp goşgular döredipdir. Bu mysallar Magtymgulynyň goşgy düzülişiniň köp görnüşlerini herekete getirip bilendigini görkezýär.

Şahyryň goşgularynda iň işjeň ulanylýan forma dörtlemidir. Magtymgulynyň döredijiliginde dörtlemäniň goşuk we murapbag görnüşlerine giň orun berlipdir. Şahyryň dörtlemäniň murapbag görnüşinde bary-ýogy 4 sany goşgusy bar (Makalada Magtymgulynyň 1992–1994-nji ýyllarda çap bolup çykan şygrylar ýygyndysynyň I we II jiltlerinden mysallara ýüzlenildi. A. G.): «Ýaşym meniň», «Jemalyň görgeli», «Ýa Resul», «Galmaz-a». Olaryň dördüsi hem 15 bogunly bolup, birinji bendi a-a-a-a («Galmaz-a», «Ýaşym meniň», «Ýa Resul») görnüşinde we a-a-a-b («Jemalyň görgeli») görnüşinde sazlaşýar we goşgy murapbagdan edilýän talaplary doly ödeýär. A. Meredow bilen S. Ahallynyň murapbag barada aýdanyrlaryna ýüzleneliň: «Türki halklaryň klassyky edebiyatynda müsemmet şekilinde ýazylyan ençeme şygrylaryň birinji bendiniň ähli setirleri özara hem-de soňky bentleriň ahyrky setirleri bilen kapyýalaşyp gelýär. Müsemmediň bendiniň setir sanyna garalyp, ol müselles,

murapbag, muhammes, müseddes, müsebbe, müsemmen, mütesse, muaşşar ýaly toparlara bölünýär. Emma bularyň hemmesiniň umumy ady müsemmetdir. Onuň rifmalaşyş shemasynyň iki warianty şeýle:

I variant:

- 1). aab, wwb, ggb...
- 2). aaab, wwwb, gggb...
- 3). aaaab, wwwwb, ggggb...
- 4). aaaaab, wwwwwb, gggggb...

II variant:

- 1). aaa, wwa, gga...
- 2). aaaa, wwww, ggga...
- 3). aaaaa, wwwwa, gggga...
- 4). aaaaaa, wwwwwa, ggggga... we ş.m. (6, 252–253 sah.)

Bu ýerde alymlar murapbagyň müsemmediň bir görnüşi bolup, birinji bendiniň a-a-a-b, görnüşde we a-a-a-a görnüşde sazlaşyandygyny belleýärler. Murapbagyň birinji bendiniň iki görnüşinde-de sazlaşygyny Magtymgulynyň goşgularynyň mysalynda getireliň. Şahyryň «Jemalyň görgeli» goşgusynyň sazlaşygy şeýle: a-a-a-b, w-w-w-b.

Magryfet seýranyda aşyklaryň köp gulguly,
Gördüm, anda her birisi, ýar, jemalyň bilbili,
Dilber-ä, arzuw kylar men ol jemalyň görgeli,
Söz diýmäge dergahyňa ýokdur taky roýum meniň.

Ýok durur älemde bir, ýar, ylmy-hal bildirgeli,
Jäht edip, çöl ýörüdip destin tutup galdyrgaly,
Ol jananyň aşygy günde nepes köýdürgeli,
Barmazam hiç bir başa dogry imes rahym meniň. (5, 216 sah.)

Gyzykly ýeri şol sözlükde murapbaga kesgitleme berlende, şeýle pikir aýdylýar: «MURABBAG (a. murabba') 1) dörtleme; 2) her bendi dört misragdan (setirden) ybarat müsemmet. Murapbag türki halklaryň poeziýasynda goşgy (goşuk, goşma) atlandyrylýar.

Onuň (goşugyň A. G). kapyýalaşyş formasy murapbagdan birneme tapawutlanýar, ýagny goşgynyň (dörtlemäniň) birinji bendi a-b-w-b ýa-da a-b-a-b şekilinde gelýär, emma murapbagyň birinji bendi aaaa formasyna bolýar» (6, 239 sah.) diýip belleýär. Murapbagyň a-a-a-a, b-b-b-a görnüşindäki sazlaşygyna Magtymgulyň «Galmaz-a» goşgusy mysal bolup biler:

Görsem, eý, dilber, jemalyň, ygtyýarym galmaz-a,
 Görmez ersem bir zaman, sabr-u kararym galmaz-a,
 Waslyň umydyňa bir dem ygtybarym galmaz-a,
 Bolmasa umydy waslyň, hiç mydarym galmaz-a.

Ger enaýat bolmasa senden, açylmaz ýolumyz,
 Tutgun olar daýyma, bolmaz küşat ykbalymyz,
 Jebr ile bimar olup, aşufta bolgan halymyz,
 Rehm edip, sen sormasaň, bir aýry ýarym galmaz-a. (4, 23 sah.)

Murapbagyň türki halklaryň poeziýasynda işjeň ulanylan forma bolandygy barada goňsy halklaryň edebiýatçylarynyň işlerinde hem agzalyp geçilýär. Uýgur edebiýatyny öwreniji alym M. K. Hamraýew Gündogar edebiýatynda, umuman, uýgur klassyk edebiýatynda dörtlemäniň murapbag formasynyň birinji bendiniň a-a-a-a, ikinji bendiniň d-d-d-a, üçünji bendiniň w-w-w-a sazlaşygyny emele getirýän görnüşiniň giňden ýaýrandygyny (3, 145 sah.) belläp geçýär.

Edebiýatyň taryhynda dörtlemäniň murapbag görnüşi barada birnäçe işler edildi. Şol işleriň köpüsünde murapbagyň arap poeziýasyndan türki poeziýa geçen formadygy barada aýdylýar. Bu barada A. Bekmyradow: «Kabul Muhammediň «Heft gulzum» diýen işinde görkezilişine görä, müsemmediň sekiz sany formasy bolupdyr. Ine, olar: müselles, murapbag, muhammes, müseddés, müsebbe, müsemmen, mütésse, muaşşar.

Şu ýerde müsemmediň murapbag formasy barada käbir zatlary hem aýtmalydyrys. Türkmen edebiýatyny öwreniş ylmynda her bendi dört setirden ybarat bolan dörtlemäniň klassyky formasyna mu-

rapbag diýlip at berilýär. Biziň dörtlemäniň klassyky formasy diýýänimiz goşuk formasy, has takygy, goşuk žanry bolmaly. Goşuk bilen murapbag biri-birinden parhlanýan, aýry-aýry zatlardyr. Goşuk, biziň öňde belleýşimiz ýaly, gadymy oguz poeziýasynyň žanry. Onuň özüniň uly taryhy ösüş ýoly, özüne has formasy we çeperçilik däpleri bar. Murapbag bolsa, müsemmediň bir görnüşi bolup, ol araplaryň arasynda ýüze çykypdyr. Murapbagda goşugyňky ýaly giriş bendi (a-b-a-b) bolmandyr. Andalyp hem murapbag ýazan beýleki şahyrlar bu däbi saklapdyrlar» (1, 93 sah.) diýip belleýär we murapbag bilen goşugyň bir zat däldigini açyp görkezýär.

Şahyryň döredijiliginiň agramly bölegini goşuk tutýar. Magtymgulynyň döredijiliginde goşugyň işjeň ulanylyşy barada edebiyatçy alym A. Bekmyradowyň uly göwrümlü işi bar. Ol işde goşugyň görnüşleri barada, şeýle-de şahyrdan öň bu görnüşiň kimler tarapyndan işjeň ulanylandygy, ösüş aýratynlyklary barada giňişleýin durlup geçilýär.

Magtymgulynyň goşuga özboluşly täzelikleri getirendigi nygtalmaga mynasypdyr. Şahyr XVIII asyr şygryýetinde goşugy diňe işjeň ulanmak bilen çäklenmän, eýsem, onuň manylylygyny güýçlendirdi, gaýtalanmalary çäklendirdi. Halk döredijilik eserlerine ýüzlenip görsek, köplenç halatlarda, goşugyň birinji bendiniň 2–4-nji setirleri we soňky bentlerde 4-nji setiri gaýtalanyp gelýär. Halk döredijiliginiň meşhur eseri bolan «Görogly» eposynyň «Harmandäli» şahasynda 33 sany goşuk getirilip, onuň 13-sinde goşugyň 1-nji bendiň 2-nji we 4-nji setirlerindäki sözler, soňky bentleriň 4-nji setirinde bolsa, sol sözler dolulygyna gaýtalanyp gelýär:

Haramylyk goç ýigide ýaraşmaz,
Alsaň nesihatym, gitme Görogly!
Pälwan gyzdyr, ahwalyňa garaşmaz,
Alsaň nesihatym, gitme Görogly!

Kişi özün munça belent bilermi?
Belent kylyp, ar astynda galarmy?

Pähm et, bu iş saňa laýyk bolarmy?

Alsaň nesihatym, gitme Görogly! (2, 678 sah.)

Bu ýagdaý halk döredijiliginiň «Şasennem-Garyp» dessanynda has hem ýiti duýulýar. Ata Rahmanowyň toplamagynda we çapa taýýarlamagynda neşir edilen «Şasennem-Garyp» dessanyňyň «Şasennem-Garyp» bölüminde 61 sany goşuk getirilip, onuň 29-synda ýokarky ýagdaý gaýtalanýar.

Akja, saňa syrry-halym diýeýin,

Ýaryň güli geldi, özi gelmedi.

Başymdan geçenin beýan eýläýin,

Ýaryň güli geldi, özi gelmedi (7, 35 sah.)

Bu bolsa, dessanyň içindäki goşgularyň tas ýarynda gaýtalanmanyň getirilýändigini görkezýär.

Magtymgulyň goşuklarynda beýle ýagdaý seýrek duş gelýär. Bu bolsa şahyryň goşukda manylylygy güýçlendirendigini we gaýtalamadan daşda durandygyny görkezýär. Sözüimiz gury bolmaz ýaly käbir mysallara ýüzleneliň: şahyryň 1992-nji ýylda çap bolup çykan şygyrlar ýygındysynyň I jildindäki goşgularyna ýüzlenenimizde, 262 goşgynyň 226-sy goşuk görnüşinde bolup, şolaryň diňe 6-synda ýokardaky ýaly gaýtalanma gabat gelýär.

Gaýtalanmanyň getirilmegi goşguda pikir beýan edilende garaşlylyga, şol setire baglanmaklyga getirýär. Şeýlelikde, şahyr şol setire belli derejede daňylýar, pikir belli bir çygyrdan çykyp bilenok. Gaýtalanmanyň bolmadyk ýerinde şahyr öz pikirini erkin beýan edip bilýär, her setiriň ahyrynda pikir gaýtalanmasyndan azat bolýar.

Şahyryň goşuklarynyň agramly bölegi 11–8 bogunly bolup, 7 bogunly goşuklara hem gabat gelmek bolýar.

Edebiýatlar:

1. Bekmyradow A. Andalyp hem oguznamaçylyk däbi. – Aşgabat, Ylym. 1987.
2. Görogly. – Aşgabat, 1990.

3. Хамраев М. К. Основы тюркского стихосложения. – Алма-Ата, Издательство Академии наук Казахской ССР, 1963.
4. Magtymguly. Şygyrlar. Üç tomluk. I t. – Aşgabat, Türkmenistan, 1992.
5. Magtymguly. Şygyrlar. Üç tomluk. II t. – Aşgabat, Türkmenistan, 1994.
6. A. Meredow, S. Ahally. Türkmen klassyky edebiyatynyň sözlügi. – Aşgabat, Türkmenistan, 1988.
7. Şasenem-Garyp. – Aşgabat, Magaryf, 1992.

*Gülruh Nuryýewa,
türkmen edebiyaty kafedrasynyň mugallymy.*

MAGTYMGULY YLYM-BILIMIŇ JEMGYÝETDÄKI ORNY DOGRUSYnda

Berkarar döwletimiziň bagtyýarlyk döwründe hormatly Prezidentimiz Gurbanguly Berdimuhamedow türkmen ylmyny, medeniýetini mundan beýläk hem ösdürmek, ylm-bilimiň jemgyýetdäki ornuny ýokary götermek barada möhüm işleri amala aşyrýar. Döwlet baştutanymyzyň bu taryhy ähmiýetli işleri türkmen halkynyň akyldar ogly Magtymguly Pyragynyň jemgyýetde ylm-bilimiň orny, onuň ýurduň we ynsanlaryň durmuşyndaky gymmaty baradaky dürdäne paýhaslary bilen ruhy taýdan sazlaşýar.

Magtymgulynyň köptaraply jemgyýetçilik we pelsepewi taglymatynyň ulgamynda onuň ylm-bilim baradaky garaýyşlary hem aýratyn orun tutýar. Şahyryň bu ugurdaky garaýyşlary onuň бүтин дөредижiligine siňmek bilen, olar şygyrlaryň mazmunynda käte umumy, käte anyk görnüşde ýüze çykýar. Magtymgulynyň ylm-bilim babatdaky garaýyşlarynyň kemala gelmeginiň berk durmuş – jemgyýetçilik esaslary bardyr. Hut şoňa görä, bu meseläni anyk göz öňüne getirmek üçin Magtymgulynyň ýaşan eýýamynyň taryhy-syýasy ýagdaýyna, türkmeniň şol döwürdäki ruhy ahwalyna, jemgyýetdäki aň-bilimiň, ylmyň derejesine, ynsan gatnaşyklaryna nazar aýlamak gerek. Şu döwürüň ruhy howasyndan dem alan Magtymguly güýçli ruhy sarsgynlaryň, dürli ahwallaryň girdabynda

ýanyp-bişip kemala gelen şahsyýet. Ol dünýäniň boluş-gelşinden habarly, jemgyýetiň, durmuşyň, adamlaryň ýagşy-ýamanyna düşünýän, adamzadyň gazanan dünýewi hem ylahy ylymlaryny çuňňur özleşdiren, ruhy kämillik basgançaklaryny geçen kämil ynsan. Akyldar Magtymguly dünýä, umumadamzat bähbitli oňyn pikirlenmeleriniň çäginde şol döwürde bitewi döwleti bolmadyk türkmen halkyny döwletlilige, agzybirlige, milli bütewilige çagyrdy. Magtymgulyň ylym-bilim babatdaky pikir-garaýyşlary onuň dördijiligindäki iň möhüm we baş mesele bolan türkmeniň bütewi milli döwletini berkarar etmek baradaky pikirleri bilen baglanyşykda ýüze çykýar.

Magtymguly döwürdeşlerini, halky adalatly jemgyýetiň, bagtly ýaşayşyň gözbaşynyň nämedigine göz ýetirmäge, bolup geçýän zatlaryň düýp mazmunyna düşünmäge çagyrdy. Adamlary paýhaslanmaga, özüne düşünmäge, millet hökmünde özüni tanamaga ugrukdyrdy. Munuň üçin adamlaryň bilimli, ylymly-sowatly, aň-düşünjeli bolmagynyň zerurlygyny äşgär etdi. Şu gymmatlyklary gazanan, özünde jemlän adamyň ruhy dünýäsi kämil, kalby arassa bolmaly. Ruhy kämil adamyň bolsa, garaýyşlary, pikirlenmeleri ýagşy niýetli, haýyrly bolýar. Magtymgulyň:

Kitap gören gullar magnydan dokdur,
Anlaryň kalbynda şeýtan bolarmy?

(3, 195 sah.)

– diýen setirleri hut şu meseläni beýan edýär. Adamlar kitap okap, ylymly-bilimli bolsa, olaryň ömri, işi, durmuşy manylydyr, ruhy dokdur, baýdyr. Şeýle adamlaryň kalplary arassa bolup, olary hiç wagt şeýtan şer işlere tarap azdyryp bilmez. Ine, şahyr bilimiň, ylmyň ynsanyň ruhy dünýäsindäki hyzmatyny şeýle açyp görkezýär.

Ýöne Magtymgulyň döwri, syýasy-jemgyýetçilik gurluşy, halkyň dagynyklygy ylym-bilimiň adamlary öz goýnuna dolap almagyna mümkinçilik bermeýärdi. Oguz han türkmen eýýamyndan bäri dowam edip gelýän döwletlilik, milli pähim-paýhas, ylym-bilim gowşap, jemgyýeti sussupeslik, perwaýsyzlyk gaplap alypdy.

Halkyň arasynda ylym-bilimden daş bolmaklyk, nadanlyk artyp başlapdy. Şu ýagdaýlara ýürekden gyýlan şahyr:

Zatynda söz pähmin bilmez adamga,
Müň magny söýleşen gadryn näbilsin...
(3, 89 sah.)

Magtymguly, sözüň bilene sözdür,
Bilmegen adama gury owazdyr...
(3, 187 sah.)

Magny söz aňlamaz biakyl adam,
Danalaryň aýdan sözüne degmez...
(3, 192 sah.)

Aryf gadryn bilmez duzsuz-nadanlar...
(«Köp bolsa»)

Akyl söze güler nadan,
Söz manysyn bilmeginçe...
(«Söz manysyn bilmeginçe»)

– diýip, janyňangynly sözler bilen çykyş etdi. Özlerini alym, ylym eýeleri hasap edýän kişileriň köpüsi hem hakykatda ylym-bilimden aralary daş adamlardy, beýleki bir toparlary hem ylymlaryna hakyky durmuşda amal etmeýärdiler. Bu hakykat hem şahyryň sygyrlarynda şeýle beýan edildi:

«Elipden», «biýden» bihabar her demde bir
«Kuran» çykar... (3, 37 sah.)
Magtymguly aýdar, bu ne hekaýat,
Il bary alymdyr, tutmaz nesihat... («Gözel ýarym görünmez»)
Mollalar ylmyna etmedi amal... (3, 24 sah.)
Türkini oňarmaz niçe mollalar,
Arap dilin, diwan hatyn näbilsin... (3, 170 sah.)
Ilat ähli «alym» boldy,
Bizde nesihat galmady... (3, 125 sah.)

Göwni galmaklyk, ýangynlylyk bilen aýdan şahyryň bu sözle-
rinden onuň öz döwrüniň alymlaryndan juda närazylygy görünýär.

Ine, jemgyýetdäki, adamlaryň aňyndaky hut şu ýagdaýlar üçin
hem Magtymguly halky ylymly-bilimli, ruhy sagdyn bolmaga ça-
gyrdy. Adamlaryň aňyny oýandyrjak, olara ylym-bilim berip biljek
hakyky alymlaryň mertebesini göterdi, şolara ýüz öwürmegi nesihat
etdi:

Alymlar kemelse, edep tapmas sen... (3, 93 sah.)

Alymlara uýsaň açylar gözüň... (3, 124 sah.)

Alymlar ýanynda söhbet ýagşydyr... (3, 182 sah.)

Alymlar sözün diňle, nesihatyn al-göter... (3, 202 sah.)

Magtymgulynyň adamlaryň aň-düşünjeli, ylymly-bilimli bol-
magy üçin edýän aladasy türkmen halkynyň bagtly geljegini, öz-
başdak döwletini, kämil ruhly jemgyýetini binýat etmek baradaky
aladadyr. Hut şundan hem şahyryň bu ugurdaky garaýyşlarynda
durmuşy-jemgyýetçilik esaslaryň ýatandygyny görüp bolýar.

Magtymgulynyň ylym-bilim garaýyşlary Garaşsyzlyga eýe
bolmagymyz netijesinde hakyky mazmuna eýe boldy. Häzirki wagt-
da ata-babalarymyzyň bize galdyran maddy hem ruhy miraslaryna
daýanyan milli ylmy mekdebi döredi. Şu günki we geljekki nesilleriň
kämil ylym-bilim almagy üçin hormatly Prezidentimiz ýurdumyzda
bilimi we ylmy ösdürmek, kämilleşdirmek babatda möhüm Perman-
lary we Kararlary çykardy. Ýaşlara ylym, bilim bermeklik şu gün-
ki täze türkmen jemgyýetiniň we halkyň bähbitlerine, talaplaryna
laýyk dünýä derejesinde ýola goýuldy. Jemgyýet bilen ylym-bilimiň
gatnaşygy mäkämleşdi. Ylym-bilim babatdaky bu galkynyşlar, bi-
rinjiden, türkmen halkynyň bir bitewi döwletli bagtly eýýamyna
çoh garaşan Magtymguly dananyň arzuw-niýetleriniň hasyl bo-
landygyny görkezýär. Ikinjiden, ýurdumyzda ylym-bilim babatdaky
alnyp barylýan işleriň Garaşsyz Watanymyzy baky rowaçlyga alyp
gitjekdigine, jemgyýetiň hem raýatlaryň ruhy kämilligine has-da
oňaly täsir etjekdigine ynam döredýär.

Edebiýatlar:

1. Gurbanguly Berdimuhamedow. Älem içre at gezer. – Aşgabat, 2011.
2. Gurbanguly Berdimuhamedow. Döwlet guşy. – Aşgabat, 2013.
3. Magtymguly. Şygylar. I tom. – Aşgabat, 1992.

*Amangül Esenmedowa,
türkmen dili kafedrasynyň uly mugallymy*

MAGTYMGULYNYŇ DÖREDIJILIGINDE ÝAGYN-YGAL AŇLADÝAN SÖZLERIŇ ULANYLYŞY

Durmuşy hadysalaryň dil arkaly şöhlelendirilmesi bolan söz Magtymguly Pyragynyň döredijiliginde özboluşly öwüşgine eýe bolýar. Öz ýaşan döwrüniň, hatda özünden öňki hem soňky asyrlaryň-da dil hazynasyny edebi mirasynda jemläň akyldar şahyryň eserlerinde her söze aýratyn many, ähmiýet berilýär.

Türkmen halkynyň müňlerçe ýyllap hemrasy bolan asyl sözlerimiz Magtymgulynyň döredijiliginiň esasy özenini düzýär. Şol sözleriň bir toparyny tebigat hadysalaryny, howa ýagdaýyny, ýagyn-ygaly aňladýan sözler hasyl edýär. Howa ýagdaýyny aňladýan sözleriň ýagyn, ygal bilen bagly many toparyna **ýagyn, ýagyş, ýagmyr, ygal, öýläňçi, gar, gyraw, doly, jala, jöwenek, jybar, jyza, çabga, çisňi, nem, çyg** ýaly sözler degişlidir. Ygallar doly, jöwenek, gar, ýagyş görnüşinde, gaty ýa-da suwuk damja halynda bulutlardan Ýere ýagýan suwdur.

Ýagyn, ygal bilen bagly sözler ýeriň ýüzüne düşýän ygalyň, çygyň, nemiň hemme görnüşlerini öz içine alýar. Olar ýagyn-ygal atlarydyr (ýagyş, gar, jöwenek, doly we ş.m) hem onuň ýagşynyň derejesini häsiýetlendirip görkezýän sözlerdir (**çisňemek, syramak, küremek, pürküp ýagmak** we ş.m.). Ýagyn, ygal ýagmagy we ondan soň howanyň täsiri bilen bolýan özgerişler, ýagnyň ýagyş aýratynlygyny görkezýän sözler şol hadysalaryň keşp-şekil, görnüş

ýa-da häsiýetli sypaty bilen bagly, anyk esaslanma görä dakylandyr. Meselem, **pürkaw, çisňi, çabga, öýläñçi, jybar** sözleri ýagşyň belli bir görnüşiniň ady, şol bir wagtda hem onuň ýagşy aýratynlygyny görkezýän sözlerdir. **Jybar** sözi inňän ownuklap ýagýan, gözüni açmaga maý bermeyän, uzak wagtda dowam edýän ýagşy aňladýar. Ol, köplenç, «jybarly» görnüşinde, sypat hökmünde ulanylýar, ýagşy sözüniň aýratynlygyny görkezýär. **Çabga** – iri-iri damjaly, bedreden guýlan ýaly güýçli hem tiz ýagyp, tiz diňýän bahar günleriniň ýagşyny aňladýar.«Çabga» sözi bu ygalyň ýagşy aýratynlygy bilen bagly, ýagny çawup ýagýan ýagşy manysynda atlandyrylmagyndan döräpdir. **Çisňemek** – ýagşyň ýaňy başlap, heniz ugrukmanka, ownuklap ýagşyny aňladýan söz bolup, ol şekil aňladýan sözden döräpdir. **Öýläñçi** – köplenç, ýaz günleriniň öýläň wagty, ýagny günortandan soň, birnäçe günläp, her gün şol bir belli wagtda ýagyp, çalt hem diňýän çabgaly ýagşydyr.

Pyragy türkmen diliniň ähli many öwüşginliklerini, baýlyklaryny öz sygyrlarynda ulanmagy başarypdyr. Şonuň bilen birlikde, akyldar öz eserlerinde pars, arap, türk, azerbaýjan dilleriniň dil serişdelerini-de özboluşly äheň çalyyp getiripdir. Şol sebäpli Magtymgulynyň sygyrlary ýatda galyjy, akgyňly we çeperdir. Muşdaklary Magtymgulynyň goşgularyna ruhy şypa, ruhubelentlige goldaw berýän hemaýatkär hökmünde sygynýarlar. Şu hili täsirliligi şahyr, esasan, türkmen diliniň umumyhalgy asyl sözlerini ýerlikli ulanmak arkaly gazanypdyr.

Magtymgulynyň her bir ulanan sözüniň üns çekijiligi ýöne ýere däl. Şahyr öz sözünü «älem», «keramat-gudrat», «bakylyk meýi» hasaplaýar. Geçmiş şahyrlar çeper sözleri bilen çeken täsirli keşpleri arkaly dowam edýärler. Magtymgulynyň eserlerinde durmuş, barlyk, tebigat, howa hadysalaryny aňladýan sözler asyl manysynda-da, göçme manyda-da ulanylýar. Olaryň göçme many aňlatmaga has ukyplylarynyň ýygy ulanylýandygyny bellemek zerurdyr.

Magtymgulynyň «Ýagmyr ýagdyr, Soltanym» goşgusy mynjatdyr we ol hakyky durmuş hadysalary bilen baglanyşykly döredilipdir:

Kadyr Alla dökgün rehmet barany,
Ekiniň hem desti, ýeriň ýarany,
Ýeriň, gögüň, Arşyň, Kürsüň Suhany,
Rehm eýleşip, ýagmyr ýagdyr, Soltanym. (3, 108 sah.)

Mysalda Magtymguly ýagyn, ýagyş sözleriniň deregine onuň parsça barabary bolan **baran** sözünü ulanyp, ýagmyr sözünüň täsirliligini güýçlendirmegiň göwnejaý çözüdini tapypdyr. Sebäbi **ýagmyr, ýagyn, ýagyş, baran** sözleri absolýut sinonimler bolup, olardan häzirki döwürde has işjeň ulanylýany ýagyş sözüdir. Emma XVIII asyr türkmen dilinde **ýagmyr** sözünüň has işjeňdigini, **baran** sözünüň ondan-da köp ulanylandygyny Magtymgulyň eserlerinde bu sözleriň gaýtalanýş ýyglygy bilen delillendirip bolar. Magtymgulyň eserler ýygnyndysynda **baran** sözi 15 gezek, **ýagmyr** sözi 9 gezek, **ygaly, ýagyn** hersi bir gezek, **ýagyş** sözi iki gezek duş gelýär.

Ýagmyr sözünüň **ýag** kökünden, häzir diňe şu sözde duş gelýän könelişen – **myr** goşulmasy bilen ýasalandygy mälimdir. Ýöne **ýagmyr** sözi ýagyn-ygaly manysyny has umumy aňladýandygy bilen, çeper söz ulanyş çygrynda owazlylygy, sesleriň sazlaşygyna juda laýyklygy bilen «ýagyn, ýagyş» sözlerinden tapawutlanýar. Şahyryň manydaş sözlerden, mümkin bolan umumyhalky sözlerden has ýerliklisini tapyp ulanmagy, onuň sözlere saýlap-seçmekde geçiren gözlegleriniň ussatlygynyň nyşanydyr. Ýogsam Magtymguly «ýagyn, ýagmyr» sözleriniň ikisini-de bir şygryda, ýöne göçme manyda ulanypdyr. Meselem:

Sowuldy daglar başydan, ýagynly dumany, heý,
...Guýdy bulutlar ýagmyryn, halymga eýläp gahar.

Magtymguly Nuhuň tupany, kyrk gije-gündiz ýagyş ýagyp, бүтин Ёр yüzünü suw alşy baradaky rowaýaty hem ýatlap geçýär.

Şahyryň döredijiliginde bulut, ýagyn, ygaly, ýel adam bilen duýgudaş keşbe girip, ynsanyň halyna dözmän, gözýaş dökýärler, galabilmän ýerden süýrenýärler:

Baglar doňup galdy, ýagyşlar gezmän,
Bulut böklek saldy, bu derde dözmän,

Guýdy bulutlar ýagmyryn, halyma eýläp gahar,

Daglar başyn egdi, duman bürendi,
Ýeller galabilmän, ýerde süýrendi,
Aý-Gün batyp, gökde Myrryh göründi,
Bulutlar boldular baran, Çowdur han. (3, 112 sah.)

Howadaky suw buglarynyň ýagdaýyny **bulut**, **duman**, **ümür**, **gubar** sözleri aňladýar:

Talygym Güneşi galmyş ümürge.
Ýagyşly, ýagmyrly, ümürli daglar,
Siller senden gider, duman eglenmez. (3, 245 sah.)

Akyldar şahyr öz döredijiliginde **bulut** sözüni hem parsça barabary bolan **ebr** bilen gezekleşdirip ulanýar. Meselem:

Nalamdan, gör, daglar lagly döredi,
Bulutlar dargady, baran ýöredi,
Ebrler owaz urup, dag kylar duman peýda.
Asman perýat baglar, ebirim ýagmaz. (3, 94 sah.)

«Neýsan ýagyş» düşüňjesi häzirkiki türkmen dilinde ulanylmaýar, emma ol barada rowaýatlar eşidilýär. Rowaýata görä, neýsan ýagyş gudratly, keramatly hasaplanýar. Neýsan ýagyşynyň haçan ýagjagyny bir gudrat bilen pyşbaga, zakyja garga, suwuň ýüzüne çykman ýaşaýan neýsan balygy önünden bilermiş. Şol neýsan ýagyşynyň üç damjasy bir ýere düşäýse, şol ýerde ilde ýok üýtgeşik keramatly zatlar dörärmiş.

Neýsan sözi aslynda grek aýlarynyň ýedinjisiniň, siriýa senenamasynyň hem başinji aýynyň, apreliň adydyr. Adat boýunça şol aýda köp ýagyş ýagýar; ýaz aýy, **ebri-neýsan** – ýazky ýagyşly bulut. Türk dilinde hem **neýsan** aprel aýyny aňladýar. Neýsan ýagyş ýagyn-ygal

adyny, ýaz ýagşyny, alabaharda ýagýan ýagşy aňlatsa-da, aslynda ýagynlyk, ygallyk döwür bolan aprel aýynda ýagýan ýaguş manysynda ygalyň adyna geçipdir. Magtymguly hem bu sözi we söz düzümini öz döredijiliginde ýagyn-ygal manysynda ulanypdyr.

Neýsan guýdy, umman, gaýnadym, joşdum...
Neýsansyz, nebatsyz niçe ýazlar bar,
Hoşluk bilen geçen gýşyna degmez.
Gýş paslynda guýdy neýsan, ýaranlar. (3, 151 sah.)

Gýşyň iň sowuk döwrüni aňladýan kyrk çilläni şahyr öz döredijiliginde gar, ygal bilen bagly getiripdir. Türkmen dilinde «çille mesi» sözleri ner, iner düýe barada ulanylýar, emma Magtymguly çille mesi hökmünde ereýän gary nazarda tutýar:

Çille mesi garlar akdy sil bolup,
Gara daglar gara daşdan aýryldy.

Magtymgulynyň döredijiliginde «ygal, doly» ýaly gadymy türk sözler asyl manysynda-da, göçme manysynda-da ulanylýar. Meselem:

Şu baharyň möwsümidir, ýagdy kân daga ygal.
Ýolukdy bir doly, degdi bir baran. (3, 68 sah.)

Howa ýagdaýynda ýel esasy orna eýedir. Ýer ýüzünde yssy-sowuğuň, howa basyşynyň, çyglylyğuň, howa akymalarynyň, suw akymalarynyň sazlaşyklylygy, deňagramlylygy ýel arkaly gazanylýar. «Ýel soň ýaguş» köp halklaryň nakyllarynda duş gelip, köplenç, ol durmuş hakykatyna öwrülýär. Türkmenistanyň çäginde ýeliň ugruna günbatardan gündogara hereket edýän bulutlar deňizden suw buglaryndan «ýüklenip» gelýän, «ýaguş getirýän» gara bulutlardyr. Magtymguly bu barada aýdypdyr:

Öňünde belent dag, serinde duman,
Deňizden öwüser ýeli Gürgeniň.
Bulut oýnap, baran dolsa çaylara,
Akar boz bulanyp sili Gürgeniň. (3, 119 sah.)

Dag başynda durar duman,
Hazardan ýel gelmeginçe.
Arkadan ýel össe, joşardy siller. (3, 204 sah.)

...Zemin bilen süýrenipdir deňzi Hazar ýellerim.

Ak bulutlardan ýagyş ýagmaýar. Ýurdumyzda gündogardan günbatara tarap şemalyň ugruna hereket edýän bulutlaryň ak bulutlardygyny görmek bolýar.

Bulardan başga-da, türkmen diliniň işjeň sözlük goruna degişli bolan umumyhalgy sözleriň, könelişen sözleriň, käbir goşulmalaryň, garyndaş dillerde ulanylýan sözleriň stilistik öwüşginliliginiň art-dyrylyp, şahyryň eserlerinde üýtgeşik röwüşde ulanylyşy iňňän üns çekijidir.

Howanyň sowap başlamagy bilen ýa-da ýagan ygal sowandan soň Ýeriň, zatlaryň üstünde doňaklyk, sürçek, buz, jyza, gyraw, çyg, burjy ýaly ygallar emele gelýär. Gün ýaşanyndan soňra, Ýeriň üstki gatlagy sowap başlaýar. Ýeriň üstki gatlagynyň ýokarsyndaky howa hem sowaýar. Eger şol howa gatlagynda bugaran suw bar bolsa, ol sowan predmetlere damjajyk bolup degýär. Şoňa çyg diýilýär. Şol «çyg» sözüne derek Magtymguly «neý» sözüni ulanypdyr.

Baran, burjy, burjulamak, damjyklamak, doňaklyk, jybarlamak, kiplarmak, sil, sürçek, syramak, tupan, harasat ýaly ençeme sözler ýagyn bilen ýeliň, ýagyn bilen howanyň bir-birine täsir etmegi, ýagynyň ýagyş aýratynlygy bilen bagly sözlerdir. Mysal üçin, ýagyşdan ýa-da gardan soň howada aýaz bolmasa, onda «burjy, burjulamak» sözlerinden aňlanylýan many ýüze çykmaýar. «Burjy baglamak, jyzarlamak» sözleri ýagan ygalyň şahalarda sowuk howa zerarly doňup, uzyn-uzyn buz böleklerini emele getirmegini aňladýarlar. Magtymgulyň hâzirki ýygyndylarynda «sil» sözi, burjy baglamak aňlatmasy duş gelýär.

Gar-ýagmyrlar, burjy baglan,
Kemerli daglar görüner... (3, 75 sah.)

Magtymguly öz sözünü tutuş ile, äleme niýetläpdir. Bize doly gelip ýetmedik edebi mirasynda şahyryň umumadamzada bagyşlan gymmatly paýhasy bimöçber beýikdir. Şol deňsiz-taýsyz pähimlerini aňlatmakda-da akyldarymyz türkmen diliniň iň düşnükli umumy halky sözlerine, howa ýagdaýyny, ýel-ýagyn aňladýan sözlere ýygy-ýygydan ýüzlenipdir. Onuň eserleriniň çeper dili şol döwürde türkmen diliniň baý, öwüşginli, täsirli bolandygyny subut edýär.

Edebiýatlar:

1. Gurbanguly Berdimuhamedow. Älem içre at gezer. – Aşgabat, 2011.
2. Gurbanguly Berdimuhamedow. Döwlet guşy. – Aşgabat, 2013.
3. Magtymguly. Şygyrlar. I tom. – Aşgabat, 1992.

*Muhammetmyrat Saparow
gündogar dilleri kafedrasynyň mugallymy*

BIR ŞYGRYŇ IKI BENDI HAKYNDÄ

Magtymguly Pyragy ylym ummanynda gaýnap joşan beýik şahyrdyr. Onuň goşgy setirlerini okap many çykarmak üçin örän köp kitaby okamagyň gerekdigine göz ýetirýärsiň. Ikinji nobatda bolsa, yslamyň Mukaddes kitaby bolan Kurany Kerimden baş çykarmaly bolýar. Soňra Hadis-i şerifleri, «Kyssasyl Enbiýa» we beýleki rowaýat kitaplaryny okap çykamak zerurlygy ýüze çykýar. Çünki bulary bilmezden, onuň goşgy setirleriniň aglabasyna düşünmek mümkin däl. Ýazmak hakynda-ha gürrüňem edip bolmaýar. Belki-de, gündogary öwreniji, akademik Bertels şahyryň düşnüksiz we syrly goşgy setirleriniň üstünde köp çorba sowadandygy üçin, oňa «Magtymguly–Jemşidiň jamy» diýip, at berendir. Biz şu makalamyzda söýgüli şahyrymyz Magtymguly Pyragynyň «Kaýdadygy bilinmez» atly goşgusynyň iki bendiniň üstünde işläp, pikirlerimizi halkymyza ýetirmegi makul bildik. Bentleriň birinjisinde şeýle diýilýär:

Ne göwherdir, nirde ýatyr kembaha,
Niçik isbat etmiş suraýy – Taha,
Gürük, çopan, berre, bilbil, aždarha,
Bäşisiniň bir oýdadygy bilinmez. (3, 340 sah.)

Biz goşgynyň bu wariantyny täze türkmen elipbiýinde çapdan çykan «Magtymguly Pyragynyň kämil diwany» atly kitabyndan aldyk. Bu eser 2008-nji ýylda Aşgabat şäherinde neşir edilipdir. Kitaby çapa taýýarlan eýranly alym Myratdurdy Kazy, täze türkmen elipbiýine geçiren we düzen bolsa türkmenistanly alym Orazpolat Ekäýew. Eseriň ilkinji sahypalarynda hormatly Prezidentimiz Gurbanguly Berdimuhamedowyň suraty we Magtymguly atamyzyň ýazan bir goşgusy ýerleşdirilipdir. Pyragynyň «Kaýdadygy bilinmez» atly goşgusy bolsa, bu gymmatly kitabyň 340-njy sahypasynda ýerleşýär. XX asyrdaky kiril harplary bilen dürli ýyllarda neşir edilen «Magtymguly» atly kitaplardaky wariantlarda bu bendiň ýazylyşy biraz tapawutly. Olarda şeýle diýilýär:

Ne göwher ne ýerde ýatyr kembaha,
Niçik esbat etmiş suraýy Taha,
Kerki çapan, pili sokaň aždarha,
Başy seňner oýdadygy bilinmez. (4, 193 sah.)

Indi bolsa her setiriň üstünde aýry-aýrylykda durup, manysyny düşündirmäge çalşalyň.

Ne göwherdir, nirde ýatyr kembaha,

– diýip, Mukaddes Kuran kitabymyza aýdylýan bolmaly. Çünki Mukaddes Kuran okalmasa, kembaha we garyp hasaplanýar. Bu babatda pygamberimiz Muhammet alaýhyssalam hadyslarynyň birinde şeýle diýýär: «Kuran okalmasa, edil kapasanyň içinde saklanýan bilbil mysaly bir zatdyr». Bilşimiz ýaly, bilbil kapasada däl-de, baglarda we güllerde saýraýar. Edil şonuň ýaly, Mukaddes Kurany Kerimiň hem karylar tarapyndan okalanda janlanýandygyny, alymlar oňa tefsir eden wagty miwe berýändigini belläsimiz gelýär. Mer-

hum Annadurdy molla-şahyr «Ne göwher ne ýerde ýatyr kembaha» diýen birinji setiriň çözüdini «Iman-aňlamazda ýatyr kembaha» goşgy setirleri bilen jogap beripdir. Onuň jogabyna-da ýalňyş diýip bolmaz. Çünki Magtymguly atamyz öz goşgy setirleriniň birinde: «Magtymguly, sözüm gysga, şerh köp» diýýär. Biziň pikirimizçe, bütin bendiň Mukaddes Kuran bilen baglanyşygy bolmaly. Munuň sebäbini soňky setirleriň onuň aýatlary bilen baglanyşykly gürrüňlere geçýändigini bilen düşündürmek bolar.

Niçik isbat etmiş suraýy – Taha,

– diýip, ط Taha süresi we süredäki bir waka hakynda aýdylýar. Taha süresi Mekke şäherinde inýär. Bu süre ýüz otuz baş aýatdan ybaratdyr. Taha süresinde Musa alayhyssalam, Harun alayhyssalam we Faraon baradaky kyssalar gürrüň berilýär. Taha süresiniň birinji aýatyna «Aýaty mükteşäbihe» diýip at berilýär. «Mükteşäbihe» diýmek bolsa, syr diýen manyny berýär. Munuň Hak bilen pygamberimiz Muhammet alayhyssalamyň arasyndaky syry saklaýan bir aýatdygy aýdylýar. Ol syry hiç kim bilmeýär. Bu syr kyýamat günü äşgär ediljekdigi barada rowaýatlar bar. Magtymguly atamyz bu babatda başga bir goşgusynyň mübäreket setirlerinde şeýle diýýär:

Taha-Ýasyn, barça sürede belli.
Gürük, çopan, berre, bilbil, aždaha,
Bäşisiniň bir oýdadygy bilinmez.

– diýen setirlerinde bolsa, Musa alayhyssalamyň kyssasy beýan edilýär. Hezreti Musa alayhyssalam Şugaýyp alayhyssalamyň goýnuny bakardy. Günlerde bir gün Musa alayhyssalamyň iýer-içer ýaly harajaty gutarýar. Musa alayhyssalam harajat almak üçin oba gaýtmany bolýar. Ol bir möjege sürüsine göz-gulak bolmagy tabşyrýar. Musa alayhyssalam obadan gerek-ýarak harajatlaryny alyp, yzyna sürüsiniň ýanyna gelýär. Şonda ol möjek: «Eý, Musa, sen meniň hakymy ber» diýýär we goýun sürüsinden saýlap, iň daýaw goýny almakçy bolýar. Onda Musa alayhyssalam: «Eý, möjek, bu goýunlar amanatdyr, meniň goýunlarym däl. Iň gowusy, sen gözüňi ýum-da, özüňi sürä

zyň, nesibäňden haýsy goýun gabat gelse, şony al-da, menden razy bol» diýýär. Şolbada ol möjek gözünü ýumup, özüni goýun sürüsine urýar. Ol möjegiň agzyna Musa alayhyssalamyň toklusy düşýär. Şeýdip, ol möjek Musa pygamber bilen hasaplaşýar. Magtymguly atamyzyň: «Gürük, çopan, berre, bilbil, aždarha», diýýän mübärek setirleri-hä şu kyssa bolmaly. Ýagny gürük diýip möjege aýdylýar. Çopan hem ýene şol möjekdir. Berre bolsa, Musa alayhyssalamyň toklusydyr. Bilbil diýip, bu ýerde Hezreti Musa alayhyssalama aýdylýar. Aždarha bolsa, Musa alayhyssalamyň hasasydyr. Eger Hezreti Musa alayhyssalam islese, onuň hasasy aždarha bolýandygy aýdylýar.

Geliň, indi «Kaýdadygy bilinmez» atly goşgudan ikinji bendi okalyň:

Ol ne guşdur oturgyçly, simkeşli?
 Alty müň ganatly, elli müň başly,
 Atasy kyrkynda, ogly ýüz ýaşly,
 Toýdadygy, ýasdadygy bilinmez.

Magtymguly atamyzyň bu bendiniň hem her bir setiriniň üstünde aýry-aýrylykda durup geçmäge çalşalyň. Bendiň birinji setirinde:

Ol ne guşdur oturgyçly, simkeşli?

diýilýär. Görşümüz ýaly, setirde göçme manyda ulanylan «guş» sözi garşymyzdan çykýar. Onuň manysy bu dünýä, bu ýagty jahan diýme-gi aňladýar. Oturgyçly, simkeşli diýmek, ýerleşen diýmekdir. Ýagny örän gadymy, köp çarşenbäni başyndan geçiren köne dünýä diýen manyny berýär. Merhum Annadurdy molla-şahyr «guş» sözünüň Mukaddes Kurandygyny, onuň bolsa alty müň ganatynyň, elli müň başynyň bardygyny belleýär. «Oturgyç» sözüne dyngy, «simkeş» sözüne bolsa, çyzyk diýip many berýär. Emma biziň pikirimizçe:

Alty müň ganatly, elli müň başly,

diýen setiriň manysy düýbünden başga bolmaly. Magtymguly atamyz alty müň ganatly diýmek bilen, Adam alayhyssalamyň bu ýa-

lançy dünýä gelenine alty müň ýyl geçendigini nygtaýar. Elli müň başly diýip bolsa, Benijana aýdylýar. Benijan diýmek, jynlaryň atasy diýen manyny berýär. Bularyň Haktagalanyň bu dünýäde ýaradan ilkinji jandarlarydygyny we olaryň Adam alaýhyssalamdan elli müň ýyl öň ýaşap geçendiklerini aýdýar. Şahyr jynlaryň atasy bolan Benijanyň bolsa, bu dünýäniň emele gelmeginiň yzysüre ýaradylandygyny aýtmakçy bolýar. Magtymguly atamyzyň Benijan bilen baglanyşykly aýdan sözlerine başga-da birnäçe goşgusynda duş gelmek bolýar:

Atasy kyrkynda, ogly ýüz ýaşly,
Toýdadygy, ýasdadygy bilinmez.

Beýik şahyrymyz bu ýerde Uzeýir alaýhyssalam hakynda aýdýar. Onuň hekaýaty şeýleräk: Beni Israýylda Hasur atly bir kişi on üç sany pygamberiň janyna kast edýär. Günlerde bir gün Uzeýir alaýhyssalam eşegi bilen Şafur abbat diýen obanyň deňinden geçip barýarka, müňlerçe adamyň ölüp ýatanyny görýär we şol ýerde bir bagyň kölegesinde düşleýär. Şol daragtyň golaýyndan diýseň süýji agyz suwy akyp duran eken. Uzeýir alaýhyssalam daragtyň kölegesinde eşegini daňyp, namaz okaýar we köp ybadat edýär. Soňra şol ýatan ölüleri görüp, köňlüne şeýle pikir gelýär we içini gepledip: «Gudraty güýçli Allatagala bu ýatan ölüleriň pytrap giden süňklerini, guma garylyp giden jesetlerini nädip direltjekkä?» diýýär. Şol wagt Allatagala Uzeýir alaýhyssalamyň janyny alýar. Uzeýir alaýhyssalamyň janynyň alnan wagty kyrk ýaşynda eken we onuň bir ýaşynda ogly hem bar eken. Soňra Allatagala özüniň gudraty bilen Uzeýir alaýhyssalamy täzedan direldýär. Allatagaladan Uzeýir alaýhyssalama şeýle owaz gelýär: «Eý Uzeýir, seniň ýatanyňa näçe wagt boldy?» diýip sorayar. Şonda Uzeýir alaýhyssalam: «Meniň ýatanyma bir gün boldy» diýip jogap berýär. Onda Allatagala: «Eý Uzeýir, seniň ýatanyňa ýüz ýyl boldy, seniň eşegiň süňkleri çüýredi, jesetleri pytrady, ol akyp duran ýap hem gurady» diýýär. Ondan soňra Beýik Biribar ýele Uzeýir pygamberiň eşeginiň süňklerini toplamagy emir edýär we eşegini-de direldýär. Soňra: «Eý, Uzeýir,

gördüňmi? Ýüz ýyl ýatsañam, bir gün ýatan ýaly bolduň. Men seni we seniň ölen eşegiňi direltdim. Indi sen obaňa bar-da, gören-eşiden zatlaryňy aýt!» diýýär. Şeýlelikde, Uzeýir alaýhyssalam eşegine münüp, öz obasyna tarap rowana bolýar. Allatagalanyň gudraty bilen ýüz ýyldan soňra obasyna gaýdyp gelýär. Öýüne gelip gapysyny kakýar. Ogly ondan: «Sen kimsiň?» diýip sorayar. Ol: «Men Uzeýir» diýip jogap berýär. Ogly haýran galyp: «Meniň atam Uzeýiriň ölenine ýüz ýyl boldy» – diýýär. Uzeýir alaýhyssalam öýe girýär we öýde ýüz ýaşly ak sakgally adamynyň oturanyny görýär we özüniň başdan geçiren, gören-eşiden zatlaryny ogluna gürrüň berýär. Uzeýir alaýhyssalam gelipdir diýen habar dessine oba ýaýraýar. Adamlar bu bolan waka haýran galyp ynanmaýarlar. Halk Uzeýir alaýhyssalamy görmek üçin onuň ýanyna toplanyp başlaýarlar. Şol döwürde obada iki gözi kör bir garry kempir bar eken. Şol garry kempiri Uzeýir alaýhyssalamyň ýanyna alyp gelýärler. Garry ene oňa: «Oglum, Allatagala Uzeýir alaýhyssalamyň hemme dileg-dogalaryny kabul edýärdi. Eger sen Uzeýir bolsaň, Allatagaladan dileg et, goý, Allatagala meniň gözlerimi açsyn» diýýär. Şonda Uzeýir alaýhyssalam Allatagaladan dileg edýär. Ol garry enäniň iki gözi-de açylýar. Ondan soňra ol garry ene: «Éý oglum, Uzeýir alaýhyssalam Töwrat kitabyny ýatdan bilýärdi we ol Töwrat kitabynyň aýatlaryny okanda, uçup barýan guşlar hem gonup diňleýärdi. Indi sen Töwrat kitabyny bize ýatdan okap ber» diýýär. Uzeýir alaýhyssalam Töwrat kitabyny ýatdan okap başlaýar. Asmandaky uçup barýan guşlaryň hemmesi ýere gonup, Uzeýir alaýhyssalamyň Töwratdaky aýatlaryny süýjülik bilen okaýşyny diňleýärler. Ine, şeýdip, ol özüniň Uzeýir pygamberdigini subut edýär.

Magtymguly atamyzyň «Kaýdadygy bilinmez» atly goşgusyňyň iki bendindäki bu syrly setirleriň manysy-ha gysgajyk şeýleräk bolmaly.

Sözümiziň ahrynda, goşgynyň birinji bendiniň birinji setirinde Mukaddes kitabymyz Kuran hakynda gürrüň edilip, zyndaky setirler hem onuň aýatlaryndaky rowaýatlar bilen baglanyşyp gidýändigini, ikinji bentedäki Adam Ata, Benijan we Uzeýir alaýhyssalamyň

hekaýaty baradaky aýdylanlaryň hemmesiniň bolsa, birinji setirdäki dünýä manysyny berýän «guş» sözi bilen arabaglanyşygynyň bardygyny, ýagny bu bentlerdäki setirleriň manylarynyň biri-birinden üzňe däldigini aýdasymyz gelýär.

Edebiýatlar:

1. Mukaddes Kuran kitaby.
2. Kyssasyl – Enbiýa kitaby.
3. Myratdurdy Kazy. «Magtymguly Pyragynyň kämil diwany». – Aşgabat, 2008 ý.
4. Berdi Kerbabaýew. «Jezitçe Magtymguly». – Aşgabat, 1926 ý.
5. Annadurdy molla-şahyr «Magtymguly syrym çohdur». – Aşgabat, «Ruh», 1988 ý.
6. Magtymguly. Saýlanan goşgular. – Aşgabat, 1977.

*Gyzylgül Topbyýewa,
žurnalistika kafedrasynyň mugallymy*

MAGTYMGULYNYŇ DÖREDIJILIGINDE RUHY PÄKLIK

XVIII asyr türkmen edebiýatynyň altyn asyry hasaplanylýar. Edebiýatyň bu asyry milli edebiýatyň kemala gelen, halkylaşan, durmuşylaşan döwri. Bu asyrda diňe mazmun babatda däl, forma – şekil, ölçeg babatda hem, edebiýatyň durkunda hem uly, haýyrly üýtgeşmeleriň amal edilen döwri bolupdyr. Iň esasy zat bu asyr edebiýatymyza Magtymgulyny beren asyrdyr.

Magtymguly edebiýatyň gozgaýan meselelerini halkyň islegi, halkyň küýsegi bilen birleşdiripdir, özünden öňki edebiýata mahsus bolan hyýaly söhbetleri durmuşy söhbetlere sapypdyr. Magtymguly şahyr gazalçylykdan, dessançylykdan saýpallanan goşugy, murapbagy, dörtlemeleri özünden öňküleriň aglabasyndan tapawutlylykda öz zamanasynyň dilinde, ähli zamanalaryň ruhunda ýazandygy üçin halk öz şahyryny – kalp hossaryny köňlünde apalapdyr. Dana

öz setirleriniň söhbetiniň gönezligini halkyň kalbyndan alypdyr. Şol sebäpden hem şahyryň goşgularyny halk ýüregine sygdyryp bilmän, heserli aýdyma öwürüp zowladypdyr. Şahyryň murapbaglary, dörtlemeleri, aslynda, goşugyň özi gopuza, dutardyr gyjaga meýilli, bular birigende, sözi gulak diňlemek bilen çäklenmän, jiger özüne siňdirýän ýaly bolýar. Forma we mazmun babatynda milli ruha ýugrulandygy üçin, milli saz sungaty bilen syrdaş, ýürekdeş perdelerden gopup bilýändigini üçin Magtymgulyň goşgulary aýdyma öwürülip ganatlanypdyr. Bu ganatlary söz ussadyň eserlerini äleme aýlapdyr.

R. Rejebow: «Goşgy (goşuk) türkmen halk sazyna jogap berip bilýän ýeke-täk forma» diýýär (2, 49 sah.). Aslyýetinde, goşukda diňe liriki mazmuny däl, eýsem, epiki mazmuny ýüze çykarmagyň hem mümkinçilikleri ummasyz. Magtymguly bu mümkinçilikleri aňryýany bilen peýdalanmagyň hötdesinden gelipdir. Pyragyda halk bilen, reallyk bilen ysnyşyk ýiti duýulýar. Ol Ahmet Ýasawydan gaýybana sapak alan, ýöne ýoly we maksady bir hem bolsa, ýodasy aýry. Megerem, Magtymguly dirikä çillehana girmedi, sopusylykdaky sema (asman) tanslaryny-hereketlerini etmedi, derwüş bolup hanakalarda düşlemedi... Pyragy dünýeden-nebsiň ähli babatdaky görnüşlerinden özüni haka, päklige tarap bir çete çekdi. «Gaçgynym köplükdir, gözlegim hylwat» diýýärkä, döwrüniň dindarlaryndan göwni geçgin halda sözläni duýulýan ýaly... Şahyr nebis belasyny ýaşayşy bulaşdyryjy eýmençlik hasaplaýar. Dünýe-nebis. Dünýäni aşa söýmek, onuň wagtlaýyndygyna pitiwa etmezlik nebis atly wagşyýana duýga-dünýä hyzmatkär, gul bolmaga getirýär. Nebsiň guluna öwürülen ynsan Haky, hakykaty bilmeýär. Dana hatda öz döwrüniň dindarlarynyň hem nebsiň-dünýäniň hyzmatyndadyklaryny nygtapdyr. Geliň, şahyryň öz döwürdeş dindarlary barada ýazan setirlerine ýüzleneliň.

Ryýa boldy köpüň okan namazy,
Taňry hiç birinden bolmady razy,

Pygamber ornunda oturan kazy,
Para üçin elini aç a başlady. (1, 143 sah.)

– diýen setirlerinde dananyň döwrüniň din hadymalarynyň ahlagyndan göwni geçgin. Nebis belasyndan halas bolmadyk, päklikden alysa galan din wekilleri bilen ol bir perdeden gopup bilmän, özüni bulardan bir gyraga, yraga, pyraga çekmeli bolandygy duýulýar.

Kazy bolan bir jogapda durmady,
Gije mähnet tartyp kitap görmedi,
Şerigat ugrunda dogry ýörmedi,
Nebis üçin imansyz öte başlady. (1, 143 sah.)

diýen otlukly setirlerinde Magtymguly döwürdeş dindarlarynyň sowatlylyk ýagdaýynyň öwerlik dældigini, nebis belasyndan halas bolmadyk kazylaryň şahyryň kalbynyň ideýän arassa kalp ynsanlaryndan bolmandygyny nygtaýar. Töwereginde, zamanasynda bolup geçýän adalatsyzlyklar, bulam-bujarlyklar şahyryň kalbyny juda paralapdyr. Pyragy öz döwürdeş dindarlaryndan özüni gyraga-pyraga çekdi, ýöne ol dymmady. Ynsany arassa ahlak bilen, hoş niýetler bilen ýaşamaga çagyrmagyny dowam edipdir. Şahyr:

Sopulyk lybasy hoşdur, geýgin için sap edip,
Bolsa möý-möjek için bu eski-şaly neýlerem –

diýmek bilen, şahyr bizi päkligiň dolandyryan ruhy dünýäsine (sopuçylyk diýip atlandyrylýan) çagyryar, dananyň «sopuçylyk» meýdançasyna barmak üçin biz Pyragynyň «dünýe» diýip atlandyryan ýa-da şertlendirýän nebis belasy bilen baglanyşykly duýgularymyzy: kanagatsyz, soňsuz, şükranalykdan daşdaky... päklige galtaşmaýan ýa-da gytaklaýyn galtaşýan niýetlerimizi, hereketlerimizi, amallarymyzy, gyzylanmalarymyzy terk etmeli. Sebäbi ynsan nebis belasyndan halas bolan ýagdaýynda jemgyýet üçin peýdaly hereketlere ukyply bolýar. Ynsanyň içki meniniň dolandyryjysy nebisden halas däl ýagdaýdaka, adam özüniň we jemagatyň hakyky hemaýatkäri bolmaktan ruhy taýdan ejiz gelýär. Magtymguly sopuçylygyň ýodalary

bilen päklik ýoluna, bu päklenişden soň bizi päklik ülkesine eltmeK isläpdir. Hezreti Magtymgula bu başardypdyr hem.

Şahyryň setirlerini okan islendik adamyň halallyga, zähmet-söýerlige, dostluga... bolan garaýyşlary öňküsinden ynsanlaşan hala düşýär:

Her kimiň ne mukdar bolsa yhlasy,
Şol mukdar açykdyr Hakyň dergahy,

Ýa-da:

Gutular sen Hak ýolunda jan berseň,
Hülle bolar bir garyba don berseň,
Saýa bolar mätäçlere nan berseň,
Bir aýj doýurmak haçdyr, ýaranlar. (1, 221 sah.)

diýýän şahyryň baş maksady dini duýgulary yralamak, oýarmak bilen adamlaryň arasyndaky bulam-bujarlygy sazlaşyga öwürmekdir. Dana biziň ruhy taýdan päklenmegimizi isleýär. Dananyň baş maksady – adamzadyň doganlaşmagy-dostlaşmagy, ysnyşmagy. Şahyr dokuň aja, barlynyň ýoksula doganlyk goluny, ynsanlyk goluny uzatmagyny isläpdir. Haç sogabyny gazanmak baradaky, sogap gazanmak hakyndaky söhbetler bilen öz baş maksadyny nyşanalapdyr. Akyldar nyşanany urupdyr. Şahyryň setirleri hak eýesini tapypdyr. Adamzady päk, arassa ahlaklylyga, kanagatlylyga, şükranalyga ugrukdyrypdyr.

Şahyr:

Bu dünýä mülkünde soltandyr, şadyr,
Kysmatyna kaýyl bolsa adamzat. (1, 258 sah.)

– diýmek bilen, megerem, bizi terkidünýälige däl-de, kanagatly, şükürli bolmaga çagyryýar. Kanagatlylyk, şükranalyk duýgulary bolsa, adamy ruhobelentlige eltýär. Ruhobelentlik hem ynsanyň bagta, üstünliklere barýan ýodasy.

Akyldar özünden öň ýazylan kitaplaryň uçursyz köpüsini özleşdiripdir. Öz döwrüniň halyna aň bilen çemeleşip, üstesine-de,

syzyp-duýup akyl ýetiripdir. Syzgyr gulaklary, duýgur dideleri bilen özünden öňki döwürleriň ruhunyň kemçilikli we kämil taraplaryny ilik-düwme öwrenipdir. Adamzadyň düýni bilen şahyr öz döwrüniň nikasyndan geljegi dünýä indiripdir. Bu akyl ýetirme tebigatyň ýşaratlaryny, ümlerini... syzyp, duýup bilýän, başgaça, biziň halatly atlandyryan ynsanlarymyza mahsus hal.

Dünýäniň ölümliligini öwran-öwran nygtaýan şahyryň baş maksady, terkidünýälik däl. Onuň baş maksady bu gysga «Her näçe yaşasaň hem ahry ölümlü dünýäde gury gelip, boş gitmezligimiz». «Ölüm ýadymdadyr, gorky gözümde» diýmek bilen, Pyragy bizi päklige, päklenmeklige çagyryar. Berlen az salym. Bu salymda hoş işleri amal etmeli, ömri bihuda nogsanlyklara sarp etmeli däl. Älemi hak işiň netijeleriniň aýlaýandygy nygtalýar. Dowzahyň ady bilen emel edip, adamzady ýagşy amallara atarmak isleýär. Dünýäniň baş günlükdigi hakyndaky nygtamalarynyň üsti bilen dana adamzadyň kalbyndan hebis atly san ýetmez kelleli aždarhany aýyrmak isleýär. Ynsanyň az wagtyk berlen ömründe wagtyny bihuda geçirmeli däl-digini düşündirýär. Ömür – bu tebigatyň peşgeşi, ýöne ömür baky däl. Berlen wagt – nygmat, gadyryny bilip, gymmatyny duýup, halal işläp, haýyr işlere sarp etmeli.

Janyň barlygynda haýyr gazansaň,
Rahat ýatjak ýeriň – kümmet ýagşydyr. (1, 94 sah.)

Ýa-da:

Adamzat myhmandyr dünýä öýüne,
Bir gün öý içinde myhman tapylmaz. (1, 253 sah.)

Tirilikde ölüm işin görewer,
Bir gün jeset içre bu jan tapylmaz. (1, 67 sah.)

Ýa-da:

Ýetime, ýesire dözseň, mal berseň,
Sansyz sogap dörär barsaň zyyňdan. (1, 208 sah.)

Ýa-da:

Kyýamat gün jomarda dowzahdan zyýan ýetmezmiş. (1, 267 sah.)

diýýän şahyryň baş maksady ahyryýetden öň haýyrly, halal, päk, doganlaşyp, ynsan hökmünde ysnyşykly ýaşamagy başaryan ynsany kemala getirmek.

Şahyryň goşgulary ýer ýüzüniň ynsanlaryny ruhy saplyga, kalby päklige gönükdirýän çelgi. Dananyň döredijiligi egsilmeyän, peselmeyän derýa. Bu derýanyň kenarynyň islendik ýeri güzer, içinde ganyber... Bu derýa öz teşnesiniň gabyna görä suwy özi berýär. Pyragynyň döredijiliginiň jadyly taraplarynyň iň esasysy sowatlylygyň islendik mertebesindäki okyjy onuň goşgularyndan öz derejesine, sowat derejesine görä many susup bilýär.

Şahyr aram-aram ruhy päkligiň terezisini hut real durmuşyň özi bilen taýlaýar. Magtymguly «Gara reň bolar» goşgusynda:

Içiň serden sakla, tiliň gybatdan,
Saklamasaň göwün gözgiň zeň bolar.

Ýagşy gylyk duşmanyňy dost eýlä,
 Gylygyň bet bolsa, işin jeň bolar.

Her kimde bolmasa iman eseri,
Ýüregi erimez syýa reň bolar. (1, 259 sah.)

– diýip, arassa kalp bilen ýaşamagyň ýollaryny salgy berýär.

«Dost tapylmaz dar ýigide ýa-da öz köňlün goýmasaň dost göwni ynjar» diýen sözleriň üsti bilen hut durmuşy subutnamalara ýüzlenýär. Ýagşy gylyk bilen adamlar dostana gatnaşykda bolsalar, içni şer işlerden saplap, iman yşgynda ýaşasalar, adamzadyň öz gysga ömründe bu dünýäni jennet kysmy hezillige öwrüp biljekdigini sada dilde düşündiripdir.

Ryzk üçin gam iýme Haka zikr eýle,
Ozalda ýazylan senden daş bolmaz. (1, 132 sah.)

– diýen setirlerini okanyňda, harsydünýäligiň dermanyna gabat gelen ýaly kanagatlanma, şükranalyk duýgusy kalba dolýar.

Bu dünýe mülküne soltandyr şadyr,
Kysmatyna kaýyl bolsa adamzat. (1, 258 sah.)

– diýen setirlerini okanyňda, hakykatdan hem, kysmatyňy okap bolýan bolsady, düşünesdim ýazylanyna, yşarat edilenine, onda hakykatdanam käbir çeper eserlerimizdäki ýaly kysmata garşy göreşip, maňlaýy daşa ura-ura maňlaýsyz galmagyň ýa-da eleme-deşik edilen bagty gola salmagyň lezzeti nä diýesiň gelýär?

Belki, birnäçe synanyşmadan, azda-kände göreşmekden soň, berilmejek bagty gaňryp aljak bolsaň, kysmata ýazylany bozjak bolsaň, has erbetliginiň artýan bolmagam mümkin-ä. Dana bize kysmata kaýylyk babatda köp zatlary üm-yşarat edipdir:

Ömrüňe aldanma, ötgenňe ýanma,
Malyňa guwanma, mülke daýanma,
Munda bet iş etme, anda utanma,
Hasap günü haýryň alyp bar bile. (1, 276 sah.)

Hakykatdan hem, ynsana tebigat ýaşap ýadar ýaly uzak wagt –
– ömür bermändir. Özüne berlen pursaty haýyr işlere sarp edere paýhas, tejribe, aň... beripdir. Magtymguly atamyz bize berlen ömri-pursaty diňe haýra bagyş edip, nebse zabt edip ýaşamagy ündeýär. Akyldaryň ündewleri diňe türkmen milletine niýetlenen däl, ol ähli adamzat kalbynyň hossary, iň bir begençli ýeri Ýer şary päkligiň hyrydary. Päkligiň hyrydarlary bolsa, Magtymgulyň döredijiliginiň hossarlary.

Edebiýatlar:

1. Gurbanguly Berdimuhamedow. Älem içre at gezer. – Aşgabat, 2011.
2. R. Rahmanow. Edebiýat ylmyna degişli terminleriň sözlügi. – Aşgabat, «Türkmenistan» neşirýaty, 1966.
3. Magtymguly. Şygyrlar. – Aşgabat, 1992.

Göwher Şamyýewa,
okuw bölüminiň 1-nji derejeli hünärmeni

MAGTYMGULYNYŇ ŞAHRANA DÜNYÄSI

Beýik türkmen akyldary Magtymguly Pyragy özüniň pähim-paýhasa ýugrulan eserleri bilen türkmen halkynyň, şol sanda Gündogar halklarynyň taryhynda we ruhy dünýäsinde öçmejek yz galdyran söz ussadydyr. Şahyryň eserleri türkmen kalbynyň aýnasydyr. Onuň watansöýüjilik, halallyk, pespällilik, adamkärçilik duýgulary bilen bezelen çuň many-mazmunly eserleri halkymyzyň ruhy baýlygy bolup, türkmen nusgawy edebiýatymyzyň genji-hazy-nasyna öwürüldi.

Zamanasynyň ylymly-bilimli adamy, XVIII asyryň görnükli şahyry, ylym öwreden öz mähriban pederi Döwletmämet Azadydan tälim alan, mekdep gören, Gündogaryň dana kişilerine gol beren Magtymgulynyň öwüt-ündewe ýugrulan pelsepewi şygyrlary şahyryň edebi mirasyny, şeýle hem onuň şahsyýetini açyp görkezmekde uly ähmiýete eýedir. Şahyryň akyl-parasatly, welilik garaýyşly şygyrlarynyň jadysy ýürekden ýürege ornap, asyrdan asyra uzap bilýän ruhy çeşmedir, gymmatly baýlykdyr. Şahyryň tutuş döredijiligini bezäp duran eserleri onuň ýürek owazyny, durşy bilen päklige ýugrulan arzuw-hyýallaryny, isleg-maksatlaryny beýan edýär. Şahyryň ajaýyp şygyrlary watansöýüjilik, adamkärçilik, bir-birege hormat, geçirimlilik, sabyr-kanagatlylyk ýaly çuňňur many-mazmunly, yn-sanperwerlige ýugrulan edebi garaýyşlary özünde jemleýändigini bilen özüne çekijidir.

Magtymgulynyň diňe bir döredijilik tematikasynyň giňligi barada däl, eýsem, onuň döredijiligindäki tebigat bilen bagly çeper suratkeşlik hakda-da aýdara zat, edere gürrüň kân. Magtymgulynyň şahyrana dünýäsinde tebigat meselesi ideýa-çeperçilik maksatlara utgaşyp gidýän çeper keşp hökmünde açylýar. Şahyryň eserlerindäki tebigat şekilleri şygyr gahrymanynyň häsiýetine, ruhy halyna, duýgy-hyjuwyna çeper çözügüt bermek üçin uly hyzmat eýedir.

Adamyň tebigat bilen gatnaşygynyň ynsanyýet döräli bäre örän gadymyýetden baş alyp gaýdýandygy baradaky pikir jedelsiz hakykatdyr. Tebigatsyz ýaşayyş ýokdur. Adam bilen tebigat dialektiki bitewilikdir. Aslynda, adam tebigatyň miwesidir. Şu nukdaý-nazardan olar dialektiki taýdan aýrylmaz baglanyşyklydyr. Ynsan bilen tebigatyň arasyndaky bu gatnaşyk adam üçin älem barlygyna, dünýä, daş-töwerege, ýaşayyş-durmuşa, hatda onuň özüne akyl ýetirmegiň açary bolup hyzmat edipdir. Diýmek, tebigat dünýä akyl ýetirmegiň esasy çüşmesidir. Dünýä akyl ýetirmegiň ylmy hem çeperçilik açyşlary özüniň gözbaşlaryny älemiň, bütin barlygyň emele gelşi baradaky gadymy filosofiýadan alyp gaýdýar. Ol dünýäniň emele gelşini dört element bilen baglanyşdyrýan pelsepedir. Köklerini gadymyýetlere urýan bu pelsepe tutuş barlygyň, bütin dünýäniň dört zatdan: otdan, suwdan, toprakdan, howadan emele gelendigi baradaky dünýägaraýyşy özünde jemleýär. Adamzadyň dünýä akyl ýetirişde sadadan çylşyrymla uzaýan bu kötelli ýoluna ser salsak, dünýä akyl ýetirmegiň heňnamlaryň üstünden aşyp gelen uzak taryhyna nazar aýlasak, onda dünýä hem tebigat baradaky bu ylmy pikiriň we çeper oýlanyşyň ýyllar içre tараşlanyp, şu güne çenli kämilleşip gelen milli hem medeni mirasymyzyň esasy meseleleriniň biri bolandygyny görmek bolýar. Tebigat hem dünýä baradaky mesele umumadamzat meselesi hökmünde bütin dünýä ylmy pikiriniň we dünýä edebiýatynyň çeperçilik çözgüdi gözlenýän meseleleriniň biri bolup geldi we şeýle bolmagynda hem galýar.

Elbetde, tebigat keşbiniň çeper pikirlenmäniň taryhyna haçan girendigini anyk kesgitlemek mümkin däl. Ýöne ilkidurmuş adamlarynyň ýaşan döwürlerinden başlap, biziň günlerimize çenli adam we tebigat baradaky garaýyşlaryň dürli çeperçilik şöhlenmesini görüp bilýändigimiz adam-tebigat aragatnaşygynyň gadymyýetden gözbaş alýandygyny tassyklaýar. Halk döredijiliginde, çeper edebiýatda tebigat bilen adamyň gatnaşygy baradaky idealistik we materialistik garaýyşlaryň giden bir älemi ýaýylyp ýatyr. Halk döredijiliginde hem, ýazuwly edebiýatda hem tebigat bilen adamyň gatnaşygy baradaky meseleleler çeperçilik taýdan köptaraplaýyn

işlenilipdir we asyrlarboýy ösdürilipdir. Şeýlelikde, tebigat dünýä akyl ýetirmegiň, jemgyýete içgin baha bermegiň, adam häsiýetini açmagyň, oňa düşünmegiň çeperçilik giňişligine öwrülipdir.

Magtymguly Pyragynyň döredijiligindäki watançylyk, ynsan-perwerlik meseleleri tebigat şekilleri bilen has aýdyň ýüze çykarylýar. Şahyryň şygrylarynda şygyr gahrymanynyň Watana, il-gününe bolan tükeniksiz söýgüsi onuň tebigatyna bolan mähir-muhabbet bilen çeper beýan edilýär. Has dogrusy, şahyryň döredijiliginde çeperçilik gymmata, şahyrana mazmuna eýe bolan tebigat şekilleri: howalanyp duran gojaman daglar, akar çeşmeler, çasly çaylar, dürli ir-iýmişli bag-bakjalar... şygyr gahrymanynyň dünýä, jemgyýet, döwür, durmuş, adam we onuň häsiýeti baradaky oýlanmalarynyň, duýgulanmalarynyň, hyjuwanmalarynyň özenidir. Şahyr tebigat gözelligini özüniň hyýalbentlige ýugrulan çeper suratkeşligi bilen bezäpdir. Tebigat hadysalaryny duýmak, ony çeper özleşdirmek we janly keşp hökmünde teswirlemek täri onuň şygryýetine mahsus alamatdyr. Şahyryň tebigata garaýşy tebigatyň köpdürlüliginde, hadysalarynyň dürli röwüşde üýtgäp durmagynda däl-de, adamyň oňa bolan gatnaşygynda ýüze çykarylýar.

Şu makalada, esasan, şahyryň dünýäni çeper görüş aňy, pikiri bilen jebislikde dem alýan tebigat suratkeşligi, onda-da şahyryň hyýalbentlik giňişliginde ýaşayan tebigat suratkeşligi hakynda gürrüň etmekçi bolýarys. Şahyryň döredijiligindäki hyýaly tebigat suratkeşliginiň gürrüňine geçmezden ozal, onuň türkmen edebiyatynda tutýan orny barada gysgaça durup geçmek zerurdyr.

Romantizmiň wekili täze bir jemgyýeti aňynda gurup, täzeçe ýaşamagyň aladasyny edýän şahsyýetdir. Magtymgulynyň hem döredijiligindäki şygyr gahrymanynyň, köplenç halatda, şeýle häsiýetde çykyş edýändigini kanunalaýyk ýagdaýdyr. Çünki Magtymgulynyň ýaşan döwri syýasy we jemgyýetçilik pikirlerde gapma-garşylyklaryň möwç uran döwrüdür. Döwür syýasy-jemgyýetçilik durmuşyň tümlüginde böwsüp, watançylyk, tebigaty söýmek, gözellige ymtılmak ýaly pikirleri orta çykaran döwürdir. Şonuň netijesinde, gapma-garşylykly jemgyýetiň hut özi kämil adamy ýüze çy-

kardy. Kämil adamyň häsiýetinde çylşyrymlylyklaryň bolmagy hem zamananyň, durmuşyň önümi, jemgyýetçilik-syýasy gatnaşyklaryň, gapma-garşylyklaryň täsiri netijesinde. Şol sebäpli hem döwrüň gahrymany arzuwçyl, mistik, hyýalbent, şol bir wagtyň özünde hem sussupes adamdyr. Şahyryň sygyr gahrymany jemgyýete, tebigata öz ýüreginiň meýli, öz ahlak kanunlary bilen garaýan ynsandyr. Gahrymanyň çeper görşi, tebigaty kabul edişi-de düýbünden başgaçadyr. Ol biziň adaty görşümüz ýa-da öwrenişen tebigatymyz däldir. Onuň üçin şahyrana tebigat sygyr gahrymanynyň ruhy bilen bagly bolan, onuň duýgulary esasynda gurnalan tebigatdyr. Şonuň üçin dünýäni görşi-de başgaçadyr. Çünki hyýalbentlige ýugrulan şahyrana eserdäki tebigat adaty tebigatdan özboluşlylygy, syrlylygy, jadylylygy, adam ruhlulygy bilen tapawutlanýar. Şahyr tebigaty şol durşuna, ýagny «ýalaňaçlygyna» şygryýete girizmän, ony hesretiň, begenjiň, ejiriň, şatlygyň lybasyna бүрәп, janly keşpde ýüze çykarýar:

Baglar başyn egdi, dökdi gözýaşyn.

Ýa-da:

Gara daglar dözmeý, serin galdyrdy. (3, 112 sah.)

«Baglaryň gözýaş döküp oturmagy», «daglaryň gynanjy, dözmezçiligi» boljak zatmy? Elbetde, ýok. Eýsem, Magtymgulynyň şygryýetinde bolşy ýaly, hakyky tebigat gam-gussa batyp bilermi?! Adaty tebigatda beýle ýagdaýlara gabat gelmek mümkin däl. Şahyryň şygryrlaryndaky tebigatyň ýokardaky ýaly gahrymanyň ruhy dünýäsi bilen gönüden-göni gatnaşykda ýüze çykmalara, ýagny çeper serişdeler arkaly janly keşbe girmegine durmuşyň hut özi sebäp bolandyr. Jemgyýetiň, döwrüň ruhunda bolup geçýän sarsynlar sygyr gahrymanynyň ruhy dünýäsinde hem öz zarby, öz sesi bilen ýaňlanyp dur:

Magtymguly aýdar, mejalym bardyr,
Günler öter boldy, ah-zarym bardyr,

Çekdigim jebirdir, pişäm azardyr,
Ýalňyz galyp baran akybet dünýädir. (4, 98 sah.)

Şeýle mazmunly şygyrlar şahyryň döredijiliginiň pikir sütüni-ni emele getirýär. Şygyr gahrymanynyň ruhy çökgünliginiň düýp sebäbi hem zamananyň gapma-garşylyklarynyň şaýady bolmak, çaknyşyklarynyň pidasy bolmak netijesinde günleriň ahy-zar bilen ötýänligindedir. Şahyryň şygyr gahrymanyny agyr oýlara, gam-gus-salara batyran ruhy çökgünlik tebigatyň gözəl görküniň ýüzüne hem gussaly perdäniň çekilmegine sebäp bolupdyr:

Guwwasy bent kyldy umman içinde,
Bilbil ýesir düşdi, bossan içinde,
Luw bent boldy, bakyň, derýa içinde,
Her kese ser salan hupbat dünýädir. (4, 98 sah.)

Şeýle setirleriň şahyryň zehininde gaýnap, onuň şygyrlarynda tebigat hadysalarynyň öz ýaşan döwrüne laýyk gapma-garşylyklaryň simwoliki beýanyna öwürilmegi tebigy ýagdaýdyr. Şygyr gahry-manynyň ruhy dünýäsine düşen sarsgyn tebigat gözellikleriniň ýars-gyn tapan görnüşiniň çeper beýany bilen sazlaşykly çykýar. Şahyryň goşgularyndaky tebigatyň çeper detallyk aýratynlygyna eýe bolşy hem onuň hakyky derejesinden has ýarsdyrylan görnüşde ýüze çy-karylýandygy bilen baglydyr.

Magtymgulynyň şygyrlaryny has ýokary şahyranalyga bes-len, has kämil keşpli tebigat bezeýär. Munda dürli röwüşli, janly, ulaldylan tebigat ýaşaýar. Sözüň doly manysynda, şahyryň dörediji-liginde şahyrana ruh we çeper dem salnan tebigat suratkeşliginiň tü-keniksiz ulgamy bar. Tebigatyň halky mazmun bilen janlandyrylma-gy, elbetde, Magtymgulynyň beýik ussatlygynyň nyşanydyr. Onuň tebigat suratkeşliginiň halky häsiýeti tebigaty «ynsanlaşdyryp» bi-lenliginden gelip çykýar. Tebigat detally şygyrlaryň düýp özeniniň halk durmuşynyň jümmüşine aralaşyp, özünde birgiden dünýewi, durmuşy pikirleri jemlänligindedir. Şeýle çeper mazmunyň jemgy-ýetçilik durmuşynyň durkuny aýdyňlaşdyrmakda, şygyr gahryma-

nynyň häsiýetini anyklaşdyrmakda hem uly hyzmaty bardyr. Edebiýatçy alym M. Annamuhammedow Magtymgulynyň şygyr gahrymanynyň häsiýetini öwrenip, şeýle netijä gelýär: «Magtymguluda tebigat örän agrasdyr, gazaplydyr, çünki gahrymanyň özi agras hem gazaplydyr. Gahrymanyň saçyny agardan, bilini бүken durmuşa, sreda görä, tebigat hem maýyp-müjrupdir, çürkeglidir. Hut şu sebäbe görä, ol awuly hem-de rehimsizdir. Elmydama, daglar dumanly we gowgaly, derýalar kä guraýar, käte bolsa kenaryndan çykyp, dünýäni gark edýär. Endigan tebigat onuň şygryna asla mahsus hadysa däl». Alym sözünü şahyryň «Döke başlady» şygryndan:

Gömüldi derýalar, ýykyldy daglar,
Ýetimler gözýaşyn döke başlady. (3, 140 sah.)

– diýen setirlerini mysal almak bilen tassyklaýar.

Bu setirlerden görnüşi ýaly, Magtymguluda tebigat hakykatdan hem, aladaly, galagoply, jebirli, derdeserli tebigatdyr. Magtymgulynyň tebigat suratkeşligi jemgyýete, durmuşa garaýşy bilen, ony duýşy bilen ýüze çykýan tebigatdyr. Şeýle hem gahrymanyň duýgusyna, ruhy halyna baglanan tebigat görnüşiniň şygyr gahrymanynyň häsiýetini açmakda uly hyzmaty bardyr. Şahyryň şygrylaryndaky tebigatda adam duýgularynyň her bir tirpildisi hem bildirip we duýlup dur.

Magtymgulynyň eserlerinde tebigat suratkeşliginiň özboluşly we köptaraplydygyny şygrylaryň mysalynda göz ýetirmek bolýar. Şahyryň şygrylarynda diňe bir «arassa» peýzaž çeper keşbini görmek däl-de, şygryň many-mazmunyny açmakda tebigatyň çeper serişde hökmündäki hyzmatyny, çeper keşp (obraz) hökmünde açylyşyny, realistik we romantiki obrazlylyk öwüşginini, şeýle hem tebigatyň şygyr gahrymanynyň emosional duýgularyny ýüze çykarmakdaky alamatlaryny synlamak bolýar.

Şahyryň eserlerinde jemgyýetiň keşbi, adamlaryň hal-ýagdaýy ýurduň tebigaty bilen bagly suratkeşlige eýlenende, has aýdyň duýulýar. Şeýle eserler onuň döredijiliginiň agramly bölegini tutýar. Şahyryň şygyr gahrymanynyň häsiýetini bitewileşdirýän oýlanmalar

onuň watançylyk duýgulara ýugrulan hyjuwlanmalaryndan baş alyp gaýdýar. Şahyryň «Gürgeniň» şygryny alyp göreliň.

Magtymguly şygryň ilkinji setirlerinden başlap, ýurdunyň göz-
zel tebigatyny uly hyjuw bilen wasp edýär:

Öňünde belent dag, serinde duman,
Deňizden öwürer ýeli Gürgeniň.
Bulut oýnap, dolsa çäylara baran,
Akar boz bulanyp sili Gürgeniň.

Tokaýlary bardyr gargy, gamyşly,
Gözelleri bardyr altyn, kümüşli,
Boz güsbent, gyr ýylky, gara gäwmişli,
Argaly gäw bolar, maly Gürgeniň.

Uly hyjuw bilen wasp edilýän bu göz-
zel tebigat görnüşi kalbyňy heýjana
getirýän Gürgen jülgesiniň waspy. Ýylyň
dört paslynda özüniň owadan hem hoş-
tap tebigaty bilen göwün göteriji mekanyň,
dogduk depäniň, goşgynyň soňunda nygtalyşy
ýaly, däli Gürgeniň waspy. Şonuň üçin
şygyr gahrymanynyň duýgulanmalary göz-
zel tebigatyň däli-porhan şohlugy, badyho-
walygy ýaly şol hem badyhowa hyjuwlara
esaslanýar. Şahyryň duýgy meýdany, hyjuw-
lanyş örüsi juda giň. Şygyr gahrymanynyň
hyjuwlanyş giňişligi öz başlangyjyny
«seri dumanly belent daglaryň» depesinden,
«deňizden öwürýän» göwün joşduryjy
salkyn ýelleriň arkasyndan, «boz bulanyp
akýan sil» bolup, çasly çäylara ýagyş-
ýagmyr dolýan oýunbaz bulutlaryň örkü-
jinden alyp gaýdýar. Hut şu sebäplere görä,
şygyr gahrymanynyň howalasy belent.
Onuň hyjuwlanyş giňişliginiň gözelligi
aýtymy bilen tebigat gözelliginiň köp öwüş-
ginli ýaýrawynyň arasynda dialektiki
sazlaşyk bar. Bu bolsa şygyrda duýgula-
nyşyň şahyrana göreňligi bilen häsiýetiň
açylyş giňişliginiň arasyndaky beýik
sazlaşygy emele getirýär. Çeper detallaryň,
şahyrana oýlanmalaryň, pikir öwürmeleriň
ideýa görä häsiýet açyş aýratynlygyny
ýüze çykarýan gözelligini döredýär.
Diýmek, tebigat gözelligi şahyrana gözelligi
döredýär. Bu bolsa sungatyň gözelligi
derejesine, gözelligiň sungat derejesine ýet-

megidir. Beýik sazlaşyklar şeýle döreyär. Äleme şowhun salan tebigat gözelligine eýlenen çeper şahyrana detallar arkaly häsiýet açyş ussatlygynyň ýüze çykmany bolan bu şygyr diňe bir Magtymgulynyň döredijiligini däl, eýsem, umumy nusgawy şygryýetimizi bezeýän eserleriň biridir.

Edebiýatlar:

1. Gurbanguly Berdimuhamedow. Älem içre at gezer. – Aşgabat, 2011.
2. Gurbanguly Berdimuhamedow. Döwlet guşy. – Aşgabat, 2013.
3. Magtymguly. Şygyrlar. I tom. – Aşgabat, 1992.
4. Magtymguly. Saýlanan eserler. II tom. – Aşgabat, 1983.

*Gülnar Nepesowa,
türkmen dili kafedrasynyň mugallymy*

MAGTYMGULYNYŇ GOŞGULARYNDAKY TARYHY SÖZLER

*T*ürkmen diliniň baý sözlük düzümi bar. Jemgyýetiň ösüşi bilen aýrylmaz baglanyşykly diliň sözlük düzümi-de hemişe ösüşde, özgerişde bolýar. Dildäki käbir sözleriň ulanyşdan galmany, birtoparynyň ulanylyşynyň peselmegi türkmen diliniň sözlük düzüminiň hemişe üýtgäp durmagyna alyp barýar.

Dilimiziň sözlük düzümi dürli taryhy döwürleriň önümi. Onda häzirki döwürde ýüze çykan sözler-de, gadym wagtlarda peýda bolan sözler-de bar. Ol sözleriň ulanylyşy-da birmeňzeş däl, olaryň birnäçesi işjeň ulanylýarlar, birnäçesi işjeň ulanylmaýar, käbirleri bolsa asla ulanylmaýarlar (1, 154 sah.). Şeýle sözleriň bir görnüşi taryhy sözlerdir. Bu sözler belli bir döwürde dowam eden taryhy wakalara, hadysalara degişli sözlerdir (2, 76 sah.). Bu sözleriň özleriniň we manylarynyň unudylmagy halkymyzyň durmuşynda ýüze çykan özgerişler bilen aýrylmaz baglanyşyklydyr (3, 173 sah.).

Jemgyýetiň, adamlaryň durmuş tejribesiniň ösmegi esasynda ölçeg atlary-da üýtgäpdir. Maldarçylygyň, ekerançylygyň ösmegi bilen adamlaryň arasynda has irki döwürlerden başlap ölçeg aňlatmaga bolan zerurlyk ýüze çykykdyr. Adamlaryň aňynyň ösmegi, olaryň durmuşa, ýaşaýşa bolan ukyplarynyň artmagy bilen ýaşaýyşda gabat gelýän zerurlyklar netijesinde zähmet gurallary we onuň bilen baglanyşykly ölçeg aňladýan sözler hem döräpdir (4, 3 sah.).

Magtymgulynyň eserleri türkmen diliniň XVIII asyrdan ulanylyşynyň anyk mysalydyr. Ölçeg atlarynyň şahyryň döredijiliginiň mysalynda öwrenmek onuň ýaşan döwründe ulanylan ölçeg atlarynyň ýüze çykarmakda we halkymyzyň şol döwürdäki durmuşy, ýagdaýy barada anyk maglumatlary almakda ähmiýetlidir.

Şahyryň döredijiligine ser salanyňda, onuň döredijiliginde aralyk, uzynlyk, agyrylyk, göwürüm ýaly ölçeg atlarynyň ulanylyp, olaryň häzirki zaman türkmen dilinde ulanylýan ölçeg atlaryndan düýpli tapawutlanýandygyna göz ýetirýärsiň. Bu ölçeg atlarynyň bir aýratynlygy, ýagny olaryň ölçegleri anyk, takyk görkezmeýänligi bilen baglydyr, emma şeýle-de bolsa bu ölçeg atlary uzak taryhyň dowamynda tä anyk, takyk ölçeg atlary ýüze çykýança işjeň ulanylypdyr.

Aralyk, uzynlyk ölçeglerini aňlatmak üçin garyş, gez, daban, agaç, parsah ýaly sözleriň ulanylyşy takyk ölçeg aňladýan metr ulgamy girýänçä dowam edipdir.

Garyş – ortaça, 22–25 santimetr. Bu ölçeg uly adamyň eliniň başam barmagy bilen külbike barmagynyň doly gerlendäki aralygydyr. Bu ölçeg birligini halkymyz, esasan, matany biçmek, tikmek işinde işjeň ulanylypdyrlar.

Magtymguly, ne menzildir durar sen,
 Ýurt kimiňdir agyr işler gurar sen,
 Kysmat olsa garyş ýere girer sen,
 Nesip etse alty arşyn biýz bile. («Köz bile», 386 sah.)

Gez – iki garyş çemesi bolup, 45–50 santimetr, ýagny ýarym metr çemesi uzynlyk ölçegi bolup, tirsekden orta barmagyň ujuna çenli aralygy öz içine alýar.

Hak ýaratdy şol pisleri,
Segsen gez boldy pesleri,
Asmana çykdy sesleri,
Elli müň ýyl şowlar boldy. («Näler boldy», 206 sah.)

Daban – takmynan, 28–32 santimetr aralygynda bolup, adam dabanyň başam barmagyndan ökjäniň yz tarapyna çenli aralykdyr.

Jan matasyn bizden mugtuna alyp,
Bir daban zemine satyp baradyr. («Baradyr», 96 sah.)

Gaçyp gutulmaz sen, kowup ýeterler,
Azym urup, çalyň ýaka tutarlar,
Bir daban zemine läşiň atarlar,
Gara ýere teniň garyp baradyr. («Tutup baradyr», 86 sah.)

Ulanýşdan galan uzynlyk, aralyk ölçeg atlarynyň biri-de ädimdir. Ädim, takmynan, 70 santimetr bolan uzynlykdyr.

Jümle sap-sap ädimni häkini kyldym towap,
Heşť jennetge baryp, Adam, Howwany gördüm-ä.
(«Gördüm-ä», 227 sah.)

Tanap – gektaryň başdan bir bölegine deň bolan ýer ölçegi. Onuň ini-de, boýy-da, takmynan, 60 arçyna deňdir (6, 634 sah.).

Dünýäde müň tanap baglaryň bolsa,
At-ýarag esbasy şaýlaryň bolsa,
Arja-arja tolug mallaryň bolsa,
Paýany ýok, taşlaý-taşlaý gider sen.
(«Bola-bola gider sen», 75 sah.)

Magtymgulynyň döredijiliginde uzynlyk ölçegi hökmünde arçyn sözi hem duş gelýär. **Arçyn** – 0,71 santimetre deň bolan ölçeg birligi bolup, häzirki döwürde bu söz ulanylmaýar (6, 54 sah.).

Kysmat olsa garyş ýere girer sen,
Nesip etse, alty arçyn biýz bile. («Köz bile», 66 sah.)

Ýüzüňni oda ýandyrlar,
Içiňni zähre doldyrlar,
Çekip kyrk arçyn süýndirler. («Binamaz çirkin», 195 sah.)

Persah – 6 km-e barabar uzynlyk ölçegi. Bu ölçeg nusgawy edebiýatyň dilinde persah, parsah, parsaň görnüşinde duş gelýär. (5, 289 sah.)

Magtymguly, sözdür, söhbetdir işiň,
Ajaldan gaýrydan bolmaz teşwüşüň.
Baýlaryň, pakyryň ähli derwüşüň
Ýurdy bolar ýaly farsahlary bar. («Ýaýlahlary bar», 122 sah.)

Agaç – sözi-de aralyk, uzynlyk ölçeg birligi hökmünde işjeň ulanylypdyr. Bu ölçeg birligi häzirkî zaman türkmen dilinde ulanylmaýar. Agaç, takmynan, 6 km-e deň bolan aralygy aňladypdyr (3, 195 sah.).

Abady, haraby, derýasy, düzi,
Ýüz kyrk alty münň agaç ýoldur bu dünýä.

Kyrk alty münň agaç suwdur, derýadyr,
Ýetmiş iki tüýsli dildir bu dünýä.

On iki münň agaç jaýy-Hindistan,
Alty münň agaç ýol arzy Rumustan... («Bu dünýä», 255 sah.)

Keret – arap sözi bolup gezek, sapa diýen manylary aňladýar we sanlar bilen ulanylýar (5, 175 sah.).

Käbä baryp ýedi keret dolansam,
Ýa, Reb, habar bilerinmi, ýar senden. («Ýar senden», 39 sah.)

Ýoldaş bolsaň dile düşmez mur bile,
Ferş tapmaýyn, bile ýatsaň mar bile,
Ýigrimi alty keret ýüz münň ar bile
Karun hazynasyn gola aldym tut. («Ýeldim tut», 510 sah.)

Agyrlygy görkezýän ölçeg atlary-da adamlaryň arasynda alyş-çalyş we söwda gatnaşyklarynyň ýüze çykmagy bilen döräpdir. Agyrlyk ölçeyän anyk ölçeg gurallarynyň we ölçeg birlikleriniň bolmandygy sebäpli ilki başda agyrlyk ölçegleri çen bilen ölçenilipdir. Halkyň gündelik durmuşynda hojalykda ulanylýan gap-gaçlar hem ölçeg serişdesi hökmünde peýdalanylýpdyr. Meşik, çuwal, sanaç, kersen, hum sözleri-de, köplenç, söz düzümi görnüşinde ölçeg bildirmekde işjeň ulanylýpdyr.

Agyrlygy ölçemek üçin gadak, put, batman, mysгал, aýak, seýrek, meýrek, çeyrek ýaly sözlerdenem peýdalanylýpdyr. Aýak, çeyrek, meýrek, seýrek ýaly sözler uly mal öldürilip paýlaşylanda, etň bölkelenişi boýunça atlandyrylýpdyr.

Şahyryň döredijiliginde agyrlyk ölçeyän guralyň ady bolan terezi, mizan sözleri işjeň ulanylýpdyr.

Hak saňa söz diýmez ýalan jahanda,
Edewer bileniň munda, çilimkeş!
Terezi gurulan heýhat gününde
Jogabyň nämedir anda, çilimkeş. («Munda çilimkeş», 108 sah.)

Salsalar mizana, Balkan dagy bolmazdyr päheň.
(«Nowruzdan sen», 157 sah.)

Mysгал – köne söz bolup, ol, takmynan, 4,26 grama deň bolan agyrlyk ölçegi. Bu ölçeg birligini halkymyz geçmişde az mukdar-daky zatlary ölçemek üçin ulanypdyr.

Temmäki diýip her tarapa ýortar sen,
Çala owup, üç mysгaldan tartar sen.
Bir sümgürüp, ýan başyňa sürter sen,
Haram bolar üstüň-baýyň nas atan. («Nas atan», 111 sah.)

Harwar – pars dilinde «eşek ýüki» diýmegi aňladýar. Harwar, takmynan, 300 kg, käbir ýerlerde 25 put hasaplanýar (5, 417 sah.).

Zer dökseň harwar-harwar,
Göze ilmez jan gerek. («Don gerek», 250 sah.)

Iň kiçi agyrlyk ölçegi manysynda zerre, jöw sözleri ulanylypdyr.
Zerre – arap sözi (5, 142 sah.), jöw – arpa manysyndaky pars sözi (5, 129 sah.) bolup, bu sözler bir zadyň ownuk bölegi, azajyk mukdar diýen manylary aňladýar.

Ömrümiň galmady bir zerre şady
Hiç kimse eşitmez ahy-perýady. («Daş galdy», 450 sah.)

Ýok döwletden ýegdir bolsa bir hünär,
Müň hünärden zerre döwlet ýagşydyr. («Söhbet ýagşydyr», 1 sah.)

Ne gazaňja guwanjym, ne hoşwagtlyk malymga,
Jöw mukdaryna geçmez, bu jahan hyýalymga.
(«Seda boldum», 17 sah.)

Şahyr eserlerinde agyrlyk ölçegi manysynda bir zadyň bölegini aňlatmak üçin para, parça sözlerini-de ulanylypdyr. **Para** – pars dilinde (5, 288 sah.) bölek diýen manyny aňladýar.

Owwal-a Hak emirden awara bolgan, naskeş,
Meýniniň pişanasy ýüz para bolgan, naskeş. («Naskeş», 183 sah.)

Jigeri sed para zaty-girýan men.
Mejnun kibi men sergezdan, ýaranlar. («Derman ýaranlar», 75 sah.)

Magtymguly, binowa, biçäre andalyby,
Bir parça gam döwrany bolmuş onuň kesibi.
(«Emeden bizni», 57 sah.)

Gulluk ýetirgin janyňdan,
Aýama parça nanyňdan. («Köýmän ýigide», 187 sah.)

XX asyrdä ölçeg meselesinde anyklygy bilen tapawutlanýan dünýä standartyna geçilmegi bilen Magtymguly eýýamynda ölçeg bildiren bu atlar işjeň ulanylyşdan çykyp, häzirki zaman türkmen dilinde istorizmlere öwrülipdirler. Olaryň dil nukdaýnazaryndan öwrenilmegi diňe Magtymgulyň eserleriniň mazmunyna düşünmek üçin derwaýys bolman, eýsem, XVIII asyr türkmen durmuşyny, ene dilimiziň sözlük düzüminde ýüze çykan özgerişleri yzarlamak üçinem gymmatly maglumatlary berýär.

Edebiýatlar:

1. P. Azymow. Türkmen diliniň meseleleri. – Aşgabat, 1969.
2. Ý. Çöňňäýew. Häzirki zaman türkmen dili. Leksika. – Aşgabat, 1988.
3. B. Weýisow. Türkmen diliniň taryhy. – Aşgabat, 2008.
4. N. Şallyýewa. Ölçeg atларыnyň sözlügi. – Aşgabat, 1995.
5. A. Meredow, S. Ahally. Türkmen klassyky edebiyatynyň sözlügi. – Aşgabat, 1988
6. Türkmen diliniň sözlügi. – Aşgabat, 1962.
7. Magtymguly. Eserler ýygındysy. I, II tom. – Aşgabat, 2013.

*Gülнар Jorayewa,
türkmen dili kafedrasynyň mugallymy*

MAGTYMGULYNYŇ ŞYGYRLARYNDA TIRKEŞ SÖZLER

Ene diliňde sözleri ussatlarça ulanmaklygy Magtymguludan öwrenmeli. Ol öz eserlerinde söz ulanmakda ussatlygyny görkezdi. Antonim, sinonim, meňzetme, deňeşdirme ýaly çeperçilik serişdeleri bilen bir hatarda dürli öwüşginli tirkeş sözleri-de stilistik maksatlar bilen ussatlarça ulanylypdyr.

Ene dilimizde sözler gurluşy taýdan asyl, ýasama, goşma we tirkeş söz görnüşlidirler. Tirkeş sözler olardan käbir aýratynlyklary bilen tapawutlanýarlar.

Tirkeş sözler türkmen diliniň okuw kitaplarynda, okuw gollanmalarında, esasan, gurluşy taýdan öwrenildi (6). Ýöne olar many aňladyşlary, ulanylyşlary taýdan-da asyl, ýasama, goşma sözlerden düýpli tapawutlanýarlar. Tirkeş sözleriň stilistik aýratynlyklaryna-da ýeterlik üns berilmedi.

Hormatly Prezidentimiz Gurbanguly Berdimuhamedowyň tagallasy bilen Magtymguly Pyragynyň doglan gününüň 290 ýyllygynyň belenilýän günlerinde beýik söz ussadyň eserlerinde tirkeş sözleriň-de ulanylyş ussatlygy ünsümizi çekdi. Onuň şygrylarynda meňzetme, deňeşdirme, sinonim, antonim, janlandyрма, ulaltma ýaly çeperçilik serişdeleri bilen bir hatarda, tirkeş sözleriň-de dürli görnüşleri çeperçilik serişdesi hökmünde ulanylypdyr.

Şahyryň eserlerinde dürli söz toparlaryndan bolan tirkeş sözleriň, esasanam, atlaryň tirkeşdirilip ulanylyşyna ýygy-ýygydan duş gelinýär.

Gökleň, ýomut täsip edip özünden,
Çekdi goşun, öňi-ardy bilinmez. («Öňi-ardy bilinmez», 17 sah.)

Magtymguly, şükr eýlegil Hudaga,
Ölüm barabardyr şahu-gedaga. («Ýat bolar», 506 sah.)

Mysaldaky garşylykly manyly atlaryň tirkeşdirilmeginden hasyl bolan tirkeş sözüň manysyndan jemlik aňlanylýar.

Idär idim, alnym bir güzer eken,
Söz diýip bardygym ahy-zar eken.
(«Pelek beren döwrana», 72 sah.)

Gel, köňül, gözlegil älem-jahany...
(«Joşa düşüp sen», 41 sah.)

Manydaş atlaryň tirkeşdirilmegi arkaly many has güýçlendirilipdir.

Ot-çöp, mal-baş, it-guş, älem-jahan, ýorgan-düşek... ýaly mysallarda atlaryň tirkeşdirilmeginden umumylaşdyrmak, jemlik, güýçlendirmek aňlanylýar.

Magtymgulynyň sygyrlarynda tirkeş sypatlaryň-da dürli stilistik öwüşgin bermek aýratynlygyny görmek bolýar.

Janly-jansyz, herne gelse destine,
Dannamaý, dahanna atyp durupdyr. («Utup durupdyr», 129 sah.)

Uly-kiçi uşagy,
Bilinde ýüp guşagy. («Gidip barmyş», 334 sah.)

Dürli-dümen otuň biter,
Her deräň bir ile ýeter. («Soňudagy», 234 sah.)

Ýyrtyk-ýirik düşek örtünji bolar,
Dert ýamany garrylykdyr, ýaranlar.
(«Garrylykdyr, ýaranlar», 102 sah.)

Edepli-ekramly mylaýymzada,
Tä ölinçäň bile ýöresniň geler. («Durasyň geler», 205 sah.)

Manydaş we garşylykly manyly sypatlaryň tirkeşdirilmegi arkaly ýasalan tirkeş sypatlaryň üsti bilen many has nygtalýar, güýçlendirilýär, biri-biriniň üsti ýetirilýär. Meselem: öyli-işikli, ýakyn-ýat, akly-garaly, edepli-ekramly, ýagşy-ýaman.

Tirkeş hallar many aňladyşy taýdan-da, ýasalyşy taýdan-da, işjeňligi taýdan-da beýleki söz toparlaryndan ýasalan tirkeş sözlerden tapawutlanýar. Tirkeş hallaryň komponentleri asyl hem-de ýasama sözlerden bolup bilýär. Olary aňladan manylary taýyndan birnäçe topara bölmek bolar (7, 48–49 sah.).

1. **Wagt aňladýan tikeş hallar:** ir-giç, owal-ahyr, gije-gündiz, ertir-agşam, ýazu-gyş, aýba-aý, öňde-soňda.

Meselem:

Şamu-säher ýatabilmän parahat,
Ýüregim telmurar, göwün bitakat.
(«Bagtym garadyr», 59 sah.)

Ýagşy jahan gözlerime zyndandyr,
Gije-gündiz ganly ýaşym rowandyr. («Ýyl bile», 98 sah.)

Üstümüzde rehimsiz han
Owal-ahyr durar boldy. («Ýörmeli boldy», 492 sah.)

Wagt, esasan, garşylykly manyly hallaryň tirkeşdirilmegi
arkaly aňladylypdyr.

2. **Ýagdaý aňladýan tirkeş hallar:** assa-ýuwaş, gapma-garşy, kül-owram, kül-talhan, kül-uşak, çürt-kesik, aç-açan, üzül-kesil, aman-esen, sag-salamat.

Meselem:

Sag-salamat, sermest bolup gezen jan,
Dört belanyň birisinden iglärler. («Iglärler», 7 sah.)

Perim, ýalňyz-ýeke ýörme,
Ýaman ähliň ýüzün görme. («Gara gözleriň», 202 sah.)

Gymyldy-hereketiň ýagdaýy manydaş hallaryň tirkeşdirilmegi
arkaly aňladylypdyr.

3. **Orun aňladýan tirkeş hallar:** jaýba-jaý, aşak-ýokary, ýerbe-ýer, öňi-soňy, onda-munda.

Meselem:

On iki endam jaýba-jaý
Sünňe ulaşa ýetdiň. («Joşa ýetdiň», 137 sah.)

4. **Tarap görkezýän tirkeş hallar:** ileri-gaýra, eýläk-beýläk, aňry-bäri, oýan-buýan, ondan-oňa, sag-sol.

Meselem:

Mert göwnünde birje kemlik tapylar,
Salar gyljyn, sagy-solun aňlamaz. («Ýolun aňlamaz», 52 sah.)

5. **Mukdar aňladýan tirkeş hallar:** az-kem, az-maz, kem-käs, az-köp, az-azdan.

Meselem:

Magtymguly, galmaz egsigi-kemi,
Her kim barabilse iman gazanyp.

(«Bir-birine bezenip», 418 sah.)

Alla üçin bereýin,
Azu-köp her ne kim bar. («Wagyz», 344 sah.)

Manydaş sözleriň tirkeşdirilmeginden-de tirkeş sözler hasyl bolýarlar. Bu hili tirkeş sözleriň manysy has nygtalýar, güýçlendirilýär ýa-da oňa goşmaça öwüşgin berilýär. Meselem:

Ol andalyp şady-horram boldy gülde sataşyp.
Aklym kesmeý, ne hekaýat baryn ondan sormuşam.

(«Görmüşem», 237 sah.)

Döwlet ile geler bolsa,
Başdan-burun ozan geler. («Ozan geler», 371 sah.)

Ömür-ahyr perýat eýläp,
Ýetmez lahap boýlaryňa. («Boýlaryňa», 126 sah.)

Mysallardaky «mesti-mestana», «şady-horram», «başdan-burun», «ömür-ahyr» tirkeş sözleri iki sany manydaş haldan hasyl bolup, many has nygtalýar, güýçlendirilýär, biri-biriniň üsti ýetirilýär.

Garşylykly manyly hal sözleriniň tirkeşdirilmeginden hasyl bolan tirkeş sözler-de sözlemde stilistik öwüşgin bermekde uly hyzmaty ýerine ýetirýär.

Meselem:

Ýeter saňa iru-giç, ne ýazylsa kysmatda...

(«Duman peýda», 307 sah.)

Garşylykly many aňladýan ir we giç hal sözleriniň tirkeşdirilmeginden wagtyň dowamlylygy aňladylypdyr.

Türkmen dilinde komponentlerine dürli hili goşulmalaryň goşulmagy arkaly hem tirkeş hallaryň ýasalysyna duş gelinýär (2, 58 sah.; 3, 56–64 sah.).

Atlaryň tirkeşdirilip, birinji komponentine -ba/-be, -ma/-me goşulmasynyň goşulmagy bilen ýagdaý aňladýan tirkeş hallar hasyl bolýar: öýme-öý, ýylba-ýyl, aýba-aý. Meselem:

Demme-dem hasrat bilen gözden akar ýaşym meniň.
(«Ýaşym meniň», 270 sah.)

Haýdardan soradym barça atba-at. («Turgul diýdiler», 13 sah.)

Komponentleriniň birine, käte ikisine-de wagt-orun ýa-da çykyş düşümiň -da/-de, -dan/-den goşulmasynyň goşulmagy bilen ýasalan tirkeş hallar:

Aşyk aýdar, azda-köpde pähmiň bar,
Akyl bolsaň, söze gulak tut ýagşy. («Ýat ýagşy», 407 sah.)

Goç ýigidiň at-ýaragy şaý bolsa,
Ýetişer, her ýerde haýda-haý bolsa.
(«Otur-turuşyn görüň», 457 sah.)

Gardaşlar, gün-günden beter bolupdyr,
Ýyl-ýyldan bidgatlar gelse gerekdir. («Magşarnama», 365 sah.)

Ugrum bilmey, ýoldan-ýola azarkam,
Hup mekana, hup saraýa sataşdym. («Sataşdym», 188 sah.)

Görogly dek dagdan-daga ugrasam,
Ýa, Reb, habar bilerinmi, ýar, senden. («Ýar senden», 217 sah.)

Ýusup gezer dilden-dile, şeýda bolup çölden-çöle,
Sorag salyp ilden-ile, çykam, Ýusup diýe-diýe.
(«Ýusup diýe-diýe», 165 sah.)

Hal işliginiň -a/-e goşulmasy goşulan işlikleriň tirkeşmeginden hasyl bolan tirkeş hallar:

Dura-bara dosty sowyr,
Garyp galan barsyz ärden. («Kararsyz ärden», 271 sah.)

Iman gazan, ynsabyňy ýuwutmagyl,
Göre-bile özüň oda atmagyl. («Kär bile», 384 sah.)

Ne durup sen aga-döne ýörişe,
Ömrüň ugur almaz, gitmez uzanyp.
(«Bir-birine bezenip», 418 sah.)

Birinji komponentine -ha/-hä goşulmasynyň goşulmagy bilen ýasalan tirkeş hallardan wagtyň tizligi görkezilýär.

Panydan bakyýa göçhä-göç bolsa,
Telmuryban baka-baka gider sen,
Ajal jamyn berip, içhä-iç bolsa,
Jan ajygyn çeke-çeke gider sen.
(«Baka-baka gider sen», 87 sah.)

Şahyryň eserlerinde pikiri nygtamak, täsirlilikini güýçlendirmek maksady bilen şol bir sözüň gaýtalanyp-tirkeşdirilip ulanylyşyna-da duş gelinýär. Meselem:

Ejiz galyp, garrylyga ýetişen
Dert edinip, öz-özünden aglar, heý! («Baglar, heý», 43 sah.)

Gözüm ýaşyn merjen deý düzüm-düzüm düzdügim.
(«Bilmezmiň», 301 sah.)

Bir günü köňlüne men-menlik gelip,
Dawut kyrk oglundan aýrylmadymy?
(«Aýrylmadymy?», 3 sah.)

Şahyryň dil birliklerini, aýratynam, tirkeş sözleri stilistik mak-satlar bilen ulanmaktaky ussatlygyny ylmy taýdan çuňňur öwren-mek türkmen dil biliminiň önünde durýan derwaýys meseleleriň biridir.

Edebiýatlar:

1. Gurbanguly Berdimuhamedow. Ösüşiň täze belentliklerine tarap. Saýla-nan eserler. 4-nji tom. – Aşgabat, 2011.

2. R. Berdiýew. Häzirki zaman türkmen dilinde goşma sözler. – Aşgabat, 1958.
3. H. Gafurowa. Häzirki zaman türkmen dilinde hallar. – Aşgabat, 1959.
4. Magtymguly. Eserler ýygyndysy. I, II jilt. – Aşgabat, 2013.
5. G. Nepesow. Türkmen diliniň stilistikasy. – Aşgabat, 2012.
6. Türkmen diliniň grammatikasy. Morfologiýa. – Aşgabat, 1999.
7. Абдурахмонов Н. Узбек тилида жуфт сузлар. – Самарканд, 1969.
8. Дмитриев Н. К. Строй тюркских языков. – Москва, 1962.

*Muhammet Jemilow,
aspirantura bölüminiň baş hünärmeni*

«MAGTYMGULY, ÝIGITLIK BIR ÝAZ GÖRNER»...

Gündogaryň beýik akyldary Magtymguly Pyragynyň döredijilik dünýäsi ynsany terbiýelemekde bahasyna ýetip bolmajak ruhy gymmatlykdyr. Söz ussadyňyň edebi mirasynyň esasy taglymaty – ynsandyr, pelsepesi bolsa durmuş bilen berk baglanyşyklydyr. Şonuň üçin hormatly Prezidentimiz Magtymguly Pyragynyň döredijiligine «Magtymguly Pyragy adamzada tämiz ruhly, sagdyn ahlakly, şirin zybanly, ajaýyp şygrylary miras galdyran akyldar şahyrdyr. Bu günki gün adamzat türkmen halkynyň beýik akyldar ogly Magtymguly Pyragynyň hatyrasyny belentde tutup, beýik söz ussadyňyň şygrylaryndan egsilmez ylham, ruhy güýç alýar» diýip, ýokary baha berýär.

Magtymguly Pyragy şygryýet äleminiň özeninde ynsany goýup, adamyň ýaşayşynda, durmuşynda ýigitlik döwri baradaky has pelsepewi pikirleri şygry setirlerinde ussatlyk bilen işledýär.

Ýigitlik döwründe ýatkeşlik we pikirlenmek ukypalary kämilleşýär, şonuň netijesinde bilimi, başarnygy we endigi ele alýar. Ýigitlik döwründe adamyň özbaşdak durmuş ýoluna taýýarlanylş döwri tamamlanylýar, daş-töwerege bolan garaýşy kämilleşýär, bolup geçýän zatlar dogry baha bermek, özüni şahsyýet hökmünde alyp barmak häsiýetleri kemala gelýär. Şonuň üçin Magtymguly bu döwri «Ýigit-

lik – bir gyzyl gülşen...», «...Ýigitlik bir gyzyl güldür...», «Ýigitlik bossandyr...» ýaly meňzetmeler bilen beýan edýär.

Türkmen halky adamyň ýigitlik möwsümünde ilhalar ynsan bolmagy üçin şu aşakdaky ýaly häsiýetleri jemlemelidigini ündäpdir:

– göwnüň ata-enäniň, halkyň, iliň göwni bilen bir perdeden gopýan bolmaly;

– ähli süňňüň bilen olaryň hyzmatynda bolmaly;

– olaryň ýagşy ýörelgelerini has-da ösdürjek bolmaly;

– olaryň abraýyna şarik bolmaly;

– olaryň senden göwni bitin bolmaly;

– olaryň sargytlary seniň üçin kanun bolmaly;

– hiç haçan, hiç babatda olaryň ýüzüne gelmeli däl.

Ýigit bolsaň, ýigrim törtde başe, ona taý gerek

– diýip, ýigit tarypyny şahyr gysga sözde ýetirýär.

Şahyr ýigidiň şahsyýet bolup orta çykmagynda mert, edermen, ugurtapyjy ýaly häsiýetleriniň bolmagyna köp ähmiýet beripdir. Şeýle häsiýetleri özünde jemlän şahsyýet bolup orta çykmagyny Magtymguly her bir ýigide borç edýär. Eger-de şeýle etmese, onda bu döwrüň hem misli bir ýaz, bahar pasly ýaly geçip gidýändigini şeýle tekrarlaýar:

...Ýigitligiň dyza, bile myhmandyr... (2, 243 sah.)

Ýigitlik – eglenmez ýazdyr,

Ir azygyň edinewer! (2, 213 sah.)

Ýigitlik bir göýä baharyň pasly,

Bahar senden gider, zaman eglenmez. (2, 245 sah.)

Şahyr ýigidiň her bir sözünü dogry çözüdini, netijesini çykaryp bilmegi başarmalydygyny aýdyp, şeýle diýýär:

Ýigit oldur – söze eýlese amal...

Ol ýigitler adam tilli haýwandyr,

Söz aňmasa hem ykrary bolmasa. (2, 152 sah.)

Ýokardaky setirlerden görnüşi ýaly, ýigidi ilhalar adam edip orta çykarýan onuň gylyk-häsiýetidir. Şahyr ýigidi wasp edeninde, ähli oňat häsiýetleri «mert», «goç», «ýüňi ýeten» ýaly keşplerde görkezýär. Adama bedeniniň, on iki süňňüniň ähli bölekleriniň tutuş bir göwräni emele getirmekde hyzmat edişi ýaly, aýry-aýry pursatlardaky ýagdaýlar hem bitewi bir keşbi emele getirýär. Ony şahyryň köp şygrylarynda görmek bolýar. Meselem:

Ýigit hoşy – at-ýaragdyr,
Her işe jürýet gerekdir... (2, 100 sah.)

Pederlerimiz ýigidiň häsiýetlerini aýratyn belläpdirdiler we olar şulardyr diýip düşündirýärler:

- goýberen hatasyny (ýalňyşsny) boýnuna alan;
- öz kemçiligini tanap bilen;
- gaharyny ýuwdup bilen;
- il-günüň agyrysyny süňni bilen syzan;
- il-gününe azaryny ýetirmedik;
- özgäniň bagtyna guwanyp bilen;
- il bähbidini özüniňkiden ileri tutup bilen.

Magtymguly şygrylarynda ýigidi suratlandylanda, oňa ýokarky häsiýetler mahsusdyr diýip görkezmek bilen, ilhalar ynsan keşbini janlandyrypdyr. Şeýle-de, şahyr ýigide mertlik häsiýetini onuň uruş tilsimlerinden, harby hileden habarly, söweş wagty özüni çalasyň, batyr, misli «gaplaň» ýaly alyp barýan görnüşde allegoriki simwollaryň üsti bilen suratlandyrypdyr:

Mert oldur ki, köňli bolsa rehimli,
Göwresi giň gerek, sözi pähimli,
Giň ýerde garga dek, özi wehimli,
Ýerinde hünäri, işi gerekdir... (2, 101 sah.)

...Goç ýigitler çapylyp,
Gök damardan gyrmazy ganlar saçylyp,
At salanda, doňuz kimin topulyň,
Aýy kimin asylyşy gerekdir. (2, 101 sah.)

Şahyr şeýle söweş tilsimlerden başy çykmaýan ýigidi onuň «bary hem bir, ýogy hem» diýip ýazgarýar:

Ol ýigitler görde ýagşy,
Başy gowgaly bolmasa. (2, 147 sah.)

Ýigidiň durmuşynda iň esasy hadysalar öýlenmek, perzende gözi düşmek we maşgala ojagyna wepaly bolup, ony abat saklamak hem-de şu durmuşyny, maşgala ojagyny berk goramak hakyndaky pikirler Magtymgulynyň goşgularynda öz ornuny tapýar:

Öý, il gerek, ýorgan-düşek,
Perzent bentdir, aýal – duşak... (2, 120 sah.)

Maşgala gurmak, ol ojagy abat saklamak hakynda Muhammet pygamberiň aýdan sözlerini we yslamda öňe sürülýän esasy şertleri hem ýatlap geçeliň. Pygamberimiz hadyslarynyň birinde şeýle diýýär: «Nikalaşmak, öýlenmek dünýä işleriniň ählisi üçin bereketdir. Allatagala tarapyndan rehmetdir». Pygamberimiz Muhammet aleyhyssalamyň pikirini aryf şahyr Magtymguly Pyragy şygyr setirlerinde şeýle beýan edýär:

...Pygamber sünnetin berjaý,
Kylaýyn diýseň, öylengin. (2, 120 sah.)

Şahyryň şygyrlarynda ynsanyň maşgala durmuşy barada, maşgalanyň maýasy bolan är-aýal gatnaşyklary, olaryň häsiýet taýdan kybapdaş bolmaglary, aýal terbiýesi hakyndaky garaýyşlar düýp mazmun bolup durýar.

Maşgala gurmak, ony abadan saklamak babatda türkmen halkynyň ajaýyp milli döp-dessurlary bar. Şol kada-kanunlar maşgala ojagynyň binýadyny berkitmekde her bir ynsan üçin wajypdyr.

Adamyň ýigitlik döwründe öýlenmek, öý-işikli bolmak durmuşyň kanunydyr. Şeýle-de, ynsan durmuşynyň miwesi bolan perzent, zürýat barada şahyr goşgy setirlerinde belläp geçýär:

Her kişiniň öz zürýady,
Jan joşy – köňül kuwwaty...

Şahyr ýigidiň şahsyýet bolup orta çykmagynda perzende uly ähmiýet berýär. Magtymguly ýaşan zamanasynyň galagoply döwürdigine görä, daşky duşmanlara garşy göreşmekde, söweşmekde, gaýtawul bermekde, il-halky, Watany goramakda zürýadyň gerekdigine uly ähmiýet berip, muny şygry setirlerinde ýörite nygtap belleýär:

Ýigide ogul döwletdir,
Mal galynça, zürýat galsyn! (2, 185 sah.)

...Ogul çyn döwlete meňzär! (2, 172 sah.)

Magtymguly ýigide gowy gylyk-häsiýetleri, ynsanperwerligi, tertip-düzgünliligi, birek-biregi sylamaklygy, mylatkatlylygy, salyhatlylygy, sypaýylygy, kiçigöwünliligi öwüt-ündew edýär. Şahyryň edep-ekrama, ahlak sypatlaryna ýugrulan goşgy setirlerinde umman-umman dürdäne manylar bar. Akyldar ýigidiň il arzuwlaýan ýagşy ynsan hökmünde orta çykmagynda mertligi, sadalygy, paýhaslylygy, salyhatlylygy, işeňnirligi, gaýratlylygy we namysjaňlygy özünde jemlemegi ündeýär.

Magtymguly ýigidiň çeper keşbini janlandyrmak bilen onuň ahlak sypatlaryny kesgitläp, şeýle diýýär:

Her ýigidiň aslyn bileý diýseňiz,
Märekeke otur-turuşyn görüň! (2, 137 sah.)

ýa-da:

Aryf bolsaň, aslyn sorma ýigidiň,
Edebinde, ekramynda bellidir... (2, 265 sah.)

Türkmeniň ganyna siňen myhmansöýerlik däbi hem örän gadymy döwürlerden bäri dowam edip gelýän däplerimiziň biridir. Magtymguly hem şygryýet äleminde myhmansöýerlik däbini beýle-

ki ugurlardan kem goýmandyr. Şahyr bu meselä içgin garap, bu häsiýeti ýigide mahsus etmek bilen, ony mertligiň nyşany hökmünde nygtaýar. Pyragy bu meselede halk döredijiliginiň gyzyla gaplaýmaly «Myhman ataňdan uly», «Gelen – döwlet, giden – mähnet», «Tabagyňda aş eýle, myhman göwnün hoş eýle» ýaly parasatly atalar sözleridir nakyllaryny nusga hökmünde ulanýar, parasatly sözleriň düýpsüz ummanyna akyl ýetiren şahyr ýigide hem şeýle öwüt berýär:

Gelen aş diýip gelmez, turşutmagyl ýüz,
Nana mätäç dälidir, söze myhmandyr. (2, 243 sah.)

Magtymguly myhmansöýerlik häsiýetini ynsanyň ahlak borjy diýip düşündirýär. Ol «är», «goç», «mert» ýaly keşplerde kämil ynsany – ýigidi suratlandyrýar. Ata-babalarymyzyň aýdyp-geçen «Myhman geler işikden, rysgy geler deşikden» diýen ajaýyp parasatly sözleri bar. Ýokarda belleýşimiz ýaly, myhman kabul etmek, oňa hezzet-hormat etmek – bu ynsan ahlak sypatlarynyň biridir, ýöne ýerden pederlerimiz «Bir gün duza mün gün salam» diýip bellemändir. «Myhmansyz öýüň rysgy kemelermiş» ýaly yrymlar bolup, Muhammet pygamber hadysynda: «Myhman kabul etmeýän taýpa dünýädaki iň ýaramaz taýpadyr» diýip aýdypdyr. Bu däbi ýerine ýetirip bilmeýän maşgala ojagyny şahyr:

It gözlemez, pişik bakmaz,
Saçak ýazylmagan ýerde

– diýmek bilen, örän berk tankytlaýar.

Şahyr ynsan durmuşynyň ýaşlyk möwsümünde, has takygy, ýigitlik döwründe şeýle häsiýetleriň ýigidiň ruhuna berk ornalydygyny öwran-öwran nygtaýar.

Pygamberimiz Muhammet aleýhyssalam hadyslarynyň birinde şeýle diýýär: «Il-güne tagam beriň hem-de sözüňizi mylaýym ediň» diýýär. Il arasynda «Sylara güýjüň bolmasa, sylamaga diliň bolsun», «Bugdaý nanyň bolmasa, bugdaý sözüň ýokmudy» ýaly atalar söz-

leri ynsan ahlagynyň ähmiýetini görkezýär. Şahyr hem ýigitde myh-mansöýerlik häsiýetini has-da ösdürmegi öz önünde maksat edinyär:

Hak nazaryn salgan bir serhoş ýigit,
Ynsan üçin sarp eýleýir aşyny...

Ol ýigit myhmansöýer bolmaly diýip düşündirip, onuň sahylyk, jomartlyk ýaly häsiýetler bilen il arasynda adykmagyny isleýär:

Özi Hatam bolup, ýene baý bolsa,
Çar tarapdan myhman gelişin görüň... (2, 137 sah.)

Şeýle-de, Magtymguly ynsan ömrüniň pajarlap ösýän döwründe ýigidiň il-halkyň tanymal ynsany, aşly-nanly adamsy bolmalydygyny:

Mert çykar myhmana güler ýüz bilen,
Namart özüni gizlär myhman ýoluksa. (2, 101 sah.)

Mert çykar myhmana göwsüni açyp,
Namardyň meýdana baryşyn görüň... (2, 137 sah.)

...Goç ýigitler myhmanynda bellidir

– diýip belläp, gapma-garşylyklaýyn namart keşbinde garasöýmez ynsany berk tankytlaýar. Şeýle adamlara myhman bolup barmazlygy ündeýär:

Maly köp diýp myhman barma namarda,
Jomart her çend garyp bolsa bar eýlär... (2, 181 sah.)

Şahyr şeýle hem adamyň bu möwsümini suratlandyran-da, ýigidiň edýän hereketleri bilen birlikde, onuň şirin sözlüligine hem uly ähmiýet berýär:

Ýigit köňlüne sygyňan,
Atyň görki reftarydyr,

Il-ulusa hoş gelen –
Aş, gylyç, är güftarydyr. (2, 90 sah.)

...Ýigit özün maglum eder işinde,
Gylyjynda, zybanynda bellidir.
...Ýigit bar, gepletseň, janyň söýeni... (2, 60 sah.)

Umuman, söz terbiýäniň gönezligi bolup durýar. Söz adamyň gözelligine, pähim-paýhasyna, ykbalyna göni täsir edýär. Şonuň üçin oňat sözlemek, hoşniýetli gürelemek endigini ynsanyň kalbyna ýaşlygyndan guýmaly, şol ruhda terbiýelemeli. «Ýagşy söz ýylany hininden çykarar» diýlişi ýaly, ol misli bir miweli agaçdyr. Isle çaga, ýa ýigit, ýa-da ýaşuly bolsun, ýagşy söz adamy gülledýär, miwe berdirýär. Magtymgulynyň:

Asla adamzada ajy söz urmaň...
...Ajy sözler dilden çykan bir okdur...

Deň-duş bilmez, many aňmaz ýigitden,
Agylynda yssy beren it ýagşy. (2, 255 sah.)

diýip, belleýşi ýaly, ýagşy söz adamkärçiligiň gözbaşydyr.

Magtymguly adamyň ýigitlik möwritinde päk ahlakly häsiýetleriň özünde jemlenmegine uly üns beripdir. Ol ýigidiň işiniň şowly bolmagynda ynamlylyk, halallyk, mertlik, arassalyk, görel-delik, yhlaslylyk we wepadarlyk ýaly gowy gylyklaryň oňyn täsirini düşündirýär:

Mert ölüme synasyn açyp,
Meýdanda ters söweş guruşyn görün! (2, 137 sah.)

Ýigit bolsaň, gezgil ýagşy at bilen.

Şahyr ýigide beýleki häsiýetler bilen birlikde, jomartlyk häsiýetini ündäp, ony mertligiň nyşany hökmünde simwollaşdyrýar:

Goç ýigitler mal tapsa, hümmeti artar...

Magtymguly batyr-gorkak, mert-namart, gaýratly-bigaýrat, işeňňir-ýalta, myhmansöýer-garasöýmez, sahy-gysganç, şirin sözlü-ajy maňyz ýaly häsiýetleri umumy mert we namart sypatlarynyň içinde jemläpdir:

...Namart duşman görse, gussadan öler,
Goç ýigitler tördün, başın aňlamaz.

Ýüz namart ýerini tutmaz bir merdiň,
Mert çeker täsiribin ilin-ýurduň,
Bitiren işini, görüň, namardyň –
Jeň diýibän gaçar duman ýoluksa. (2, 101 sah.)

Magtymguly Watanyň şöhraty üçin edilýän gahrymançylygy, edermenligi gzelliginiň in ýokary derejesi hökmünde görkezýär. Ol öz zamanasynyň goç ýigitleriniň Watan bähbidi üçin görkezýän gujur-gaýratyny ynsanyň ruhy gzelliginiň nyşany hasaplaýar. Onuň «Ýigit öler il üstünde» diýip, aýdyp geçişi ýaly, dosty Çowdur han, agalary Abdyllydyr Muhammetsapa we beýleki döwürdeşlerine ýüzlenip, olaryň ähli tarapdan oňat häsiýetlerini döwürdeşlerine nusgalyk keşp hökmünde orta çykarýar.

Pygamberimiziň hadysynda diýilýär: «Nadan bilen tirkeşmeklik hem nadanlykdyr». Magtymguly bu barada hem şygyr setirlerinde belleýär we öz kölegesinden gorkýan, iline-ýurduna ysnat getirýän näkesi näletleýär, mert ýigidiň gaýduwsyz, batyrgaý hereketleriniň waspyny ýetirýär:

...Eý, ýaranlar, är ýigidi är tanyr,
Namartlar ýagşyny, pisi näbilsin.

...Namart oldur – geňeş eýläz zen bile,
Goç ýigitler zen geňeşin aňlamaz. (2, 155 sah.)

Şahyr ýigide dürli hünärlerden baş çykaryp bilmegi, ýagny pederlerimiziň «ýigide müň dürli hünär hem azdyr» diýen pähiminden ugur alyp, hünär öwrenmegi, käri ele almagy ündeýär.

Umuman, şahyr ynsanyň ýigitlik döwrüni suratlandylanda, şu döwürde bolup geçýän biologiki, fiziologiki aýratynlyklary ýönekeýden çuň beýan edip, gözbaşyny durmuşdan, milli döp-dessurlarymyzdan alyp gaýdýan öwüt-ündewe ýugrulan şygyr setirleri bilen ýigit ahlagyny, edebini gysgadan aýdyň görkezmegi başarypdyr.

Edebiýatlar:

1. Gurbanguly Berdimuhamedow. Ösüşiň täze belentliklerine tarap. Saýlanan eserler. 3-nji tom. – Aşgabat, 2010.
2. Magtymguly. Şygrylar. I tom. – Aşgabat, 1992.
3. Müň hadys. – Aşgabat, 1993.
4. A. Meredow, S. Ahally. Türkmen klassyky edebiýatynyň sözlügi. – Aşgabat, 1983.

*Ogultagan Amanowa,
türkmen dili kafedrasynyň mugallymy*

MAGTYMGULYNYŇ ESERLERINIŇ DILINIŇ STIL AÝRATYNLYKLARY HAKYNDÄ

*T*ürkmen edebi dili öz köklerini gadymy döwürlerden alyp gaýdýar. Muny gadymy oguz-orhon ýazgylary, M. Kaşgarlynyň sözlügi hem tassyklaýar.

Türkmen edebi diliniň ösüşinde nusgawy şahyrlaryň hyzmaty örän uludyr. Olar öz döwründe çeper edebiýatyň däplerini ösdürmek bilen, edebi dili halkyň diline golaýlaşdyrypdyrlar. «Köne diliň» täze dile gatnaşygy baradaky mesele edebi dilleriň hemmesi üçin häsiýetlidir, çünki täze döreýän edebi dil boş ýerden ýüze çykmaýar (8, 38 sah.). Şonuň üçin hem edebi diliň ösüş aýratynlygyny ýüze çykarmak, onuň taryhy we häzirki döwürde ýerine ýetirýän hyzmatyny öwrenmek aýratyn möhüm ähmiýete eýedir.

Türkmen edebi dili XVIII–XIX asyrlarda nusgawy edebiýatyň, esasan, şygryýetiň dili hökmünde emele geldi.

M. N. Hydyrow köne türkmen edebi dilini stil taýdan iki topara bölýär:

- 1) kitaby diliň stili;
- 2) halk diliniň stili (4, 18 sah.).

Kitaby stilde ýazylan eserler leksikasynda gadymy türki sözleriň, arap, pars dillerinden geçen sözleriň ulanylmagy, grammatikasynda: halkyň janly gepleşigine mahsus bolmadyk goşulmalaryň (öten zaman ortak işliginiň -gan\ -gen, häzirki zaman işliginiň ýoklugynyň -mas\ -mes, eýelik we ýeňiş düşümleriniň -nyň\ -niň; -ny\ -ni goşulmalarynyň soň çekimsiz gutaran sözlere-de goşulmagy we ş.m) ulanylandygy bilen häsiýetlenýär. Meselem:

Çüýregen däne eger ekse her är,
Çekse jan, görmegeý sedolhezar.
Bergil ynsaf özüňe, ýol urmagyl,
Müsrafa sarf et, zekaty turmagyl.

(Döwletmämmet Azady).

Kitaby stilde ýazylan eserler ylmy edebiyatlarda «çagataý dili» diýlip atlandyrylýar. Emma ol Orta Aziýada ýaşayan türki halklaryň ulanan aralyk edebi dili bolup, onuň morfologik aýratynlyklary häzirki wagtda hem gypjak asylyly şiwelerimizde işjeň ulanylýar.

Türkmen edebi diliniň ikinji stili halk diliniň stilidir. Bu stilde ýazylan eserler diliniň sadalygy, halka düşnükçiligi bilen tapawutlanýar. Bu stiliň kökleri halk döredijiliginden gaýdyp (6, 229 sah.), muňa halk döredijilik eserleriniň, esasan hem halky eposlaryň, dessanlaryň dili, Magtymgulynyň hem-de XIX asyr nusgawy şahyrlaryň eserleriniň dili degişlidir. Iki stiliň ösüş aýratynlygyny ýüze çykarmak üçin Wepaýynyň (XV a.), Azadynyň (XVIII a.), Gaýybynyň (XVIII a.), Abdyssetdar Kazynyň (XIX a.) eserleriniň dili bilen Magtymgulynyň hem-de XIX asyr nusgawy şahyrlarynyň eserleriniň dilini deňeşdirmek ýeterlidir.

Ýazuwly edebiyatyň dilini halkyň janly gepleşik diline ýakynlaşdyrmakda beýik Magtymgulynyň uly hyzmaty bardyr. Magtymguly Pyragy öz döwrüniň arassa türkmen dilinde çeperçiligi taýýndan

deňi-taýy bolmadyk eserleri döredip, türkmenleri ruhy hem-de medeni taýdan birleşdirdi (2, 99 sah.). XIX asyr nusgawy şahyrlary hem Magtymgulynyň dil babatdaky ýörelgesini dowam etdirip, öz eserlerini halkyň janly gepleşiginde döredtiler. Elbetde, hiç bir şahyr hem öňden dowam edip gelýän ýazuw döplerinden halas däldir. Sözleriň ulanylyşynda her şahyryň individual aýratynlygy hem bardyr.

Magtymgulynyň, Keminäniň eserleriniň dili bilen deňeşdireniňde, Mollanepesiň, Mätäjiniň eserlerinde arap, pars sözləri köp ulanylýar. Seýdiniň, Zeliliniň eserleriniň stili bolsa örän ýönekeý, halk diline has ýakyndyr. Z. Muhammedowa ony şahyrlaryň döredijilik tematikasy bilen baglanyşdyrýar (3, 68 sah.). Mollanepes bilen Mätäji söýgi temasyndan döredendigi üçin arap, pars dillerinden geçen sözləri ýokary şahyrana stile degişli sözler hökmünde ulanypdyrlar. Magtymgulynyň, Keminäniň eserleriniň didaktiki, sosial häsiýetli, Seýdiniň, Zeliliniň eserleriniň harby-gahrymançylyk häsiýetli temada ýazylandyklary üçin olaryň döredijiliginde alynma arap, pars sözləri azrak ulanylýar.

Magtymguly öz eserlerinde gadymy türki, ýagny kitaby stile degişli sözləri ulanan mahalynda hem olaryň halka düşnükli bolmagy üçin çalşypdyr.

Magtymgulynyň eserlerinde ulanylan arap, pars sözləri dilde sinonimleriň hataryny emele getirýär: roý – ýüz, dide – çeşm, rakyp – duşman, hatyn – arbat – aýal. Sözləriň ilkinjileri kitaby stiliň sözləri bolup, olar şahyrana öwüşginli sözlerdir.

Magtymgulynyň eserlerinde ulanylyşdan galan sözler hem köp duş gelýär: söylemek, guçmak, taňlamak, ýaňy, eýlemek, ermek, ýüwürmek, kylmak we ş. m. Bu sözləriň gelip çykyşy gadymy bolup, olar M. Kaşgarlynyň sözlüğünde, «Orta Aziýa Tefsirinde» (XII a). hem duş gelýär. Meselem:

Magtymguly, ne bar iýmek, içmekden,
Jan jesetden gider, et hem süýekden.
Göz görmekden galar, til hem diýmekden,
Tilim terpenerkän, söylemeýinmi?! (5, 30 sah.)

«Söýle» arassa oguz sözi bolup (sözle – gypjakça), ol türki dil-lerde dürli fonetik wariantlarda duş gelýär. Häzirki zaman türkmen dilinde bu sözde ý~z ses çalşygy ýüze çykydyr.

...Dilegçi dermanda, baý ýok, ýoksul ýok,
Barçasý ýer goýnun guçup baradyr. (5,45 sah.)

Süňküň sürmä döner, teniň turaba,
Adamzat, sen ýer goýnuny guçar sen. (5, 26 sah.)

Häzirki zaman türkmen dilinde «guçmak» işligi «gujaklamak» görnüşinde ulanylýar. «Guçmak» sözüniň «gujaklamak» işligine garranda, stilistik öwüşgini has ýokary bolup, ýazuw däbi hökmünde häzirki günlerimiziň poeziýasyna hem geçipdir.

Magtymgulynyň eserlerinde ulanylan «taňlamak», «ýaňy» sözleri hem häzirki günlerimizde ulanylyşdan galypdyr:

Bu dem ganymatdyr, neçün bilmez men,
Çyksa dem, girmesi duman görüner.
Bizden burun gelen göçüpdür taňla,
Ýol uzak, garaňky, duman görüner. (5, 25 sah.)

Häzirki zaman türkmen dilinde «erte», «o dünýä» manyly «taňla», «täze» manyly «ýaňy» sözleri ulanylmaýar. «Ýaňy» sözüniň «täze» manysy adam adynda (Ýaňyl), ýaňyltmaç (ýalňyşyp, täzedan gaýtalamak) sözlerinde saklanypdyr.

Magtymgulynyň eserlerinde ulanylýan «eýlemek», «ermek», «olmak», «ýüwürmek», «kylmak» sözleri häzirki zaman türkmen dilinde ulanylyş işjeňligini üýtgedipdir.

Gäh dünýä talap eýläp, hem ýortar men, ýeler men,
Gäh ýyglap öz halyma, gäh hoş olup, güler men,
Men bir ejiz bende men, saňa arzym kylar men,
Hudaýa kylma ryswa, kereminden tilär men,
Bu dünýäýi-kyýamat goýma uýada bizni. (5, 57 sah.)

Häzirki wagtda «eýlemek», «ermek», «kylmak» işlikleri «etmek» işligi bilen «olmak», «bolmak» işligi bilen çalşyryldy. «Ýüwürmek», «ýyglamak» işligi bolsa, häzir şiwelerimizde hem, halk döredijilik eserlerinde-de «ýaşamagyňy» dowam etdirýär. Me-selem, «Ýüwürjim – ýüwürük atym, ýüwürüp geler ýanyma».

Çaga ýiglädi (änew, hasar, nohur). (1, 105 sah.)

Magtymgulyň eserlerinde könelişen türki sözleriň, arap, pars sözleriniň ulanylandygyna garamazdan, onuň eserleri halkyň janly gepleşik dilinde ýazylandyr.

...Ýetimi göreňde, güler ýüz bergil,
Goldan gelse aňa tagam-duz bergil,
Gamgyny göreňde, ýagşy söz bergil,
Entäni goldara hemaýat ýagşy. (5, 167 sah.)

...Magtymguly, sözle herne bileniň,
Özüňe kemlik bil aýtman öleniň,
Taraşlap şaglatgyl köňle geleniň,
Senden soňkulara ýadygär bolar. (5, 106 sah.)

...Magtymguly, gahryň gizle,
Öňüň gözle, ardyň gözle,
Sözläbilsen, ýagşy sözle,
Halk ýamanyň bizarydyr. (5, 155 sah.)

Ýokardaky setirlerde ulanylan sözleriň hemmesi häzirki zaman türkmen dilinde ulanylýar. Könelişen türki sözleri, arap, pars sözleri şahyryň eserlerinde setirlere şahyrana öwüşgin bermek, sinonimleri ýerlikli ulanmak, käte hem tawtologiýa ýol bermezlik maksatlary bilen ulanylypdyr diýmek bolar.

Şeýlelikde, XVIII–XIX asyr nusgawy şahyrlarynyň döredijilik stili hakynda şu netijelere gelmek bolar.

Azadynyň, Gaýybynyň, A. Kazynyň döredijiligi kitaby stile, Magtymgulynyň hem XIX asyr nusgawy şahyrlarynyň döredijiligi bolsa, halk diliniň stiline degişlidir.

Edebiýatlar:

1. Arazkulyýew we başgalar. Türkmen diliniň gysgaça dialektologik sözlügi. – Aşgabat, 1971.
2. A. Geldimyradow. Çeper edebiyatyň dili we edebi norma. – Aşgabat, 1989.
3. Боровков А. К. Очерки по истории узбекского языка. \Советское востоковедение. – Москва, №6. 1949.
4. М. N. Нудыrow. Türkmen diliniň taryhyndan materiallar. – Aşgabat, 1962.
5. Magtymguly. Saýlanan eserler. II tomluk. – Aşgabat, 1983.
6. Мухаммедова З. К вопросу о стилях в Туркменской поэзии XVIII–XIX веков. \Развитие стилистических систем литературных языков народов СССР. – Ашгабат, 1986.
7. Мухаммедова З. Опыт создания очерков по истории туркменского языка. \Вопросы изучения тюркских языков. – Ашгабат, 1961.
8. Виноградов В. В. Проблемы литературных языков и закономерностей их образования и развития. – Москва, 1967.

*Täçmuhammet Sahydow,
Türkmenistanyň taryhy kafedrasynyň uly mugallymy*

MAGTYMGULYNYŇ DÖREDIJILIGINDE TARYHY ŞAHSYÝETLER

Türkmen halkynyň döwlet berkararlygyny arzuwlan akyldar şahyrymyz Magtymguly Pyragynyň döredijilik dünýäsi umman ýaly giň bolup, çuňňur pähim-parasada esaslanýar.

Asudalygy, erkanalygy, halkyň bagtyýarlygyny diliniň senasyna öwren nusgawy şahyrymyz Magtymgulynyň eserleri bu günki gün Berkarar döwletimiziň bagtyýarlyk döwrüniň belent waspy bolup ýaňlanýar. Şu nukdaýnazardan, hormatly Prezidentimiz 2014-nji ýylda Magtymguly Pyragynyň 290 ýyllyk toýuny belläp geçmek barada ýörite Karar kabul etdi (16). Bu bolsa akyldar şahyryň mertebesini has-da ýokary göterip, onuň çuňňur mana ýugrulan döre-

dijiligini düýpli öwrenmäge giň mümkinçilikleri döredýär. Şahyryň eserleriniň türkmen halkynyň taryhyny öwrenmekde gymmatly çeşme bolup durýandygy onuň döredijiliginiň ähmiýetini has-da artdyrýar (5, 53 sah.). Akyldar şahyr Magtymguly Pyragy halkyny, Watanyň söýmekde, halkyň bir agza bakmaklygyny, türkmeniň döwlet gurmak mümkinçiligini ündemekde öz döredijilik ýoluny nusgalyk mekdebe öwren beýik şahsyýetdir. Şahyryň döredijilik älemi köptaraplylygy bilen tapawutlanýar. Taryhyň agyr pursatlarynda öz halkyna ýüzlenip, olary ynsanperwerlige, watansöýüjilige çagyrmak Magtymgulyň eserleriniň özenini düzýär (12, 25 sah.). Şonuň ýaly-da, şahyryň eserlerinde türkmen we dünýä taryhynda uly yz galdyran ýüzlerçe şahsyýetler barada çeper beýan edilýär. Magtymgulyň döredijiliginde taryhyň dowamynda ylmyň dürli ugurlary bilen meşgullanan şahsyýetleriň, belli hökümdarlaryň, hanlardy begleriň giň orun tutmagy şahyryň, hakykatdan hem, geçmişi öwrenip, geljegi aýan gören beýik akyldardygyny subut edýär (4, 169 sah.). Akyldar şahyr diňe bir goşgusynda, ýagny «San bolsam» goşgusynda taryhyň dowamynda edebiyatda, söpuçylykda, döwleti dolandyrmakda uly yz goýan şahsyýetleriň 30-dan gowragyny agzaýar (9, 68–69 sah.). Olaryň döredijilik ýollary barada az sözde köp maglumat berýär. Bu bolsa Magtymgulyň dünýägaraşsynyň örän giň bolandygyny görkezýär. Bu goşguda:

Abu Seýit, Omar Haýýam, Hemedany,
Firdöwsi, Nyzamy, Hapyz perwany,
Jeleddin Rумы, Jamy elwany,
Olaryň jaýynda menem san bolsam

– diýmek bilen, döredijilik dünýäleri umman ýaly giň şahslaryň sekiş sanysynyň atlaryny bir bentde getirýär (9, 68 sah.). Bu bir tarapdan, Magtymgulyň hemmetaraplaýyn ylmylyk derejesini, beýleki bir tarapdan, şol şahsyýetleriň döredijiligi bilen akyldar şahyryň ýakyndan tanyş bolup, olara uly sarpa goýandygyny görkezýär. Bu şahsyýetleriň ömür ýollarynyň şygryň üsti bilen çeper beýan edilýändigine garamazdan, onuň taryhy çeşme hökmünde hem ähmiýeti

juda uludyr. Goşguda ady hormat bilen agzalýan Abu Sagyt Abulhaýyr Mäne baba älem-ynsan arasyndaky gatnaşyklar barada çuňňur pikirleri öňe sürüpdür (13, 13–15 sah.). Sopusylyk ylmynda uly yz goýan Abu Sagyt öz talyplary üçin özüni alyp barmagyň düzgün-tertibini we on bölümden ybarat bolan ýaşayyş düzgünlerini düzüpdür. Munda halypalara mahsus on häsiýeti we talyba degişli on häsiýeti kesgitläp görkezipdir. Bu beýik şahyryň biziň günlerimize çenli saklanyp galan 726 rubagysyndan, 90 töweregi ululykiçili goşgularyndan Magtymgulynyň doly habardar bolandygyny ýokarky goşgy setirlerinden görmek bolýar (13, 195 sah.). Goşguda uly sarpa bilen ýatlanýlan Omar Haýýam bolsa astronomiýa, matematika, filosofiýa we beýleki ylmy ugurlarda uly şöhrat gazanan alym bolupdyr (15, 2 sah.). Ol soltan Mälik şanyň buýrugy boýunça 1075-nji ýylda öz toparty bilen «Jelaly senenamasyny» döredipdir (12, 51 sah.). Omar Haýýamyň al-jebir ylmynda degişli eseri diňe bir grek alymlarynyň däl, eýsem, musulman alymlarynyň hem ylymda uly üstünlik gazanandygyny görkezýär (11, 43 sah.). «Horasanyň ymamy», «Hakykatyň subutnamasy» ýaly lakamlary göteren Omar Haýýamyň köptaraply döredijiligi Magtymgulyny hem bipolar goýmandyr. Şahyr «Olaryň jaýynda menem kän bolsam» diýip, (9, 68 sah.) olaryň eserlerini çuňňur öwrenmekligiň hiç bir çäginini ýokdugyny belläpdir. Bu goşguda ady hormat bilen tutulýan şahsyýetleriň biri-de yslam äleminde giňden tanalýan Hoja Ýusup Hemedanydyr. Hoja Ýusup Hemedany adamlary hakykata çagyran, Hakyň ýoluny ündän meşhur sopy bolup, onuň «Rotbatul Haýat» («Durmuş menzilleri») atly eseri biziň günlerimize gelip ýetipdir (14, 18 sah.). Jemgyýetde adalat ýolunyň ündewini dowam etmekde Magtymguly Hoja Ýusup Hemedanyny özüniň halypasy hasaplap, oňa uly hormat goýupdyr. Bu goşgudaky:

Zahyreddin Babyr «Mizan-öwzany»

– diýen setirler arkaly Magtymguly Pyragynyň Hindistanda Beýik Mogollar döwletini gurmakda we berkitmekde türkmenlere daýanan Zahyreddin Muhammet Babyryň döredijiligi bilen ýakyn tanyş bolandygyna göz ýetirýärsiň (9, 69 sah.). Zahyreddin Babyr

«Babynama» atly eserini-de ýazýar. Bu eser öz döwrüniň taryhyny öwrenmekde wakalara baýlygy bilen uly ähmiýete eýedir. Zahyreddin Babyr ol eserinde Teýmirleň we onuň nebereleriniň nesil ýazgylaryny, teýmirileriň hereketlerine türkmenleriň işjeň gatnaşýşlaryny, şeýle-de Babyryň Owganystana, Hindistana ýörişlerini beýan edýär (6, 95 sah.). Bu goşguda agzalýan şahsyýetleriň biri Jeleleddin Rumy «Möwlana» lakamy bilen Gündogarda sopuçylyk ylmynda we şahyrcylykda meşhurlyk gazanýar. Onuň «Mesnewi» atly eseri dünýäde giňden bellidir (7, 206 sah.). Magtymguly şahyr, filosof, adalatyň, ynsanperwerligiň waspçysy hökmünde özünden öňki akyldarlaryň döredijilik dünýäsini çuňňur öwrenip, olara uly hormat goýandygyny belläpdir.

Şahyryň öz döwrüniň öňe saýlanan şahslary barada adybir goşgulary döretmegi-de tötänden dälidir. Sebäbi şahyr öz şygylarynyň üsti bilen ýagşyny ýaýyp, ýamany paş etmek isläpdir. Taryha nazar aýlasak, akyldar şahyryň ýaşan zamanasynda türkmen halkynyň başyndan geçiren taryhy wakalarynyň has agyr bolandygyna, döwrüň galagoply döwre gabat gelendigine göz ýetirýäris. Umuuman, XVIII asyr türkmen taryhynda tire-taýpa bölünişiginiň güýjöp, halkyň döwletsizliginden, tire-taýpa dawalaryndan daşky güýçleriň peýdalanan döwri bolup durýar. Tire-taýpa dawalarynyň netijesinde halkyň agzalalygyna döz gelmedik akyldar şahyr ýurdy tozgunçylykdan, daşary ýurt basybalyjylarynyň çozuşlaryndan halas etmegiň ýollaryny gözläpdir. Ol türkmen tire-taýpalaryny birleşdirmek, agzybir bolmak, merkezleşdirilen döwlet gurmak barada halk arasynda zygiderli wagyz edipdir, şeýle hem öz döredijiliginde türkmen halkynyň özboluşly taryhy ykbal bilen bagly bolan möhüm jemyýetçilik-syýasy meseleleri gozgapdyr, döwrüniň belli şahsyýetleri barada garaýşyny aýdyň beýan edipdir.

Pyragy sözlär derdini,
Tilkiler atmyş gurduny,
Söýüpdür türkmen ýurduny,
Eýe bolgan bir han istär. (9, 100 sah.)

diýmek bilen, Magtymguly halky ajaýyp durmuşda ýaşatjak, adamlary bir agza bakdyryp biljek adalatly ýolbaşçynyň bolmagy baradaky arzuwyny şygyr üsti bilen beýan edipdir. Türkmen taryhynda XVIII asyr halkyň daşky hökümdarlarynyň gazaply syýasatyna mertlik bilen döz gelip, özbaşdak, erkin ýaşamak isleg-arzuwynyň has-da güýjän döwri öňe çykan Feth Aly şanyň gajar türkmenlerindigini nazara alyp, daşky duşmandan bilelikde goranmak maksady bilen gökleňler we ýomutlar Muhammethasanyň raýatlygynda ýaşamak isläpdirler, emma gazaply döwrüň ýowuz synaglary halky aldawa salýar. Gökleňdir ýomut iliniň Muhammethasan şadan garaşan howandarlygy çykmaýar, munuň tersine, ol türkmenler babatda rehimsiz syýasat ýöredýär. 1774-nji ýylda bolan bir çaknysykda Etrek-Gürgen türkmenleri tarapyndan Feth Aly şanyň kakasynyň dogany öldürilýär. Şonuň üçin şa duýdansyzlykda Etrek-Gürgen türkmenleriniň üstüne çozup, olary elhenç ýagdaýda talaýar, öýlerini oda berip, bala-çaga ýesir alýar. Akyldar şahyr halkyň agyr ýagdaýyna ýürekden gynanýar hem-de «Fetdah»goşgusynyň üsti bilen onuň eden-etdiligini aç-açan paş edýär (7, 69 sah.). Bu goşguda şahyr gökleňlere we ýomutlara görkezen zalymlyklary üçin şany ýazgarýar.

Halkyň öji çohdur, ykbalyň ýaman,
 Ýa öler sen, ýa zyndandyr bigüman,
 Tagtyň synyp, diýme galar men aman,
 Çünki zäher kyldyň nany sen, Fetdah. (9, 30 sah.)

– diýmek bilen, şaha ýüzlenip, halkyň gahar-gazabynyň bir gün sil kimin joşjakdygyny, beýle zalymlygyň jogapsyz galmajakdygyny aýdýar. Magtymgulynyň döredijiliginde Feth Aly şanyň ogly Muhammethasan han belli şahsyýet hökmünde ýatlanylýar. Muhammethasan han 1743-nji ýylda Mazanderany, Etrek-Gürgen sebitlerini eýelemek üçin Nedir şanyň garşysyna göreşipdir. Nedir şa Kawkaza harby ýörişe gidende Muhammethasan han Astrabadyň ilatyny gozgalaň çekýär. Emma bu gozgalaň tizden basylyp ýatyrylýar. Nedir şa aradan çykandan soň, Eýranda ýurt dagynyklygy dowam

edip, ýurduň günortasynda zend taýpasy güýçlenipdir. Bu taýpanyň serdary Kerim han 1760-njy ýyla çenli tutuş Eýrany birleşdirýär, emma 1779-njy ýylda Kerim han aradan çykandan soň Eýranda özara uruşlar başlanýar. Tagt üstündäki bu hereketlerde zendler bilen türkmen taýpasy bolan gajarlaryň arasynda göreş has-da ýitileşýär. Şonuň ýaly çylşyrymly ýagdaýda, ýagny 1754-nji ýylda Nedir şanyň öňki serkerdebaşysy bolan Ahmet şa Dürrany hem Eýrany eýelemek üçin Astrabada, Gürgene, Horasana uly goşun iberýär. Horasanyň hanlary öz ýerlerini olardan goramak üçin Muhammethasan hany kömege çagyryar. Muhammethasan han halkyň milli-azat edijilik göreşine baştutanlyk edip, duşmandan üstün çykýar (17, 26 sah.). Şonda Magtymguly Muhammethasan hana bagyşlap «Aly siziňdir» atly goşgusyny döredýär. Şahyr bu goşgynyň başynda hana ýüzlenip, oňa ak ýol arzuwlaýar, serdarlyk ýolunda onuň halky gorajakdygyna bil baglaýar:

Sür, Fath serdar ogly, geldi wagt,
Ýene bu döwrany-aly siziňdir.
Köne agyr döwlet täze eder bagt,
Beýiklik, serdarlyk ýoly siziňdir. (9, 27 sah.)

Şeýlelikde, Muhammethasan han XVIII asyryň 60–70-nji ýyllarynda Türkmensährary, Mazanderany garaşsyzlykda saklaýar.

Nedir şa aradan çykandan soň, owgan taýpalarynyň başyny jemläp, özbaşdak owgan döwletini döreden Ahmet şa Dürranyň şahsyýeti hem Magtymguly Pyragynyň döredijiliginde hormat bilen ýatlanlyýar. Şahyr Ahmet şanyň hormatyna:

Ýa Ahmet şa, ýerde ýaýylyp çawuň,
Adyň asman gider arşy-aglaýa.
Gelen nökeriňdir, gelmeýen awuň,
Beýiklik zinesin kyl paýa-paýa. (9, 29 sah.)

diýen bent bilen başlanýan «Arşy aglaýa» atly goşgusyny döredýär. Magtymgulynyň Ahmet şa Dürrana şeýle hormat goýmagy ýöne ýere däl, akyldar şahyr oňa, birtarapdan, sünni patyşasy

hökmünde hormat goýsa, ikinji tarapdan, daşky duşmana garşy bilelikde göreşmekde Ahmet şanyň goldawyna bil baglapdyr. Ahmet şa 1753–1755-nji ýyllarda Etrek-Gürgen türkmenleri bilen aragatnaşygy ýola goýupdyr (8, 6 sah.). Ol türkmen we owgan halklaryny göreşmäge çagyrypdyr. Şahyryň bu çagyryşy Etrek-Gürgen türkmenleri tarapyndan goldanypdyr, öz ildeşleriniň goldawyna Döwletmämmet Azady, Magtymguly dagy hem seslenipdir. Etrek-Gürgen türkmenleriniň wekilleri birnäçe gezek Ahmet şa bilen duşuşypdyrlar. Daşky duşmana garşy bilelikde göreşmek baradaky meseleler bilen 1754-nji ýylda Çowdur han, Begenjaly han, Döwletaly han, Magtymgulynyň doganlary Mämmetsapa we Abdylla dagy Owganystana gidipdirler. Bu bolsa XVIII asyryň ortalarynda gökleň we ýomut türkmenleriniň garaşsyzlyk ugrundaky göreşinde Ahmet şanyň goldawyna azda-kände daýanandyklaryny görkezýär. Bu ýerde agzalýan Çowdur han, Döwletaly han Magtymgulynyň döredijiliginde aýdyň beýan edilýär, emma bular taryhy nukdaýnazardan has çuň öwrenilmeli şahslardyr. Sebäbi Magtymguly Pyragy «Döwletalynyň» goşgusynda:

Sansyz ile serkerdedir, soltandyr,
Jeň ýerinde jellat, belki, arslandyr,
Menzili metjitdir, öýi diwandyr,
Gijesi-gündizi Döwletalynyň. (9, 23 sah.)

– diýmek bilen, Döwletaly hanyň uly bir ile serkerdelik edýändigini, gije-gündiz halkyň aladasy bilen ýaşýandygyny, söweş pursadynda bolsa gaýduwsyz batyrlygyny durmuşy meňzelmeler arkaly täsirli beýan edýär. Magtymgulynyň öz döwürdeşi, dosty Çowdur han, Kemal Owgan, Atanazar han, doganlary Mämmetsapadyr Abdylla barada, olaryň edermenligi barada şygylarynda giňden gürrüň bermegi dost-doganlygyň çäginden has daşa çykyp, halkyň erkanalygy ugrunda baş goýan gerçeklere çäksiz buýsanç-sarpany aýdyň ýüze çykarýar (8, 33 sah.).

Hökmünden titrär Türküstan şasy,
Saňa mätäç hany-begi, gedasy,
Bir sözüňniň bardyr müňläp dogasy,
Düzerem men bu dessany, Abdylla. (9, 26 sah.)

– diýip, bu şygryň üsti bilen Abdyllany öz dogany hökmünde däl-de, hemişe il-gününiň aladasy bilen ýaşayan gerçek hökmünde taryplaýar.

Edebiýatlar:

1. Gurbanguly Berdimuhamedow. Ösüşin täze belentliklerine tarap. Saýlanan eserler. – T.2 – Aşgabat, 2009.
2. Gurbanguly Berdimuhamedow. Ösüşin täze belentliklerine tarap. Saýlanan eserler. – T.4 – Aşgabat, 2011.
3. Gurbanguly Berdimuhamedow. Ösüşin täze belentliklerine tarap. Saýlanan eserler. – T.5 – Aşgabat, 2012.
4. Gurbanguly Berdimuhamedow. Älem içre at gezer. – Aşgabat, 2011.
5. Gurbanguly Berdimuhamedow. Döwlet guşy. – Aşgabat, 2013.
6. Kösäýew M. Edebiýat taryhynyň käbir meseleleri. – Aşgabat, 1978.
7. Türkmen edebiýatynyň taryhy. – Aşgabat, 1976.
8. Magtymguly. Beýik şahyryň 225 ýyllygyna bagyşlanan makalalar ýygyndysy. – Aşgabat, 1959.
9. Magtymguly. Eserler ýygyndysy. I we II tom. – Aşgabat, 2013.
10. Gullaýew N. Gadymdan galan nusgalar. – Aşgabat, 1986.
11. Türkmen medeniýeti. 1994-2.
12. Meredow A. Seljuklar döwrüniň edebiýatynyň taryhyndan. – Aşgabat, 1968.
13. Muhammet ibn Münewwer Mäneli Mäne babanyň keramatlaryndan we halatlaryndan hekaýatlar. – Aşgabat, 2005.
14. Hoja Ýusup Hemedany. Rotbatul Haýat (Durmuş menzilleri). – Aşgabat, 2003.
15. «Türkmenistan» gazetiniň. 22.09.2010.
16. «Türkmenistan» gazetiniň. 16.03.2012.
17. Annanepesow M. Türkmenistanyň taryhyndan materiallar (XVIII–XX asyryň başlary). – Aşgabat, 1995.

*Amalya Petrosyan,
türkmen edebiyaty kafedrasynyň aspiranty*

«GÖZEL SEN» ERMENI DILINDE

Magtymguly Pyragynyň dünýä derejesinde öwrenilmegi onuň diňe bir türkmen halkynyň däl, eýsem umumadamzat şahyrydygyny ykrar edýär. Biziň Ermenistan döwletimizde hem şahyryň ömri, şeýle hem döredijiligi terjime edilip, öwrenilip gelinýär. Magtymguly Pyragynyň «Gözel sen» diýen goşgusy hem ermeni diline terjime edilen ajaýyp şygrylaryň biri bolup durýar. Ony iki ermeni terjimeçisi ermeni diline terjime edipdir. Şolardan biri sowet döwründe, ikinjisi hem Garaşsyzlyk zamanynda edilen terjimedir. Wahe Howakimýanyň «ՈՎԳԵՂԵՑԿՈՒՀԻ» (Eý, gözəl) goşgusy 1983-nji ýylda çap edilen Magtymgulynyň «Ýygyndysy» diýen kitapda öz ornuny tapdy. W. Hasturuň «ԳԵՂԵՑԿՈՒՀՈՒՆ» (Gözele) atly goşgusy bolsa şahyryň terjime edilen şygrylarynyň 2014-nji ýylda çapdan çykan kitabynda orun aldy. Indi bolsa şahyryň ermeni diline terjime edilen goşgusyny derňemäge synanyşalyň.

«Gözel sen» goşgusynda:
Gün hanjary gökden ýere inende,
Güne garşy dogan Aýy gözəl sen. (1, 93 sah.)

Goşgynyň birinji setiriniň manysy dolulygyna W. Howakimýanyň «ՈՎԳԵՂԵՑԿՈՒՀԻ» (2. C. 29) we W. Hasturuň «ԳԵՂԵՑԿՈՒՀՈՒՆ» (3. C. 16) terjimesinde berilýär.

Երբերկիրընկավուրըարևի (Солнца меч опустился)

Լուսնի պեսեւար, ով գեղեցկուհի,¹⁰ (Как луна вышла ты,
о красавица)

Շոդուսեւար պես պայծառարեգալ, (Сверкаешь как солнце,
о красавица)

¹⁰ Hemme ýerde ermeni dilinde ýazylyan goşgularyň birinji 2 setirleri W. Howakimýanyň, ikinji 2 setirleri hem W. Hasturyň terjimesidir.

Լուսնի պէտքը լուսարծարածանյակ, (Ты луной серебришь
все вокруг)

Usta Jepbar işi, senjap jübresi
Yspyhanda gurlan ýaýy gözel sen!

Հրաշք տեսակն էս նետուաղեղի, (Ты прекрасный лук и
стрела)

Մարգարիտուլալ, ովգեղեցկուհի: (Жемчуг и лал, о кра-
савица)

Ճաֆարի գործած շղարշն էս ճերմակ, (Ты белая ткань Джа-
фара)

Սպահանի ճկունաղեղն էս, գոգալ: (Ты ловкая, как лук
Исфогана, гозал)

Iki terjimedede hem gözeli gurlan ýaýa meňzedýärler, ýöne bi-
rinji terjimedede Yspyhan we Usta Jepbar atlary ýok. Şolar gözeliň
nähili ýaýa meňzeýändigini görkezýär, çünki şahyryň gözeli adaty
bir ýaýa däl, Yspyhanda gurlan ýaýa meňzeýär. Yspyhanda bolsa,
taryhdan mälim bolşy ýaly, iň owadan ýaýlar ýasalýardy. «Usta Jep-
bar» sözüniň birnäçe manylary bar. Olardan biri hem Alla, Taňry
manysynda gelýär. Diýmek, Magtymguly öz gözeliňi Allanyň sun-
gaty diýip bilýär, ony ýaradylyş taýdan beýik derejä göterýär, sebäbi
ol Allanyň ýaradan zady bolany üçin hem iň owadan zat bolmaly.
«Senjap jübresi» bolsa belkanyň derisinden tikilen giň we uzyn don.
Görşümüz ýaly, şu setirlerde gözeliň nähili bolandygy belleni-
lip, onuň biçäk owadanlygy görkezilýär. Hut şonuň üçin şu sözleriň ula-
nylmagy zerur.

Birinji terjimedede terjimeçi ähli setiriň manysyny diňe «հրաշք»
(прекрасный – ajaýup) sözi bilen berýär we ony gymmatbaha
daşlara meňzedýär.

Ýöne bu galypdan çykyp, ikinji terjimeçi şygryň öz sözlerini
ulanypdyr.

Saçbagyň ujunyň simdir işmesi,
Üstünden ýol düşse, kyndyr aşmasy,

Ոսկովեօծեկիյուսերըքուսաթ, (Твои черные волосы покрыты серебром)

Շարկամուսե՝ ոգայուսեկըրադ, (Будет ошеломлён тот, кто посмотрит на тебя)

Քանդիրարծաթեքովարագույրը, (Открой золотистый занавес)

Թողսեանողառնիվարսերիդքույրը (Чтоб смотрящий на тебя человек смог почувствовать запах твоих волос).

Şol setirlerde hem şahyr gözeliň waspyny ýetirip, onuň kümüş bilen baglanyşykly saçlaryna ünsümüzü çekýär. «Saçbagyň ujunyň simdir işmesi» setiri doly manysynda birinji terjime de orun tapdy, ikinjide bolsa manysy biraz tapawutly, ýöne oýlanyşykly pikir edeniňde, terjime de saçlar barada gürrüň edilendigine, ol saçlaryň tarypa laýyklygyna düşüniş bilýäris. «Üstünden ýol düşse, kyndyr aşmasy» setiri bolsa iki terjime de hem manysyny biraz üýtgetdi.

Agzyň aby-haýat, Zemzem çeşmesi,
Aýnabaky suwnuň laýy gözeli sen!

Շուրթդեկեմիջուրնեանարատ, (Твои губы – священный родник Земзем)

Քնհագուստնեալ, ովգեդեցկուհի: (Платье твоё красное, о красавица)

Շուրթիդ կենարարԶամգամադրյուրը, (Из губ твоих льётся священный Земзем)

Վճիտջրիպեսանուջեա, գոգալ: (Сладкая ты, как чистая вода, гозал)

Bu ýerde «aby-haýat» we «Zemzem çeşmesiniň» manylaryny bermek üçin terjimeçi «եդեմիջուր» (вода Едема, пая) sözlerini ulanýar. Raý, edem (jennet) sözleriniň hristiýanlar üçin özara meňzes manysy bar, çünki diňe edemde (jennetde) dirilik suw bar. Ikinji terjimeçi Zemzem sözüni ulanyp, onuň manysyny sözlükde berýär. Iki terjimeçi-de gözeliň baky suwa meňzedilmeginiň manysyny saklaýarlar.

«Aýnal baky suwnuň laýy gözel sen!» setiri birinji terjimede manysyny üýtgetdi (платье твое красное, о красавица), ikinji terjimede (сладкая ты, как чистая вода, гозал).

Gyzyl diýsem – gyzyl, al diýsem – al sen,
Hindistanda – şeker, Bulgarda – bal sen.

Դուևաուրաուրեւ, ևալեւհիւմի, (Ты – пурпур, ты – алый восход)

Քաղցրշաքարնեստուհինդուստանի, (Ты – сахар Индостане)

Այտերդ շիկնած, ալենուալվան, (Щека твоя красная и алая)

Հինդուշաքարեւ, մեր-բալասան: (В Индостане ты – сахар, мед и баласан)

Şol setiriň üç dildäki manysy hem umumylykda, ýöne dolulygyna saklanýar. Haçanda bu setirleri okanymyzdan soň, gözeliň gyzyl, bal, al, şeker bilen deň bolandygyny görýäris.

Yşk bilen açylgan bir täze gül sen,
Ýusup-Züleyhanyň taýy gözel sen!

ՎեհԶուլեյիսայիփառքինարժանի, (Ты достойна славе Зулейхи)

Մարջանուզոհար, ովզեղեցկուհի (Марджан и жемчук, о красавица)

Վարդերենբացվելայտերիդառման, (Розы цветут на твоих щеках)

ՃիշտԶուլեյիսանեւ, մերանու՛ շոգալ: (Ты точ точ Зулейха, сладкая гозал)

Diýmek, terjimeleriň ikisinde hem gözeliň Züleyha bilen deňeşdirilýändigini açyk görünýär.

Her kim güýçli bolsa oňa pir diýrler,
Dertli guluň dermanyny biýr diýrler,

Ովորհզորէ՛ փիրենանվանում, (Тот кто сильный, называется пиром)

Նաշատերիներուծուսնօգնում, (Он многих лечит и помогает)

Հզորինսեծավորկամփիրենասում, (Сильного богатым или пиром называют)

Վշտոստարուկը ու՞մէ՛փասում: (Стенающий раб кому вред несет)

İki terjimedede-manysy meñzeş, ýöne asyl nusgadaky «Dertli guluň dermanyny biýr diýrler» setir iki terjimedede hem tapawutly, özem ikisinde-de şol setiriň doly manysy berilmändir.

Gawunyň gowusyn şagal iýr diýrler,
Ykbally bendäniň paýy gözel sen!

Բայցսեխիլավըշախկավնէուտում, (Хорошая дыня достается шакалу)

Ո՞ւմբաժինդանար, ովգեղեցկուհի (Кому оно должна достаться, о красавица)

Բորենինէլավիումսեխերրիասուն, (Хорошая дыня достается шакалу)

Վայելումէբեզուրիշը, գոգալ: (Тобою другой наслаждается, гозал).

Şol setirler bilen şahyr, köplenç halatda, dünýädäki ýagşy zatlaryň pes, nadan ynsanlara paý bolýandygynyň gürrüňini etmek isleýär. Şagal türkmenlerde hem, ermeni halkynda-da mekir, namart haýwan hökmünde tanalýar. İki terjimeçi hem şol bir sözi ulanýar. Ermeni dilinde «շախկավ» we «բորենի» şagal diýmekdir. Ondan soňky setiriň manysy ikisinde hem dogry berlipdir, sebäbi «Ykbally bendäniň paýy gözel sen!» diýen setir «Ykbally ynsanyň paýysyň sen!» diýen manyny berýär. İki terjimedede hem manysy birmeñzeş, ýagny «Sen beýleki birine, ykbaly güýçli bendä paý bolduň, gözel».

Owazaň Çyn-Maçyn, daglar aşasy,
Seni görenleriň akly çaşasy,

Չինմաչիննէլանցավփառքըրը, (Слава твоя дошла до Чин
Мачина)

Անցարբոլորինքոքնուշխելքով, (Ты всех превзошла
своим умом)

Փառքդանցելէարևելքըրհոծ, (Слава твоя дошла до Чин
Мачина)

Մափորեասիրոնրբապարանց, (Ты тонкогорлый кувшин
любви)

Hindistanyň reňkli gyzył şişesi,
Suraýy çilimniň naýy gözeli sen!

Կարմիրուտակէս՝ գունվածհրաշքով, (Ты красный рубин
найденый чудом)

Արևեսանմար, ովգեղեցկուհի: (Ты солнце, о красавица)

Լալ-գոհարիպեսշողուն, ոսկեգոծ, (Сверкаешь как лал-
жемчужина)

Խենթացնումեսդուամենքին, գոգալ: (С ума сводишь всех,
гозал).

Şu bendiň iki terjimesinde hem setirleriň ýerleri çalşyrylan. Birinji terjimede birinji setir öz manysyny tapsa hem, ikinji setiriň manysy biraz üýtgedi, ýagny «Seni göreniň akly gider» manysy, ermeniçe terjimede «Sen örän akyllysyň» manysyny aldy. Ikinji terjimede diňe setirleriň asyl ýeri çalşyrylan, ýagny ikinji setir dördünjiniň ýerini alan. Şonuň üçin hem goşgynyň ritmi saklanypdyr. «Hindistanyň reňkli gyzył şişesi» setirinde «Hindistan» sözünü ulanmasa-da, terjimeçiler «Կարմիրուտակ» we «Լալ-գոհար» sözleri bilen onuň manysyny dolulygyna diýen ýaly berýärler. Gözeliň suraýy çilimine meňzedilmegi ermeni okyjysy üçin biraz düşnüksizdir. Çünki gündogar edebiýatynda ulanylýan gözeli manyly zatlar çynlakaý oýlanyşylmasa, olaryň hakyky manysyna düşünmek kyn. Hut şonun üçin hem käwagtlar terjimeçi beýleki sözler ulanmaga mejbur bol-

ýar. Çünki terjimeçiniň borjy goşgynyň manysyny öz terjime edýän dilinde düşnükli beýan etmekdir.

Magtymguly, halkdan syryn gizlese,
Dişini uşadyň ýalan sözlese,

Մահթումկուլիւնիւմիշտարդարնէրգել (Махтумкули всегда воспевал честь)

Ճիշտըրգովերգել, կեղծիքըհերքել, (Говорил правду и ненавидел ложь)

Մահթումկուլի'նէճշմարիտնսաւում, (Махтумкули говорит правду)

Ոչմեկիցերբէքնաչիրամբաւում, (Он некогда не распространяет сплетни)

Owalda, ahyrda Eýäm gözlese,
Garyp biçäräniň paýy gözle sen...

աւտվածերէմիքիչլավդիտեր, (Если бы Бог смотрел более внимательно)

Քեզիւեղճիւկտար, ովգեղեցկուհի... (Тебя бы отдал мне – бедняку, о красавица)

Երկինքնէանգամբեզգերադաւում, (Даже небо дает предпочтение тебе)

Ղարիբանճարիբաժիննէս, գոգա'լ: (Ты доля бедняка, гозал)

Görnüşü ýaly, terjimeçiler setirleriň manysyny dolulygyna bermäge çalşan. Ikisinde-de Magtymgulynyň nähili bolandygy bel-lenýär, ýagny «dogrusyny aýdýan we ýalany hiç söýmeýän ynsan» diýlip aýdylýar.

Ahyrky setirler ikinji terjimede öňki terjime bilen deňeşdirilende ýene biraz üýtgeşmä sezewar bolupdyr. Ýagny birinji terjimede «Alla nazar salsa, seni maňa berer» diýen manyda gelse, ikinji terjimede «Gözeliň garybyň paýy bolandygy» görkezilýär.

Ýöne ikisinde hem şol gözeliň öz söýen ynsanynyň paýy bolmandygy tassyklanýar.

Şeýlelikde, şu makalada biz bir şygryň iki terjimesini derňemäge synandyk. Görşümüz ýaly, iki terjimeçi hem şygryň manysyny saklamaga synanyp, bu işde bellibir derejede öz yzyny goýmagy başarypdyr. Eger-de gowy oýlanyşsak, ikinji terjimeçi Magtymgulynyň adamzada galdyran hazynasy bolan ajaýyp şygryny täzedan terjime etmek bilen, bellibir derejede öňkiniň üsti doldurylan ýagdaýda okyjylara ýetirmegiň hötdesinden gelipdir. Bilşimiz ýaly, birnäçe ýerde terjimäniň manysy türkmençeden tapawutly, ýöne bu şol terjimäniň ýalňyş bolandygyny aňlatmaýar, çünki bu iki milletiň dili bilen bir hatarda ruhy dünýäsi hem özboluşlydyr. Ýene-de bir ýagdaý: köplenç halatda, terjimedä öžge dilde berilýän manyny bermek üçin öz diliňde şol sözüň asyl manysyny berýän aňlatmany tapyp bolmaýar. Şonuň bilen baglanyşyklykda, kähalatda terjimeçi asyl nusgadakydan başga sözi (söz düzümini) ulanmaly bolýar. Şeýle hem şygryýetde sözme-söz terjime şowly, jüpüne düşen terjime bolmagy däl. Ol nähili bolanda hem, sözme-söz terjimeden çykylyp, şygryň asyl manysyny saklamak bilen, şygyr terjime edilýän diliň ruhyýetine mümkingadar ýakynlaşdyrylmalydyr. Bu bolsa terjimeçilerden ýokary ussatlygy talap edýär.

Umuman aýdanymyzda bolsa, Magtymguly Pyragynyň «Gözel sen» diýen şygrynyň iki terjimeçi tarapyndan ermeni diline geçirilmegi şahyryň bu şygyr bilen bellibir derejede tanyşmaga ermeni okyjylaryna mümkinçilik berýär. Emma munuň şeýledigine seretmezden, biz şahyryň şygyrlarynyň has kämil terjimesi ugrunda mundan beýläk-de mynasyp işler etmelidiris.

Edebiýatlar:

1. Magtymguly. Goşgular. – Aşgabat, Türkmen döwlet neşirýat gullugy, 2010.
2. Մահիթումկուրի «Հատընտիրբանաստեղծություններ», Երևան, 1983.
3. ՄահիթումկուրիՖրագի «Բանաստեղծություններ», Երևան, 2014.

Фирюза Айтжанова,
старший преподаватель
кафедры русского языка

МАХТУМКУЛИ – ПОЭТ «ВСЕЯ» ТУРКМЕН

*«Стихи пишутся затем, чтобы
сказать больше, чем можно в прозе».*

(В. Брюсов)

*«Нам целый мир – чужбина,
Отечество нам – село Геркез...»*

Место Махтумкули в духовной жизни туркменского народа несоизмеримо ни с чем. Каждое время, каждая эпоха по-новому воспринимает поэта. Его слово – это ключ к тайнам национального характера...

Махтумкули – это «наше все», знамя нашей культуры, наш духовный и нравственный ориентир, наше *alterego*. Поэтому столь знаменательно, что 290-летний юбилей со дня рождения великого поэта пришелся на период могущества и счастья, когда его поэзия, его личность становятся надежнейшей опорой и путеводной нитью в наших поисках и устремлениях. Махтумкули оставил нам свое миропонимание, которое стало частью нашего характера, нашего мироощущения...

Махтумкули – наш духовный и нравственный ориентир на все времена. Он всегда современен и его современность неоспорима, ведь, как говорил А. Платонов, «самая современная поэзия та, которая наиболее глубоким образом действует на сердце и сознание современного человека».

Махтумкули для нас, туркмен, не просто поэт, он почти пророк. Махтумкули – это наша душа, наша мысль, наше национальное «я». Его стихи – это тот неиссякаемый родник мудрости, из которого каждый из нас черпает живительную мудрость их создателя.

О чем же писал Махтумкули? «Немеет» мысль перед многогранностью его творчества.

Тем, что лечишь,
Переболей.
Не чурайся
Горьких питей.
Худший грешник –
Тот из людей,
Кто духовных мучений чужд.

* * *

Муж дельный –
Все без слов поймет,
Невежда – слушая,
Заснет.

* * *

От бесчестного отойди,
На завистника не гляди,
С глупцом спора не заводи,
Не держи пути за слепцом.

* * *

Лишь те дома,
Где ждут тебя, посещай,
Как сел, как встал,
Как держишься, примечай.

* * *

Будь ты сам Сулейман,
Муравья заметь:
Наклонившись, его выслушай –
И ответь.

* * *

Если правишь людьми,
Ты их должен греть,

Быть в затишье ветром,
В русле рекой быть.

* * *

О хранящей
Мужний покой,
О ценимой
Молвою людской,
Об улыбчивой,
О такой,
Что легка в работе –
Молю.

* * *

Ты не вырастил внучат.
Ветви голые стоят...

Махтумкули обрел всенародную славу еще при жизни. Его слова, его афоризмы разлетались, «не успев остыть». Огромную роль в этом сыграли, конечно же, бахши. Ведь язык поэзии Махтумкули – это язык, требующий звучания. Махтумкули – это звучащая речь. Именно звучание многократно усиливает то эстетическое наслаждение, которое мы получаем от изысканности, лаконичности, выразительности его слога.

Гений Махтумкули поражал и поражает не только нас, его соплеменников, но и всех тех, кто хоть как-то соприкоснулся с его творчеством. Творческое наследие великого классика туркменской литературы попало в поле зрения исследователей еще в начале XIX века. В 1855 году в журнале «Архив науки и культуры России» появилась статья «Знаменитый поэт». В ней говорилось: «Мы хотим сообщить нашим читателям имя великого туркменского поэта, неизвестного еще в Европе. Имя его Махтумкули. О нем нам рассказал немецкий чиновник, служивший в английском штабе во время войны против Дост-Мухаммеда. Жил Махтумкули свыше полувека тому назад. Его стихи поражают лиризмом и благозвучностью. Стихи Махтумкули знают

наизусть жители Кабула, Кандагара, Пешавара, Герата, Шекина, Ширвана, Тегерана. К сожалению, мы ничего не знаем о жизненном пути поэта. Надеемся, что наши ориенталисты в недалеком будущем расскажут о нем подробнее».

Еще раньше, в 1851 году в «Казанских губернских ведомостях» появилась заметка В. А. Сбоева о туркменах, в которой можно прочесть следующее: «Удивительнее всего то, что у них (туркмен) богатая литература, едва ли уступающая литературе европейских народов... Махтумкули – восточный могиқан...»

А. Н. Самойлович называл Махтумкули «всетуркменским корифеем» Венгерский ученый А. Вамбери, побывавший в Туркменистане в 1863 году в одежде странствующего дервиша, писал: «И книга его (Махтумкули) еще долго будет у туркмен занимать первое место после Корана...». (И это не просто слова! Я помню по детству книги, которые находились в доме у моего деда: Коран в бархатном чехле, томики Махтумкули и Зынхары, эпос «Героглы» ...Как мне хотелось их прочитать. Особенно меня привлекала книга избранных стихов Махтумкули под редакцией Берды Кербабаяева, изданная к 225-летию поэта, но, увы, они были написаны на туркменском языке, тогда не совсем мне понятном, да и графика арабская не оставляла никаких шансов... Поэтому я довольствовалась рассматриванием иллюстраций и придумыванием историй по ним...)

Да, Вамбери не откажешь в прозорливости. С годами Махтумкули не отдаляется от нас, а, наоборот, становится все ближе и все современнее. Сегодня поэзия Махтумкули – это бессмертное духовное достояние не только туркменского народа, но и всего человечества, это священный огонь, прикосновение к которому приносит нравственное очищение. Когда-то Махтумкули мечтал «весь мир обойти и познать», теперь же весь мир старается познать его.

По словам Е. Бертеляса, «из стихов Махтумкули видно, что он много путешествовал и, кроме Хивы и Бухары, посетил Азербайджан, Иран и Афганистан». Сегодня доподлинно известно и

подтверждено архивными данными, что он побывал и в Астраханской губернии, где какое-то время гостил в селе Фунтово у туркмен – выходцев с Мангышлака. Большую роль в подтверждении этих данных сыграла созданная в эпоху независимости Ассоциация туркмен мира, наших соотечественников, в силу разных объективных и субъективных причин проживающих за пределами современного Туркменистана, но продолжающих любовно называть свою историческую родину «Ата Ватаным» – «моя Отчизна».

Как писал Б. Каррыев, «следы прямого влияния Махтумкули, стремление подражать или следовать ему встречаются почти у всех сколько-нибудь заметных поэтов, живших одновременно с ним или позже», поэтому с какой бы целью Махтумкули ни совершал свои путешествия, своим появлением у астраханских туркмен он раз и навсегда сделал их пленниками своего «искристого» и искреннего таланта.

Одним из таких «пленников» стал Шамурад Назаров (1890–1934 г. г). – поэт и просветитель, огонь поэзии которого воспламенился от священной для нас лампы поэта-пророка Махтумкули. Кстати, о том, что связь между Туркменистаном и астраханскими туркменами была очень тесной, свидетельствует тот факт, что в 1926 году по приглашению Комиссариата народного просвещения Туркменистана Ш. Назарову была предложена работа в Туркменистане и до 1934 года он проработал в сфере культпросвета в городе Чарджоу. Где бы он ни работал, где бы он ни жил, он всегда был со своим народом, как и его учитель – Махтумкули.

Творческое наследие Ш. Назарова еще ждет своего исследователя. Как нам известно, тексты произведений поэта находятся в Институте рукописей Туркменистана, куда они были переданы его племянником Али Назаровым через научного сотрудника Института литературы имени Махтумкули Академии наук Туркменистана А. Таимова. Данные сведения взяты из единственной статьи последнего, посвященной жизни и твор-

честву Ш. Назарова «Шамырат шахыр», напечатанной в газете «Эдебият ве сунгат» от 17 августа 1963 года. Как говорится в статье, рукописи содержат 122 страницы стихотворных текстов самой различной тематики. Есть среди них и стихи, посвященные историческим личностям Туркменистана, а также самому Махтумкули. Интересен тот факт, что, по словам А. Таимова, вполне возможно, что Ш. Назаров имел у себя на руках «более полную рукопись произведений Махтумкули, о чем говорят имеющиеся в его стихах примеры» из произведений нашего великого классика.

В нашем семейном архиве имеются несколько стихотворений Ш. Назарова («Билим», «Шахыр Махтумкули», «Болмаса», «Ил зары», «Яр болмаса», «Хуйргызы-ер гызы», «Гозел», «Достларгалмады», «Гёрмеди»), которые были переписаны кириллическим письмом с оригинала его племянницей Динахан Айтжановой. Как известно, свои произведения он писал на арабской графике. Думается, что недалек тот день, когда наши исследователи приступят к изучению творческого наследия туркменского поэта начала XX века Шамурада Назарова в русле проводимой Аркадагом всех туркмен (независимо от места их рождения и проживания) мудрой политики по изучению нашего культурного наследия. А для него не существует ни границ, ни сроков давности...

Думается, что изучение творчества Ш. Назарова как одного из знатоков и продолжателей поэтического наследия Махтумкули принесет несомненную пользу в деле постижения жизни и творчества нашего величайшего классика – «исполина мысли», чья поэзия стала для нас целой вселенной, вселенной духа, вселенной души...

Так, кто же для нас Махтумкули? Вот что написал об этом Шамурад Назаров, вся жизнь которого прошла под знаком поэзии Махтумкули, который был для него не только предтечей, но и мериллом всего сущего. Судите сами:

ŞAHYR MAGTYMGULY

Ýol görkezip ozal başda,
Şahyr geçen Magtymguly.
Tebigatyň derýasynda,
Hakdan ißen Magtymguly.

Ussat boldy biziň dile
Şohrat tapdy ilden ile.
Nemes, fransuz, iňlislere
Ady geçen Magtymguly.

Tapdy ylham, aldy ady,
Oýatdy ol bar ilaty.
Deslap düzüp oň binýady,
Ýollar açan Magtymguly.

Dili şirin asyl dildir,
Sözi hikmet, many çuňdur,
Akyly giň dünýä deňdir,
Dürler saçan Magtymguly.

(1912 ýyl)

Академик Д. С. Лихачев считал, что своей любовью к Пушкину, мы обязаны пушкинистам: «Пушкин не был бы Пушкиным, тем, кого мы так остро любим, без пушкинистов...» Много туркменских и зарубежных исследователей посвятили свои работы особенностям художественного языка Махтумкули. Тема эта так глубока, что стала своего рода отдельным научным направлением. Так, ученый А. Мередов создал трехтомный «Толковый словарь произведений Махтумкули». Этот уникальный труд раскрывает величие и значение литературного наследия гениального поэта и представляет собой настоящую энциклопедию его творчества. Произведения Махтумкули издавались и

продолжают издаваться не только в Туркменистане, но и за рубежом. Его переводили известные поэты-переводчики: А. Тарковский, М. Тарловский, Г. Шенгели, Ю. Гордиенко, Т. Спендиарова, А. Кронгауз и многие другие. Благодаря им творчество поэта нашло своих горячих почитателей во всем мире. А любовь туркменского народа к Махтумкули невозможно описать словами – она передается с генами, с молоком матери. Очень хорошо сказал об этом Чингиз Айтматов: «То, что слово Махтумкули достигло наших дней, – это подвиг туркменского народа. Махтумкули сохранялся в сердцах туркмен. На устах странствующих бахши-дервишей, на больших и малых дорогах, на базарах и караван-сараях, в юртах и у чабанских костров. Со стихами на устах шли в бой и на плаху. Стихи Махтумкули встречали рождение человека и оплакивали его кончину. Стихи Махтумкули превратились в вечный гимн любящих сердец».

Махтумкули – это объединяющее начало, цементирующее звено для всех туркмен, независимо, живут ли они на исторической Родине или за ее пределами.

Любой язык, разумеется, и туркменский – важнейшая неотъемлемая часть национальной культуры. Без национального языка – нет нации, и это не просто слова.

Создав литературный язык, Махтумкули не только дал импульс для развития всенародной любви к языку, к слову, к стиху, к самой культуре языка как основного средства человеческого языка, но и стал частью этого языка, глубинной его сутью... Он дал в руки будущих поколений орудие для выражения любых мыслей и любых чувств...

Он дал нам мечту, которую озвучил наш Президент: «Наш родной язык берет свои истоки у нашего прауродителя – Огуз хана, он составляет лексический базис всех тюркоязычных народов. Поэтому наш язык близок и понятен всем тюркоязычным народам и по своей природе вполне достоин войти в число основных мировых языков. Мы должны учиться у наших выдающихся мыслителей древности умению поднимать наш родной язык до таких желаемых высот».

*Annageldi Gubayew,
arheologiýa we etnologiýa kafedrasynyň
professory, taryh ylmlarynyň doktory*

*Ýazgül Jumayewa,
arheologiýa we etnologiýa
kafedrasynyň uly mugallymy*

MAGTYMGULYNYŇ ESERLERI HALK PEDAGOGIKASYNYŇ ÇEŞMESI HÖKMÜNDE

Berkarar döwletiň bagtyýarlyk döwründe Türkmenistanda ýaşlaryň sowatly hem-de oňat terbiýeli nesil bolup ýetişmeklerini, dünýä ylmyň, tehnologiýanyň, medeniýetiň gazanlarynyň genji-hazynasyna mynasyp goşant goşmaklaryny gazanmak üçin hormatly Prezidentimiz Gurbanguly Berdimuhamedow ähli mümkinçilikleri döredýär. Biz bu belent mertebämize gumanýarys we ony hemişe goramalydyrys. Galkynyş, Agzybirlik we Magtymguly Pyragynyň şygryýet güni hem biziň gazanan mukaddes gymmatlyklarymyzyň biridir (1, 206 sah.).

Taryhda her döwür öz taryhy wakalary, ýaşap geçen beýik şahsyýetleri bilen tapawutlanýar. Özünüň dürdäne setirlerinden doly şygrylary bilen dünýäni haýrana galdyran Magtymguly atamyzyň 290 ýyllygynyň dabaraly bellenýän günlerinde şahyryň edep-terbiýe, öwüt-ündew berýän goşgularyny ösüp gelýän ajaýyp neslimiz üçin ýene-de bir ýola ýatlamak, okamak, döredijilikli seljermek möhümdir.

Türkmen halkynyň edep-ekram, görüm-görelde, ata-enäni hormatlamak, ýaşulyny sylap, ýaşkiçini söýmek ýaly edim-gylymlary, milli döp-dessurlary asyrlardan aşyp, kämilleşip şu günlerimize gelip ýetipdir. Nesil terbiýesine uly ähmiýet berýän halkymyz çagany ir döwürden terbiýeläp başlaýar. Onuň beden taýdan sagdyn, ruhy taýdan baý, edepli bolup ýetişmegi üçin aladalanypdyrlar. Muny islendik halk döredijilik eserlerinde görmek bolýar. Gadymy eserler-

den we nusgawy şahyrlarymyz Magtymguludan, Seýdiden, Keminden, Mollanepesden gelýän gaýratly türkmen ruhy biziň kalbymyzda asylyly edep-terbiýe, döwlet we döwletlilik, watan we watançylyk ruhuny siňdiripdir. Türkmenler edermenligi, batyrlýgy, mertligi bilen tapawutlanýarlar. Olar maşgala durmuşynda hem özlerini asylyly we sagdyn alyp barýarlar.

Taryhy wakalar adamlaryň aňyna watançylyk, garaşsyzlyk duýgusyny guýmaga, gaýduwsyz we çydamly edip ýetişdirmäge, maşgala ojagyny, il-ulsuny, dogduk diýaryny goramaga hemişe taýýar bolmagy talap edipdir. Şular ýaly-da hernäçe galagoply döwürleri başdan geçirendigine garamazdan, türkmenler öz ruhy isleglerini kanagatlandyrmak üçin ymtylyp gelipdirler.

Beýik akylalaryň öňe sürýän pikirlerinde esasy wezipe adamlary terbiýelemekden ybarat bolup, onuň döredijiliginiň ölmez-ýitmezligi, adamyň belent mertebesine akyl ýetirmegi, olar bilen öz ykbalyny baglanyşdyrmagydyr. Şahyr ýaşan zamanasynyň jemgyýetçilik-durmuş ýagdaýyny dogruçyl beýan edipdir.

Magtymguly her bir adamyň özüni ahlak taýdan kämilleşdirmeginiň tarapdary bolupdyr. Ol öz ýoly, öz halkynyň durmuş ýaşayşy bilen ýöräpdir, söz sungatyny halk ykbaly bilen aýrylmaz derejede baglapdyr, täze bir ugur saýlap, täze bir mekdep döredipdir. Ol watanperwerligiň, zähmetsöýerligiň, halal ýaşamagyň, sahylygyň esasynda jemgyýetiň öňe gidip, berkarar döwletiň döremegini isläpdir.

Ýaş nesli terbiýelemekde iň wajyp usullaryň biri şahsy göreldekdir. Magtymguly ynsan perzendiniň ata-enesine nähilli sarpa goýmalydygy barada nusga bolan şahyrdyr. Türkmenlerde gadymdan gelýän ýörelgä görä çaga heniz aga-gara düşüniş-düşünmänkä, ene-ata, il-ýurda, tebigata, Watana söýgi duýgusy bilen terbiýelenýär. Ene-mamalarymyz, ata-babalarymyz çaga terbiýesine uly üns beripdir. Magtymguly atamyzyň döredijiliginde durmuşda özüni alyp barmagyň kada-kanunlarynyň üstünde köp durlupdyr.

Magtymguly halkyny watançylyk ruhda terbiýelemek bilen watany gorajy gahryman ýigitleri terbiýelemäge, mert bilen namardy

saýgarmaga aýratyn üns beripdir. Şahyr «Il biläni» diýen goşgusynda il-halkyna bolan çäksiz söýgüsini, guwanjyny beýan etmek bilen, halkyň bähbidi ugrunda göreşmegi adamlara nesihat edipdir.

Belent daglaryň başynda
Bulut oýnar sil biläni.
Goç ýigide toýdur-baýram
Her iş gelse il biläni.

Magtymguly Pyragy watançy şahyrdyr. Nesillere ata Watany, ene topragy söýmegi, goramagy wagyz edipdir. Magtymgulynyň terbiýeçilik garaýyşlarynda watançylyk terbiýesi uly orun tutýar. Türkmen halkynyň anyk taryhy pursatda dagynyklykdan nädip çyk-maly, nädip öz topragyň, öz ýurduň rahat hözirini görmeli diýen jana-jan, derwaýys sowalyna diňe Magtymguly mydama öz ildeşleri bilen rysgyny paýlap, olaryň «keç ykbalyna» hemaýat ýetirmäge jan eden, öz halkyna belent matlaplary salgy berip bilen şahyrdyr.

Watançy türkmen ýigitleri Watan, il-ýurt we halkyň ar-namysy üstünde gan dökdüler. Bu hakda şahyr öz goşgularynda ussatlarça beýan edýär.

Goç ýigitler il üstünde
Namys bilen ar gerekdir.

Nusgawy şahyrymyz öz goşgularynda adamyň adamkärçilikli sypatlaryny, olaryň belent mertebelerini ussatlyk bilen suratlandyrýar. Gara nebsine kowalaşmak, namartlyk, gorkaklyk ýaly pes gylykly adamlary şahyr näletläpdir:

Namart kimdir biler bolsaň,
Ne diýseň diýr: «Baş üstüne!»
Ezmaýyşyn kylar bolsaň,
Hiç tapylmaz iş üstünde.

Türkmenleriň gadymdan gelýän baý döp-dessurlary bar. Şol döp-dessurlaryň biri hem myhmansöýerlik. Myhmany öý eýesi gü-

ler ýüz bilen garşy alsa, hoşal bolup gitjekdigini Magtymguly öz goşgularynda şeýle ýazyypdyr:

Mert çykar myhmana güler ýüz bile.
Namart özün gizlär, myhman ýoluksa.

Akyldar şahyr agzybirliги öňe sürüpdür. Ulyny sylamak, olara hormat goýmak ýaly häsiýetler adamçylygyň iň gowy taraplary hökmünde seredilipdir.

Sözümizi jemläp aýtsak, Magtymguly Pyragynyň eserleri bize halkymyzyň pedagogik pikirlerini öwrenmek üçin gymmatly çeşme bolup hyzmat edýär. Akyldar şahyryň garaýyşlaryny, pikirlerini öwrenmek, Berkarar döwletiň bagtyýarlyk döwrüniň ýaşlaryny terbiýelemekde peýdalanmak mugallymlaryň esasy borjudyр.

Edebiýatlar:

1. Gurbanguly Berdimuhamedow. Ösüşiň täze belentliklerine tarap. Saýlanan eserler. 1 t. – Aşgabat, 2008.
2. Magtymguly. Saýlanan eserler. – Aşgabat, 1976.
3. T. Berdiýew, A. Annamämmedow. Magtymgulynyň pedagogik garaýyşlary. – Aşgabat, 1960.

*Gurbanmyrat Musayew,
Türkmenistanyň taryhy kafedrasynyň uly mugallymy*

AKYLDAR ŞAHYRYMYZ MAGTYMGULYNYŇ ÖWRENILIŞI

Magtymguly türkmen halkynyň milli guwanjydyр. Ol beýik söz ussady, parasatly akyldar, görnükli jemgyýetçilik adamy hökmünde halk arasynda meşhurlyk gazanan şahsyýetdir. Şahyr nusgawy edebiyatyň we jemgyýetçilik aňynyň ösüşine ägirt uly goşant goşandyр. Magtymguly goşgularyny halka ýakyn dilde ýazyпdyр. Goşgularynda ata-enä hormat goýmagy, ulyny sylamagy,

Watany söýmegi, halal zähmet çekip, halal iýmegi, söýgä wepaly bolmagy ündäpdir. Namartlyk, ygrarsyzlyk, haramlyk ýaly pis gylk-häsiýetleri näletläpdir. Ynsanperwer şahyrymyz öz döwründe türkmen taýpalarynyň birleşmeginiň keseki basybalyjylara garşy göreşde ähmiýetlidigini nygtaýdyr. «Asly Gerkez, ýurdy Etrek» bolan Magtymguly Pyragynyň köptaraplaýyn döredijiligi diňe bir türki edebiýatynyň däl, eýsem dünýä edebiýatynyň taryhyna hem altyn hazyna bolup girdi.

Akyldar şahyrymyz Magtymguly, sözüň doly manysynda, nusgawy edebiýatyny esaslandyran beýik şahyrdyr. Bu barada dünýä belli alym Ý. E. Bertels şeýle nygtaýar: «Eger bellibir halkyň bellibir döwürdäki mahsus sypatlaryny has mahsus suratda görkezýänligi manysynda edebiýata «nusgawy» (G. M) edebiýat diýlip at berilmegi türkmen edebiýaty barada ulanylmakçy bolsa, onda, elbetde, şol at XVIII–XIX asyrlaryň türkmen poeziýasyna berilmelidir, ol poeziýanyň has aýdyň we mahsus wekili bolsa türkmen halky tarapyndan henize çenli-de örän hormatlanýan şahyr Magtymguly bolupdyr».¹¹

Magtymgulynyň esaslandyran realistik edebi mekdebi öz döwründe-de, ondan soň hem edebiýatyň ösmegine we kämilleşmegine uly ýardam edipdir. Ol Seýdi, Zelili, Kemine, Mollanepes ýaly görnükli söz ussatlarynyň we ençeme şahyrlaryň halypasydyr.

XIX asyryň ortalarynda akyldar şahyrymyzyň ömri we döredijiligi barada ilkinji ýazylan işler peýda bolup başlaýar. Şahyryň edebi mirasy ençeme syňahatçylaryň, ensiklopediýadyr sözlük düzüjileriň, aýdym-saz sungatyny öwrenijileriň we beýlekileriň ünsüni çekýär.

Polýak alymy A. Hodzko-Boreýko Magtymguly şahyrymyz barada ilkinji söz açanlaryň biridir. Ol 1842-nji ýylda «Görogly» eposy bilen birlikde şahyryň ömri barada gysgaça maglumat hem-de onuň üç sany goşgusyny iňlis dilinde Londanda çap etdirýär. Soňra I. N. Berezin, F. Bakulin, I. Belýaýew, A. E. Krymskiý, W. W. Rad-

¹¹ Bertels Ý. E. Sowet Soýuzynda türkmen klassyky edebiýaty taryhynyň öwrenilişi, «Magtymguly» (Makalalar ýygynyndysy). – Aşgabat, 1960. 135 s.

low we beýlekiler Magtymgulyny rus hem-de Ýewropa okyjylary bilen tanyşdyrýarlar, şahyryň şygrylarynyň nusgalaryny we olaryň käbiriniň terjimesini berýärler. 1874-nji ýylda R. Ýeznaýew onuň eserleriniň birnäçesini rus diline terjime edýär.

Magtymguly şahyr barada XIX asyrdan öňjeýli iş edenleriň biri hem wenger alymy Arminiý Wamberidir. A. Wamberi 1879-njy ýylda «Türkmenleriň dili we Magtymgulynyň diwany» atly işi çap etdirýär. Ol bu işinde şahyryň ömri we döredijiligi hakynda umumy maglumatlary berýär. Alym şahyryň 31 goşgusyny dolulygyna, 10 goşgusyndan bolsa bölekleri asyl nusgasynda hem-de nemes diline terjime edip çap etdirýär. A. Wamberi şahyryň döredijiliginde at-ýarag, gahrymançylyk baradaky temanyň uly orun tutýandygyny belläp, onuň türkmenler arasynda milli şahyr hasaplanýandygyny «Magtymgulynyň öz eserleri arkaly taýpa-tirä garaman, ähli türkmenlere gowy, asylly täsir edendigini inkär edip bolmaz» diýip örän ýerlikli belläpdir. A. Wamberiniň Magtymguly baradaky işleriniň öz döwri üçin möhüm ähmiýeti bolan hem bolsa, ol şahyryň döredijiligini ylmy esasynda düýpli öwrenip bilmändir. Hatda onda birtaraplaýyn we nädogry ýöredilen pikirler hem duş gelýär.

Magtymgulyny öwrenmekde akademik A. Samoýlowiç gymmatly işiň başyny başlaýar. Ol Hojaly mollanyň we beýleki alymlaryň kömegi bilen Magtymgulynyň golýazmalarynyň birnäçesini toplaýar hem-de şahyryň eserleriniň görkezijisini düzýär. Alym şol görkezmeleri yzly-yzyna metbugatda neşir etdirýär. Akademik A. Samoýlowiç Magtymguly şahyryň eserleriniň umumy möçberini takyklamaýy, şol esasynda düýpli derňew geçirmegi maksat edinen hem bolsa, şol döwürde bu asylly işi amala aşyrmaga doly mümkinçilik bolmandyr.

XX asyryň başlarynda Magtymgulynyň goşgulary aýratyn kitap görnüşinde birnäçe gezek neşir edilýär. 1907-nji ýylda N. P. Ostroumow şahyryň eserleriniň köpüsini «Türküstan welaýaty» gazetinde çap etdirýär. Soňra hem ol eserleriň ählisini jemläp, aýratyn kitap görnüşinde şol ýylda okyjylar köpçüligine ýetir-

ýär. Şeýlelikde, rus alymy ilkinji bolup, beýik akyldaryň edebi mirasynyň halk arasynda giňden ýaýramagyna ýardam edýär, ony düýpli öwrenmegiň zerurdygyna köpleriň ünsüni çekýär hem-de asyly hyzmaty ýerine ýetirýär. Şondan soňra Magtymgulynyň kitaplary Buharada, Daşkentde, Astrahanda daşbasma usulynda hem-de neşir görnüşinde arap grafikasynda yzly-yzyna peýda bolýar. Şahyryň 1912-nji ýylda neşir edilen 45 goşgusyny özünde jemleýän ýygyndysy taýýar edilýär. Kitaba astrahanly Abdyrahman Nyýazy tarapyndan sözbaşy hem ýazylýar.

XX asyryň 20-nji ýyllaryndan başlap, şahyryň eserleriniň gol-ýazmalary, onuň ömri we döredijiligi bilen baglanyşykly maglumatlar toplanyp başlanýar. 1926-njy ýylda B. Kerbabayew Magtymgulynyň uly göwrümlü kitabyny taýýarlaýar.

Magtymgulynyň eserlerini toplamak, olary ylmy esasynda öwrenmek boýunça A. Ahundow-Gürgenli, B. Garryýew, M. Kösäýew, G. O. Çaryýew, Z. Muhammedowa ýaly alymlar yzygiderli hem öndümlü iş alyp bardylar. Netijede, bu döwürde şahyr barada ýüzlerçe makalalar, ylmy işler, ençeme monografiýalar ýazylýar.

Şahyr we onuň edebi mirasy bilen rus okyjylaryny ýakyndan tanyşdyrmakda A. Poseluýewskiý, Ý. E. Bertels ýaly görnükli alymlar bilen bir hatarda M. Tarlowskiý, G. Şengeli, A. Tarkowskiý, N. Tihonow, S. Lipkin, G. Weselkow ýaly belli terjimeçiler, ýazyjy-şahyrlar uly tagallalar etdiler. Ý. E. Bertels «Magtymguly», «Çeper döredijilik hakynda Magtymgulynyň pikirleri», «Sowet Soýuzynda türkmen klassyky edebiyatynyň öwrenilişi» atly işlerinde şahyr barada degerli pikirleri orta atypdyr hem-de Magtymgulynyň döredijiligini öwrenmegiň gaýragoýulmasyz mesele bolup durýandygyny, bu ugurda entek edilmeli işleriň, çözülmeli meseleleriň kändigini belläpdir.

1960-njy ýylda Magtymgulynyň doglan gününüň (öňki hasap boýunça) 225 ýyllyk, 1983-nji ýylda bolsa Magtymgulynyň 250 ýyllyk ýubileýi bellenilip geçilipdi. Alymlar, ýazyjy-şahyrlar we beýleki käredeki adamlar tarapyndan beýik akyldara bagyşlanyp, onlar-

ça, ýüzlerçe makalalar, ylmy işler, monografiýalar ýazyldy. Olaryň köpüsi metbugatda, aýry-aýry ýygyndylarda, şeýle hem aýratyn kitap görnüşinde çykaryldy. Alymlarymyzyň köp ýyllyk ylmy agtaryşlary esasynda B. Garryýewiň «Magtymguly», G. O. Çaryýewiň «Magtymguly – akyldar», M. Annanepesowyň «Magtymguly we onuň döwri» atly kitaplary we beýlekiler peýda bolupdyr.

Magtymgulynyň ýubileýini ýazyjy-şahyrlarymyz, sungat işgärlerimiz hem uly sowgatly garşyladylar. G. Kulyýew «Magtymguly» romanyny, B. Kerbabaýew «Magtymguly» dramasy, T. Taganow «Dürler hazynasy» powestini ýazdylar. Şahyr barada kinofilmler döredildi. Suratkeş A. Hajyýew Magtymgulynyň portretini çekdi. Aşgabatda, doglan obasynda şahyra ýadygärlik heýkeli oturdyldy. Beýik şahyryň adyny ebedileşdirmek maksady bilen, köçelere, daýhan birleşiklere, mekdeplere, kinoteatrlara onuň ady dakylly.

Dürli ýyllarda dürli awtorlar tarapyndan ýazylan işlerde Magtymguly barada ençeme özboluşly pikirler aýdyldy. W. W. Bartold Magtymgulyny türkmen halkynyň milli şahyry diýip atlandyran bolsa, A. N. Samoýlowiç «Magtymguly şahyr ähli türkmeniň haly-pasydyr» diýen pikiri öňe sürýär. XX asyr türkmen edebiyatynyň kerwenbaşysy B. Kerbabaýew şahyryň söz sungatynyň taryhynda oýnan roluny, tutýan ornuny kesgitlep şeýle ýazýar: «Türkmen edebiyatynyň beýik klassygy Magtymguly söz bazarynda dellala aýlanyp, many bermekde biçimçä dönüp we gözəl şygyr düzmekde çeper ýüwürdiji roluny oýnap, türkmen halkynyň geçmişi, geljegi we bütin durmuşy hakynda dynuwsyz pikir ýöredip, öz asyrydaşyna we özünden soňraky geljeklere altyn fond galdyrdy».

Ý. E. Bertels Magtymgulynyň poeziýasynyň häzirki zaman üçin örän uly gymmata eýedigini nygtap, şeýle pikir ýöredýär: «Magtymguly türkmeniň poeziýasy gymmatbaha daşlaryň biri bolup, ol biziň zamanamyzda täze ýüzügiň gaşynda gözüni gamaşdyryjy şöhesi bilen lowurdaýar».

XX asyryň 80-nji ýyllarynda Magtymguly akylдарымызыň ady has-da ebedileşdirildi. TSSR Ylymlar akademiýasynyň Magtym-

guly adyndaky Edebiýat institutynda Magtymguly bölümi döredilýär. Bölümde Abdurahman Mülkamanow, Ahmet Bekmyradow ýaly türkmeniň meşhur alymlary beýik akylalaryň edebi mirasyny düýpli öwrenmek boýuça uly işiň başyny başlaýarlar.

1990-njy ýyldan bäri her ýylyň 19-njy maýy ýurdumyzda «Magtymgulyň şygryýet güni» hökmünde baýram edilýär. Galyberse-de, bu baýramçylygyň Magtymgulyň arzuwlan, häzirk wagtda gazanylan Garaşsyz döwletimiziň Baň Kanunynyň – Konstitusiýasynyň döredilen güni bilen utgaşdyrylmagy döwletlilikden nyşandyr. Çünki biz häzir Magtymgulyň arzuwlan Berkarar döwletinde ýaşaýarys.

1991-nji ýylyň noýabrynda Ýaşlar guramasynyň I gurultaýy geçirilip, onda bu guramanyň adyna Magtymgulyň adyny dakmak karar edilýär. 1992-nji ýylda Magtymguly adyndaky Halkara baýragy döredildi. Ol türkmen edebiyatynyň we sungatynyň has talantly, ýokary çeperçilik eserleri, döwlet hem jemgyýetçilik işgärleriniň Magtymgulyň ynsanperwer ideýalaryny durmuşa geçirmekde bitiren hyzmatlary üçin berilýär. Häzirki wagtda Magtymguly adyndaky Türkmen döwlet akademiki opera we balet teatry paýtagtymyzyň gözelligine bezeg berýär. Şahyryň dogduk mekany bolan Garrygala etrabyna onuň ady dakylly.

Eýranyň Horasan welaýatyna beýik şahyr Magtymgulyň hem-de onuň pederi Döwletmämmed Azadynyň guburlaryna zyýarata gitmeklik Garaşsyzlyk döwründe asyly dābe öwrüldi.

Berkarar döwletimiziň bagtyýarlyk eýýamynda hormatly Prezidentimiz Gurbanguly Berdimuhamedowyň Karary esasynda «Magtymguly Pyragy» medaly döredildi. Onuň doglan gününüň 290 ýyllyk ýubileýi halkara derejesinde bellenilýär.

*Tahyr Aşyrow,
Gurbangeldi Muhammedow,
dünýä taryhy kafedrasynyň mugallymlary*

MAGTYMGULYNYŇ ŞYGYRLARY TÜRKI DILLERIŇ NUSGASYDYR

*T*aryhy ençeme müňýyllyklara uzap gidýän türkmen halky adamzat medeniýetiniň ösüşine özüniň saldamly goşandyny goşdy. Türkmen halkynyň taryhynyň gadymy bolşy ýaly, onuň şygryýet dünýäsi hem gadymy we baýdyr. Taryhyň dürli döwürlerinde ýaşap geçen türkmen şahyrlary dünýä edebiýatynyň taryhynda uly orun eýeläpdirler. Aýratyn hem türkmen halkynyň şygryýet dünýäsi hakynda gürrüň edilende, özüniň çuňňur manyly, sada hem düşnükli şygryrlary bilen öz döwrüni ýagtyldan, türkmen poýeziýasynyň kämilleşmegine, türkmen çeper diliniň ösmegine saldamly goşant goşan şahyr Magtymguly Pyragy göz önünde janlanýar.

Türkmen halkynyň we bütin adamzadyň önünde uly ruhy gymmatlygy miras goýan Magtymguly Pyragynyň döredijiligi dürli döwürlerde dünýä jemgyýetçiliginiň ünsüni özüne çekip, diňe bir türkmen we Merkezi Aziýaly alymlaryň däl, eýsem, ýewropaly alymlaryň hem ylmy işleriniň esasy özenini düzüpdir, gündogarşynas alymlaryň öz ylmy işlerinde salgylanýan esasy çeşmeleriniň birine öwrülipdir. Türkmen we türki dilleriň sözlügi düzülende ilkinji hem ygtybarly gollanmalaryň biri hökmünde Magtymguly Pyragynyň goşgulary peýdalanylýdyr.

XIX–XX asyrlarda türkmen topragyna syýahat eden syýahatçylar hem öz işlerinde Magtymgulynyň ömri we döredijiligi barada gymmatly maglumatlary ýazyp galdyrypdyrlar. 1863-nji ýylda Orta Aziýa syýahat eden wenger syýahatçysy Arminiý Wamberiniň (1832–1913) ýazan syýahatnamasynda («Bir sahte dervişiň Asya-yı Vusta’da seyahati») (4) we türk syýahatçysy Mehmet Emin Efendiniň «Stambuldan Orta Aziýa syýahat» («Istanbul’dan Asya-yı Vusta’ya seyahat») atly kitabynda türkmeniň akyldar şahyry hakynda ýatlanýar (5).

Özüniň köpugurly döredijiligi bilen dünýä alymlarynyň ünsüni çeken Magtymguly Pyragynyň döredijiligini öwrenmek, ýaş nesillere ýetirmek ugrunda uly hyzmatlary bitiren alymlaryň biri-de Şeýh Süleýmandyr.

Dünýä meşhur alym, türkşynas Şeýh Süleýman Efendi çen bilen 1821–1822-nji ýyllarda Merkezi Aziýada dünýä inipdir. 1847-nji ýylda Merkezi Aziýadan Osmanly imperiýasynyň paýtagty bolan Stambul şäherine göçüp barypdyr. Alym bu barada «Lugaty Çagataý we Türki-i Osmany» atly eseriniň girişinde hem giňişleýin maglumat berýär (1, 2).

Dilçi alym Şeýh Süleýman dürli ýurtlara syýahat edipdir. Ol bu barada «Her safaratla syýahat kyldym» diýip belläp geçýär (1, 9). Syýahatçy eseriniň «mukaddime» atly girişinde «Hywa we Bahry Hazarda gezdim, Ahal we Merwde köp oturdym, Türkmeniň halyny bir-bir bildim, jyns we mukdaryny depder kyldym» (1, 9) diýmek bilen türkmen topragyna syýahat edendigini belläp geçýär. Ol Magtymgulynyň şygyrlaryna salgylanyp, türki dilleriň sözlüginä düzüpdir.

Şeýh Süleýman tarapyndan taýýarlanan sözlük türki dilleriň grammatikasyny öwrenmek, sözlügiň ýazylan döwründäki türki dilleriň söz goruny kesgitlemek babatyndan hem köp maglumaty özünde jemleýär. Sözlükde getirilen sözler köpsanly şahyrlaryň şygyrlary bilen baýlaşdyrylypdyr. Şeýle-de fonetiki meňzeşliklere we aýratynlyklara hem üns çekilipdir. Şeýh Süleýmanyň «Lugaty Çagataý we Türki-i Osmany» diýlip atlandyrylan göwrümlü we çuň mazmunly sözlügi 1882-nji ýylda Stambul şäherinde neşir edilipdir (1).

Nemes alymy Ignaz Kunos (1862–1945) hem Şeýh Süleýmanyň bu eserinden habarly bolupdyr. Ol bu barada özüniň «Türk halk edebiýaty» atly eserinde şeýle beýan edýär: «Şeýh «Onda meniň eserimi bilýärmisiň?» diýip sorady. Men «Ýok, ependim, neşir edenligiňizden habarym bar, ýöne Peşt şäherindäki kitaphanalarda tapmadym» diýip jogap berdim. Bu jogabymy eşidip, Şeýh Efendi kitabyňy tutup görkezdi; kitbyň ady «Lugaty Çagataý we Türki-i Osmany» – Şeýh Süleýman Efendi Buhary – Istanbul 1298 (1882)» (3, 39).

Bu sözlük nemes diline terjime edilipdir. 1902-nji ýylda Ignaz Kunos tarapyndan «Çagataý – Osmanisches Wörterburch» ady bilen Budapeştda gysgaldylan görnüşde neşir edilipdir. Ignaz Kunos tarapyndan nemes diline terjime edilen bu sözler ilki türkmen dilinde ýazylyp, soňra nemes dilinde terjimesi getirilipdir: «Aýtmak: söýlemek, diýmek, irşad etmek, nutk irad etmek – Sprechen, sagen, etwas überbringen» (2, 8).

Şeýh Süleýman sözlügiň «mukaddime» atly girişinde: «Huruf hijä tertibi bile subut eýledim» diýmek bilen, sözleri arap elipbiýi tertibinde düzenligini beýan edýär (1, 6).

Şeýh Süleýman sözlügiň girişinde «kawaid» atly bir bölüm açyp, bu bölümde türki dilleriň grammatikasynyň käbir aýratynlyklaryna garap geçipdir. Her bir grammatiki temalarda düýpli derňewler geçirip, düşündiriş beripdir. Awtoryň işlikleriň buýruk formasyndaky getirýän sözleri hem munuň aýdyň şaýadydyr. Hakykatdan hem, bu meselede şeýle diýýär: «Türki dilde her işligiň formasynyň asly buýrukdyr we beýleki formalaryň goşulmalary goşulanda, ol täze many berýär. «Al» we «git» ýaly işlikler asly nusgasynda buýruk formasynda ulanylýar, eger onuň yzyna «mak» we «mek» goşulmalary goşulsa, işligiň nämälim formasy emele gelýär. Mysal üçin, «almak» we «gitmek»... (1, 13).

Şeýh Süleýman «Lugaty Çagataý we Türki-i Osmany» atly işinde her bir söze düşündiriş bereninde, şahyrlaryň şygrylaryny mysal getiripdir. Ol bu barada «Bir mysal her lugata getirdim, şahyryň ismi bilen bildirdim» diýip belläp geçipdir (1, 10). Alym bu sözlükde 18 ýerde Magtymguly Pyragynyň setirlerine salgylanypdyr.

Şeýh Süleýman «Lugaty Çagataý we Türki-i Osmany» atly eserinde «at» sözüniň «Fers» («at jandar»), «at» (isim) «şöhrat» manylarynda gelýändigini belläp geçýär. At sözüniň «isim» manysynda ulanylýandygyny şahyryň «Emire döner» şygrynyň şu setirlerini mysal getirip düşündirýär (1, 3):

Dert – ýürekde bir ot bolar,
Söz – jahanda bir at bolar.

Alym türki dillerde gabat gelýän «yssyg» sözünüň manysyny düşündirmek üçin, şahyryň «Gadryn näbilsin» atly şygrynyň şu setirlerini mysal getirýär (1, 13):

Çölde açlyk muşakgatyn görmeýen,
Öýde yssyg nanyň gadryn näbilsin.

Türkmen dilinde ulanylýan «agaç» sözünü alym «Şejere» (arap dilinde agaç), «derhet» «menzil», «mesafe», «fersah» manylaryny aňladýandygyny aýdyp, ony mysallar bilen berkitmek üçin, şahyryň «Bu dünýä» atly şygrynyň şu setirlerini mysal getiripdir (1, 15):

Abady-haraby, derýasy-düzi,
Ýüz kyrk alty müň agaç ýoldur bu dünýä.

Sözlükde türki dillerde giňden ulanylýan «alkyşlamak» sözüne «alkyş etmek», «teşwik etmek», «doga we sena etmek» sözleri bilen düşündiriş berlip, soňra has kesgitli görnüşde düşündirmek üçin, Magtymgulynyň «Abat galsyn» şygrynyň şu setirlerini mysal getiripdir (1. 20):

Ýagşy söze gulak salgyl,
Säher wagty bidar bolgul,
Ýagşylardan alkyş algyl,
Ömrüň artyp, zyýat galsyn.

Şeýh Süleýman «uşag» sözünü düşündireninde bolsa şahyryň «Kär bile» atly şygrynyň:

Gapyl adam, uşak-düşek kär bile,
Ömür ötdi näme kylyp ýatyp sen...

– diýen setirlerini mysal getirýär (1, 34).

Alym türkmen dilinde giňden ulanylýan tirkeş sözleriň beýleki türki dillerde köp gabat gelmeýändigini belläp geçipdir. Ol Magtymguly Pyragynyň:

Günde kepen biçer bu ajal – haýýat,
Bir beladyr, hiç gutarmaz bu saýýat,
Pelle-pelle aşak düşer adamzat,
Bu gün gördügimiz ertä galmady.

– diýen setirlerini mysal getirmek bilen «pelle-pelle» diýen tirkeş sözleriň «dereje-dereje», «mertebe-mertebe» manylaryny aňladýandygyny belläp geçýär(1, 211.).

Şeýh Süleýman özüniň «Lugaty Çagataý we Türki-i Osmany» atly eserinde türki dillerde «ullakan» sözüniň «beýik», «azym», «uly», «balyg», «reşid» manylaryny aňladýandygyny belläp geçýär hem-de muny şahyryň goşgulary bilen düşündirýär (1, 39):

Ol nedir kim ullakan derýa başlady,
Ýüz on dört ýyldan öňe köpri taşlady.

Köküni gadymyýetden alyp gaýdýan türkmen dilini beýleki türki dillerden tapawutlandyran birnäçe özboluşly alamatlar bar. Alym öz kitabynda şol aýratynlyklar gabat gelende, olaryň aňladýan manylaryny düşündürmek üçin, türkmen dilinde düzülen goşgulara ýüzlenmeli bolupdyr, aýratyn hem Magtymgulynyň goşgulary oňa ýakyn gollanma bolup hyzmat edipdir. Emma alym käbir sözlere düşündiriş berende, sözleriň türkmen dilinde aňladýan manylaryny nätakyk kesgitlän ýerleri hem bolupdyr. Mysal üçin, ol türkmen dilinde ulanylýan tirkeş söz görnüşinde gabat gelýän «şulaý-bulaý» sözüni «eýle-beýle», «ondak-mundak» görnüşinde görkezipdir we şahyryň aşakdaky setirlerini mysal getiripdir (1, 204):

Bu dünýäde bir myrada ermedim,
Şulaý-bulaý ile ömrüm geçmişdir.

Ýöne şahyr bu ýerde ömrüniň «eýle-beýle» bilen geçendigi däl-de, «şuwlýan» şemal ýaly çalt geçendigi aýtmak islän bolmagy mümkin.

Bulardan başga-da, alym türki dillerde ulanylýan kabir sözlere düşündürmek üçin, şahyryň aýry-aýry goşgularyny getiripdir:

«Inçe» («näzik», «naryn», «bärik», «rakyk») (1, 63):

Gylyçdan ýitidir, köp gyldan inçe.

«Tarhan» sözüniň düşündirişi üçin, şahyryň «Keçdir, ýaranlar» şygrynyň şu setirlerini getirýär (1, 108):

Irteräk terpeniň, wagtdyr, ýaranlar,
Menziller yrakdyr, ýükler agyrdyr,
Giden gaýdyp gelmez, bu bir ugurdyr,
Ajal ýakaň tutar, bir gün tarhan...

«Çomalmak» («Çümme, suwa talmak, batmak, gowaslyk etmek») sözüniň düşündirişine şahyryň «Guluň boldum» atly şygrynyň şu setirlerini getirýär (1, 158):

Magtymguly, hatadan gaýry elden iş gelmez,
Çümdüm günä çeşmine, ýürek gaýnap joş gelmez.

«Daş» sözüniň «uzak», «baid», «döwür», «muit», «birun», «haryç», «taş» manylaryny aňladýandygyny belläp, «ullakan» sözüne mysal hökmünde şahyryň «Joş bolmasyn» şygrynyň şu setirlerini getirýär (1, 168):

Iki söýgüli bir-birne
Ýakyn olsun, daş bolmasyn.

«Tisginmek» sözüne mysal edip şahyryň «Gyzmaly boldum» şygrynyň şu setirlerini getirýär (1, 198):

Ýatyrdym düýş gördüm, tisgindim, turdum,
Yşk bir müşgil işdir, okydym, gördüm.

«Gögüne» («Zynjyr», «Bend») şahyryň «Bu derdi» şygrynyň şu setirlerini getirýär (1, 259):

Yşk dagyn assalar gögüň boýnundan,
Gök titreyip, çeke bilmez bu derdi.

«Men-menlige» («Enaniýyet», «kibir», «gurur», «menhut», «serkeşlik») şahyryň şu setirlerini getirýär (1, 278):

Men-menlik etmegin pany dünýäde,
Senden ulug niçe ýaranlar geçdi.

«Ýaş» («çocuk», «yslak», «täze», «ter», «körpe», «rutubetli») sözüne şahyryň şygrynyň şu setirlerini mysal getirýär (1, 294):

Eger pir sen we eger ýaş,
Syryň halka kylma paş.

«Ýaşyl» («täze», «sebze», «hazra», «ahdar», «ýeşil») sözünüň düşündirişine şahyryň «Ýar bizim sary» şygrynyň şu setirlerini getirýär (1, 295):

Egni ak redaly, ýaşyl nikaply,
Ugurdaşy men bile äri gördüm.

Umuman, beýik akyldarymyzyň şygrylaryny özünde jemleýän diwany hemişe alymlaryň üns merkezinde bolupdyr. Dilşynas alym Şeýh Süleýman tarapyndan şahyryň goşgular ýygyndysyna salgyylanmagy, onuň eserleriniň tutuş adamzat üçin terbiýe mekdebi hökmünde dünýäniň köp halklary tarapyndan giňden öwrenilendigini we ony okamaga uly islegleriň bolandygyny görkezýän ençeme soldamly ylmy işleriň biridir.

Edebiýatlar:

1. Şeýh Süleýman Efendi Buhary, «Lugaty Çagataý we Türki-i Osmany», Istanbul, 1298 (1882).
2. Ignaz Kunos, Şejx Sülejman Efendi, «Çagataj – Osmanisches Wörterburch», Budapest, 1902.
3. Ignacs Kunos, «Türk halk edebiyaty», (haz. Tuncer Gülensoy), Istanbul, 1978.
4. Arminius Wamberi, «Bir Sahte Dervişin Orta Asya Gezisi», (haz. N. Ahmet Özalp) Istanbul, 1993.
5. Mehmet Emin Efendi, «Istanbul'dan Asya-yı Vusta'ya seyahat» («Stambuldand Ortazıya syahat»), Ewerest yay. Istanbul.

*Mähri Perdeliyewa,
taryh fakultetiniň arheologiýa we etnologiýa
kafedrasynyň mugallymy,
Arzuw Bekiyewa,
arheologiýa hünäriniň II ýyl talyby*

MAGTYMGULY PYRAGYNYŇ ŞYGYRLARY ETNOGRAFIKI ÇEŞME HÖKMÜNDE

Түркмен halkynyň beýik akyldar şahyry Magtymguly Pyragynyň döredijiligi taryhçylar, etnograflar üçin hem uly gollanmadyr. Çünki akyldaryň şygyrlarynda türkmen halkynyň etnografiýasyny öwrenmekde möhüm setirler getirilýär. Şahyryň şygyrlarynda halkyň ruhy medeniýeti, milli däp-dessurlary, ýaşayyş durmuşy giňden şöhlendirilýär. Onuň şygyrlary Watana, tebigata, ynsana, adamzat durmuşyna bolan beýik söýgi bilen eriş-argaç bolup geçýär. Akyldar şahyryň döredijiligindäki türkmen halkyna mahsus bolan beýik häsiýetleri barada hormatly Prezidentimiz: «Türkmen halky özüniň beýik akyldar şahyry Magtymguly Pyragy tarapyndan wasp edilen mertebe, asyllylyk, watançylyk, zähmet we myhmansöýerlik, döredijilik, parahatçylyk we asudalyk ýörelgeleri, ata-babalarymyzyň gany bilen geçen ynsanperwerlik ýaly oňat häsiýetlerini saklap, olary asyrlardan-asyrlara aşyryp gelýär.» (1, 104 sah.) diýip belleýär. Çünki Magtymguly Pyragy öz döredijiliginde halkyň bütin ýaşayyş durmuşyny, edebi mirasyny açyp görkezýär. Magtymguly Pyragy öz döwrüniň syýasy we ykdysady ösüşi bilen baglanyşykly ýüze çykan döwrebap meselelerini dogry çözmäge çalşypdyr. Özüniň köp şygyrlarynyň üsti bilen halkyň isleg-arzuwlaryny, umytlaryny, pikirlerini beýan edipdir we halkyň ruhy terbiýeçisi hökmünde çykyş edipdir. XVIII–XIX asyrlar türkmen halkynyň çylşyrymly döwri bolupdyr. Şonuň üçin Magtymguly Pyragynyň şygyrlarynyň aglaba böleginiň mazmuny agzybirliге, jebisliге syrygýar. Türkmen halkyna mahsus bolan agzybirlik, jebislik, merdanalyk halkyň milli däpleriniň, dessurlarynyň nesilden-nes-

le geçmegine itergi beripdir. Magtymguly Pyragynyň döredijiliginde türkmen halkynyň batyrlygam, wepadarlygam, edermenligem, ynsaplylygam, gyz-gelinleriň haýalylygam, gözəl keşplerem çeper beýan edilipdir. Şygyrlarda getirilýän maglumatlaryň üsti bilen häzirki günlerimiziň adamlarynyň oý-pikirlerini, döp-dessurlaryny deňşdirenimizde, türkmen halkynyň gadyndan gelýän milli häsiýetlerine, döp-dessurlaryna wepaly bolup ýaşandyklaryna göz ýetirýärsiň.

Şahyr gyz-gelin gözelligi bilen baglanyşykly birnäçe şygyrlary döredipdir. «Durasyň geler», «Ýaryň ýagşysyn», «Güle meňzär», «Gözel sen» ýaly birnäçe şygyrlaryny mysal getirmek bolar. Akyldar «Gözel sen» diýen goşgusynda «Gyzyl diýsem – gyzyl, al diýsem – al sen, Hindistanda – şeker, Bulgarda – bal sen» diýip, türkmen zenanyny buýsanç bilen wasp edýär, şeýle-de bu goşgusynda birnäçe ýer-ýurt atlaryny hem görkezýär. Akyldar şahyr öz döredijiliginde Meňliniň keşbinde türkmen gyzyna mahsus bolan utanjaňlyk, haýalylyk-edeplilik bilen baglanyşykly goşgy setirlerini getirýär. «Meňli hanym golun dişläp, bizden ki uýat eýleýir.» diýip wasp edýär. Gadymy türkmen däplerine görä, gyzlar erkek kişini görende goluny dişläp, ýüzünü sowa tutup salamalaşyp geçipdirler.

Edebiýat äleminiň söz ussady bolan Magtymguly Pyragy türkmen halkynyň milli şahyry, guwanjy hem buýsanjy hasaplanýar. Şahyryň bize miras goýan dürdäne setirleri, paýhasly jümleleri, goşgulary her bir türkmeniň kalbynda, aňynda ýaşap gelýär. Akyldar şahyrymyz Magtymguly Pyragy diňe türkmen edebiyatynda yz goýmak bilen çäklenmän, dünýä edebiyatynda hem uly orny eýeleýär. Şahyryň döredijiliginde türkmen halkynyň gadyndan dowam edip gelýän zergärçilik sungatyna-da uly orun berilýär. Magtymguly Pyragynyň döredijiliginde gymmat bahaly metallar bilen baglanyşykly düşünjelere «Ýör biläni», «Bolarmy», «Är ýanynda bellidir», «Näme sen», «Näbilsin», «Zer olmaz», «Aňsa», «Köňül hoşundadyr», «Bar meniň», «Ýolda seni», «Gözüm düşdi», «Hökümlü» goşgularynda gabat gelmek bolýar.

Taryha ser salanymyzda, ata-babalarymyz zergärçilik sungaty bilen hem meşgullanypdyrlar. Türkmenleriň zergärçilik mirasy milli medeniýetiň genji-hazynalarynyň biridir, ol milli öwüşgini bilen bütindünýä gymmatlyklaryny has-da baýlaşdyrýar. Türkmenleriň altyn, kümüş çayıp, ussatlyk bilen ýasan şaý-sepleri dünýäniň näýbaşy bezegleri boldy. Zergärleriň gymmat bahaly daşlardan ýasan şaý-seplerini göreninde ruhuňy göterýär, kalbyňy ajaýyp duýgular bilen baýlaşdyrýar. Orta asyrlarda Merwde 14 müňe golaý zergär şaý-sep ýasamak bilen meşgullanypdyr. Ýörite zergärleriň köçesi bolup, onda öz ýasan önümlerini hatarlap goýupdyrlar. Taryhy maglumatlara görä, ilkinji zergärçilik ussahanalar Günbatar Türkmenistanda döräpdir. Gubaseňnirde, Jebelde gazuw-agtaryş işleri geçirilende gadymy adamlaryň balykgulaklardan ýasan dürli monjuklarynyň tapylmagy muňa şaýatlyk edýär (4, 32 sah.). Türkmen şaý-sepleri, esasan hem hakyk daşy – göz-dilden goraýan, aty sürçmekden saklaýan, öýe bagt getirýän daş hasaplapdyrlar (3, 177 sah.). Lagyl (rubin), ýantar (grekler oňa «Gün daşy» diýýär), pöwrize (parsçadan «Ýeňijini goraýjy» diýlip terjime edilýär), başgaça oňa «Bagt daşy» hem diýilýär (3, 179 sah.). Altyn türkmenlerde has seýrek duş gelýän metal bolupdyr we zergärler az ulanypdyrlar. Bu gymmatbaha daşy keselleriň öňüni alýan, göreji gowulaýan gymmatbaha metal hasaplapdyrlar. Türkmenistanyň Günorta künjeklerinde ýaşan taýpalardan bolan ussalar ýonulyp salynýan nagyşlaryň arka tarapyna diňe altyn çayıpdyrlar. Demirgazyk tarapda ýaşaýanlar bolsa altyny has köp ulanypdyrlar. Amyderýanyň orta akymyndaky taýpalarda bolsa altyn juda azlygy sebäpli, sap kümüşden şaý-sepleri örän ussatlyk bilen ýasapdyrlar.

Öz döwründe ellerinden dür dökülýän tokga bir daşa bezeg berip beýik sungat derejesine ýetirip bilýän ökde zergärlerimiz, ussalarymyz hem bolupdyr. Akyldar şahyrymyz Magtymguly goşgy ýazmak bilen çäklenmän, zergärçilik sungatyndan baş çykaryp bilipdir. Ol gymmat bahaly daşlara dürli şekiller bilen bezeg berip, nagyşlap sungat eserini döretmegi başarypdyr. Şahyryň «Gözüm düşdi» (2, 92 sah.) goşgusynda:

Eý zülpi, saçy anbar!
Mahrap ki ýüzüň münber,
Eý lagly – lebi göwher,
Ummana gözüm düşdi.

Şahyr bu goşgusynda özüniň söwer ýarynyň zülpüni, aý ýüzüni taryplamak bilen bir hatarda leblerini göwhere deňeýär. Umman dek päkligini beýan edýär. Dana şahyrymyz Magtymgulynyň «Hökümlü» (2, 111 sah.) goşgusynda:

Humay oturyşly, laçyn turuşly,
Kebuter topukly, maral ýörişli,
Täze hilal gaşly, merwerit dişli,
Tawus guş zynatly, Dawut towuşly,
Terbeza şiweli, käkilik duruşly,
Tugun guş timarly, tarlaň bakymly.

Şahyryň «Hökümlü» goşgusynda bolsa türkmen gelin-gyzlarynyň oturyş-turşuny marala, laçyna deňäp, gaşlaryny hilala, hünji düzülen dişlerini «merwerite» (gymmat bahaly daş) deňeýär. Akyl-dar şahyrymyz özüniň «Näme sen» (2, 81 sah.) goşgusynda şeýle diýýär:

Altynmy sen, kümüşmi sen, zermi sen,
Ýa arşmy sen, ýa kürsmi sen, ýermi sen,
Ýa ýakutmyň, ýa merjenmiň, dürmi sen,
Ýa çyragmyň, ýa röwşenmiň, näme sen?

Ol bu goşgy setirleriniň üsti bilen bir näzenin ýaryň tarypyny wasp edip ony altyna, kümşe, zere, ýakuta, merjene deňäpdir. Sebäbi türkmeniň ganynda gelin-gyzlara hormat uly bolupdyr. Olary özleriniň gymmat bahaly hazynalaryndan hem ýokary goýupdyrlar. Şahyryň döredijiliginde öwüt-nesihat we terbiýeçilik ähmiýetli goşgular hem uly orny eýeleýär. Muny, esasan, «Söhbet ýagşydyr» goşgusynda aýdyň görmek bolýar:

Göwher daşy ýüzük etseň mis bile,
Gymmaty egilmez hormat ýagşydyr.

Bu goşguda göwher daşynyň agzalmagy-da ýöne ýere däl, gadymy döwürlerde bu daş adama ýiti payhas, ruhy sagdynlyk we bimöçber güýç berýändigine ynanydyrlar we şalaryň, soltanlaryň başlaryna geýýän täçdir jygalaryny, ýüzüklerini, şa tagtlaryny göwher daşy bilen bezäpdirler. Ýa-da şahyryň «Köňül hoşundadyr» goşgusynda:

Degresi zümerret daşly,
Ner babatly, kerk gardaşly,
Altyn tagtly, almaz täçli
Döw begleri daşyndadyr.

Umman dek çuň mana öwrülen beýik aklydar şahyrymyz Magtymguly Pyragynyň döredijiligi türkmen etnografiýasynyň içinden eriş-argaç bolup geçýär. Beýik akyldaryň sygyrlarynda türkmen gelin-gyzlarynyň milli egin-eşikleri, şaý-sepleri, zergärçilik sungaty, zenanlaryň el hünärleri, birnäçe ýer-ýurt atlary, beýik şahsyýetleriň atlary, türkmen halkyna mahsus bolan milli döp-dessurlary söz arkaly çeper beýan edilýär. Bu bolsa türkmen halkynyň etnografiýasyny öwrenmeklige, olaryň milli döpplerine düşünmeklige esas berýär. Şonuň üçin Magtymguly Pyragynyň döredijiligi türkmen halkynyň gadyndan gelýän döpplerini-dessurlaryny öwrenmekde uly gollanma bolup hyzmat edýär.

Edebiýatlar:

1. Gurbanguly Berdimuhamedow. Ösüşin täze belentliklerine tarap. – Aşgabat, 2008.
2. Magtymguly. – Aşgabat, 2008.
3. G. Kyýasowa. Türkmen diliniň zergärçilik leksikasy. – Aşgabat, 2011.
4. Türkmenistan SSR-niň taryhy. I jilt. 1-nji kitap. – Aşgabat, 1959.

*Ogulnâzik Meredowa,
Jemgyýeti öwreniş ylmylary kafedrasynyň dosenti,
ykdysady ylmylaryň kandidaty.*

MAGTYMGULYNYŇ EDEBI MIRASYNDA YKDYSADY ADALGALAR

Berkarar döwletiň bagtyýarlyk döwründe erkana durmuşyň hözirini görýän halkymyz hormatly Prezidentimiz Gurbanguly Berdimuhamedowyň ýolbaşçylygynda nusgawy şahyrymyz Magtymguly Pyragynyň paýhasa baý döredijiligini giňişleýin, içgin öwrenmäge uly yhlas siňdirýär.

Şu ýyl akylдар şahyrymyz, söz ussady Magtymguly Pyragynyň doglan gününüň 290 ýyllygy halkara derejesinde bellenenip geçilýär.

Türkmenleriň gadymy taryhyndan bize dürli edebiýat çeşmeleri miras galdy, olar bize geçmişdäki ykdysady gatnaşyklary aýdyň ýüze çykarmaga mümkinçilik berýär. Şu babatda Magtymguly Pyragynyň edebi mirasy üns bererlikdir.

Magtymguly Pyragynyň döredijiliginde ykdysady düşüňjeleri, jemgyýetçilik durmuşyny, onuň içki göreşini, garşylyklaryny, gatnaşyklaryny, baý ruhy medeniýetini häsiýetlendirýän dürli maglumatlar bar.

Magtymguly Pyragynyň «Görüş» diýen goşgusynda durmuş – güzeran şeýle beýan edilýär:

Bir niçäni kyldyň maly-bisýary,
Bir niçäni kyldyň bir puluň zary... (4; 1, 242)

Şahyr ýene-de şol goşgusynda:

Zalymlar unudar zikri-Allany,
Arzan alyp, gymmat satar gallany,
Süýthor naýynsaplar halal tyllany,
Haram peýdasyna berişin görüň. (4; 2, 243)

– diýip, birnäçe ykdysady adalgalara, ýagny «arzan», «gymmat», «tylla», «peýda» ýaly sözler ykdysady düşünje hökmünde şol döw-

rüň durmuşynda uly ähmiýete eýedigini, olaryň söwda – ykdysady gatnaşyklary häsiýetlendirýändigini görkezýär.

Magtymguly Pyragynyň «Sözüm bar» diýen goşgusynda:

Sen bir müşgilküşat sen,
Kyrk müň tylla karzým bar... (3; 1, 164)
Oglanlar bolsun girew,
Puluň bolgynça taýýar... (3; 2, 164)

Goldanyr men gullarny
Pulum bolgynça taýýar. (3; 3, 165)

Şu ýerde şol döwürde karz gatnaşyklarynyň bardygyny, girewne öz oglanlaryny berýändiglerini, olara bolsa pul eýeleriniň gul hökmünde hojalygynda işledýändiglerini, käbir ýagdaýlarda pul eýeleriniň olary gul ornuna satyp, haçan pul toplap, karzyny üzýänçäler, oganlary işçi güýji hökmünde peýdalanýandyklaryny we şeýle-de puluň töleg serişdesi wezipesini ýerine ýetirýändigini görmek bolýar.

Magtymguly Pyragynyň «Eýlediň meni» diýen goşgy setirlerinde:

Ylmy – dünýä ata kylmaý,
Malga zar eýlediň meni (2; 1, 36)

– diýip, özüniň durmuşda mätäçlik bilen ýaşandygyny belleýär.

Magtymguly Pyragy türkmen halkynyň ykdysady ýagdaýyny «Ili gözlär» atly şygrynda şeýle setirler bilen beýan edýär:

Kimlerde altyn täçdir,
Kimler saýyl mätäçdir,
Kimler düýpden gallaçdyr,
Kim parça, haly gözlär.

Kim nan tapmaz iýmäge,
Kim ýer tapmaz goýmaga,

Kim don tapmaz geýmäge,
Kim tirme şaly gözlär. (2; 3, 86)

Magtymguly Pyragynyň bu şygryndaky «altyn», «parça», «haly» ýaly sözler bize ykdysady düşünje hökmünde şol döwrüň durmuşynda uly ähmiýete eýedigini subut edýär. Şeýle-de ilatyň köp böleginiň «nana», «dona» mätäç bolandygyny görkezýär.

Şahyryň «Gymmat ýagşydyr» diýen goşgusynda:

Söwdagärlik kylyp, bazar gezenden,
Alsaň nesihatym, gymmat ýagşydyr... (2; 4, 94)

– diýip, söwdagärliğin hünär hökmünde şol döwürde hem ösendigine şaýatlyk edýär.

Magtymguly Pyragynyň «Gul bolgul» diýen goşgusynda:

Her bazarda rowaç bolmak isleseň,
Ýagşylaryň kisesinde pul bolgul (2; 5, 105)

– diýip, «pul» diýen ykdysady düşünjä seljerme berendigini subut edýär.

Magtymguly Pyragynyň «Emire döner» diýen goşgusynda:

Pukara aşna ýat bolar,
Mallansa, ýat ýara döner (2; 6, 109)

– diýip, durmuş-güzeranyň, ýaşayyş derejäň pes bolsa, garyp bolsaň, seniň iň ýakynlaryň ýat bolup, gurply, mally bolsaň ýat hem ýakyn adama öwrülýändigini gaty ýerlikli belläpdir.

Şahyr «Mal ýagşy» diýen goşgusynda:

Eý, ýaranlar, bir bazarsyz şäherden,
Ondan ki bir güwläp ýatan çöl ýagşy (2; 7, 120)

– diýip, «bazar» ykdysady adalga hökmünde ilatyň ýaşayşynda zerurdygyny we uly ähmiýete eýedigini nygtaýar.

Magtymguly Pyragynyň «Ahyrzamana» goşgusynda:

Müftüler mal alyp, rowaýat berer,
Nähak pulny alar, hakny köýdürer...

Reýis bolan paýekiden pul alar,
Bermese, boýnyga gyl arkan salar...

Baýlarda galmady haýry-sahawat,
Dünýä diýp gezerler bolmaý parahat,..

Baýlar zekat bermeý, bolupdyr süythor,
Il içinde köpelipdir husythor (2; 9, 125–126)

– diýip «müftileriň», «reýisleriň», «baýlaryň» jemgyýetiň gatlaklarynyň birleri hökmünde hojalygyň guramaçylyk düzümine girendiklerini, döwletiň ykdysady gurluşyna täsir ýetirendiklerini aýdýar. Şeýle-de, şahyr taryhy döwrüň hakykatyna esaslanyp, jemgyýetçilik gurluşynyň nogsanlyklaryny aýdyň ýüze çykarýar.

Magtymguly Pyragynyň ykdysady-jemgyýetçilik garaýyşlary öz ýaşan döwrüniň tertip-düzgüni, medeni derejesi bilen şertlenýär. Onuň şygryýetinde merkezleşen döwletiň heniz kemala gelmedik, emma aýry-aýry hanlaryň, begleriň jemagaty dolandyryan döwrüniň alamatlary görünýär we ýaşawyşdaky harsydünýä bolup hereket edýänleri oýlandyrmak, olaryň baýlyk, mal ugrundaky açgözlüginini jemgyýetçilik bähbitli tarapa öwürmek isleýär. Şol döwürdäki ykdysady düşüňjeleriň (pul, altyn, kümüş we ş.m.) atlarynyň getirilmegi şahyryň jemgyýetde bolup geçýän hadysalara dogry baha bermegi başarandygyna güwä geçýär we munuň özi onuň bize galdyran mirasydyr. Ol taryhy ähmiýete eýedir. Türkmeniň ruhy sütüniniň müň öwüşginli almaz täji hasaplanylýan Magtymguly Pyragy ölmez-ýitmezdir.

Edebiýatlar:

1. Magtymguly. Saýlanan eserler. – A.: «Türkmenistan», 1957.
2. Magtymguly. Şygrylar. Üç tomluk. I tom. – A.: «Türkmenistan», 1992.
3. Magtymguly. Şygrylar. Üç tomluk. II tom. – A.: «Türkmenistan», 1994.
4. Magtymguly. Goşgular. – A.: TDNG, 2008.

*Dünyä Söýegowa,
rus dili kafedrasynyň mugallymy*

MAGTYMGULYNYŇ GOŞGULARYNYŇ DÜNYÄ DILLERINE TERJIME EDILIŞINIŇ TARYHYNDAN: RUS TERJIMEÇILERI

Beýik türkmen nusgawy şahyry Magtymguly Pyragy özüniň ölmez-ýitmez eserleri bilen adamzadyň ruhy genji-hazynasyna ägirt uly goşant goşan akyldardyr. Türkmenistanyň Arkadag Prezidenti, Gahryman ýurt Baştutanymyz Gurbanguly Berdimuhamedowyň ýörite Karary esasynda beýik şahyryň şu ýylyň maý aýynda geçiriljek şanly 290 ýyllyk toýuna uly taýýarlyklar görülyär. Geçen döwürde beýik Magtymgulynyň şygrylary dünýäniň köp dillerine terjime edildi. Şol dilleriň biri-de rus dilidir.

Eýsem, Magtymgulynyň eserleri ilkinji gezek rus diline haçan we kim tarapyndan terjime edildikä? Bu soraga dogry jogap bermek üçin «Rus geografiýa jemgyýetiniň ýazgylary» atly neşiriň 1853-nji ýylda Sankt-Peterburgda çap edilen 7-nji kitabyna nazar aýlamaly bolýarys. Şol kitapda harby topograf, general-leýtenant Iwan Fýodorowič Blarambergiň (1800–1878) şol asyryň otuzynjy ýyllarynyň ahyrlarynda Persiýada (Eýranda) alyp baran işleri baradaky hasabaty ýerleşdirilipdir. General Magtymgulynyň häzir okyjylara «Keçdir, ýaranlar» ady bilen belli bolan goşgusyny rus diline erkin (kyssa görnüşinde sözme-söz) terjime edipdir we öz hasabatyna girizipdir. Şeýlelikde, bu goşgyny Magtymgulynyň rus dilinde çapdan çykan ilkinji eseri hasaplamak bolar.

Aslynda general I. F. Blaramberg öz dosty, şol ýyllarda Eýranda Russiýanyň konsuly bolup işlän polýak alymy Aleksandr Hodzkonyň (1804–1891) ýygnan materiallaryny okap görende, Magtymgulynyň şygrylary bilen tanyşýar we olaryň birine «Мудрые мнения» diýen at goýup, 1841-nji ýylda rus diline geçirýär. Şondan 12 ýyl geçensoň, kyssa görnüşinde eden şol terjimesini ýokarda agzalan ýygnynda okyjylara ýetirýär. Belli bolşy ýaly, A. Hodzko «Görogly» eposyny

we türkmen şygryýetinden nusgalary, şol sanda Magtymgulynyň üç sany goşgusyny kyssa görnüşinde iňlis diline geçirýär we olaryň hemmesini bir kitaba jemläp, 1842-nji ýylda Londonda çapdan çykarýar (Serediň: 2).

A. Hodzko-da («His Moral Songs»), I. F. Blaramberg-de («Мудрые мнения») türkmençe asyl nusgasy 8 bentden ybarat bolan (1, s. 221) şol «Keçdir, ýaranlar» goşgusynyň diňe baş bendini terjime edipdirler. Magtymgulynyň rus dilinde neşir edilýän häzirkiki ýygyndylaryna «Keçdir, ýaranlar» goşgusy «Друзья» diýen at bilen şahyr we terjimeçi Tatýana Aleksandrowna Spendiarowanyň (1901–1990) şygyr görnüşinde eden çeper terjimesinde girizilýär (3, s. 219). Beýik türkmen şahyrynyň iň ilki rus diline geçirilen şygyrynyň şol agzalan baş bendini özara deňşdirip öwrenmekleri üçin birinji we soňky terjimelerinde, asyl nusgasy bilen birlikde aşakda okyjylaryň dykgatyna hödürlemegi makul bildik:

Keçdir, ýaranlar!

Мудрые мнения

Друзья

Asyl nusga:

Namazhon derwüşler, döwletli baýlar,

Pelegiň gerdany keçdir, ýaranlar!

Minnetli okalan namaz ýol almaz,

Döwlete daýanmaň, puçdur, ýaranlar!

Ilkinji terjime:

Имамы, дервиши, казы (судья), бедные и богатые!

Слушайте, друзья мои!

Пути счастья весьма извилисты. Молитва без веры не есть истинный путь. Льстить – безумство.

Подумайте об этом, друзья мои!

Häzirki terjime:

Не оставит бай Вращенье Рока,
Ему молиться ни к чему, друзья,
Он в деньги верит больше, чем в пророка:
А в том нет прока никому, друзья.

Asyl nusga:

Aslyň owuç gumdur, dem bir nepesdir,
Özüňe bir gözle, işiň hebesdir,
Jeset bir menzildir, ten bir kapasdyr,
Jan bir gözi bagly guşdur, ýaranlar!

Ilkinji terjime:

Что есть наше тело? –
Караван-сарай, клетка!
Что есть душа наша? –
Сокол с завязанными глазами.

Häzirki terjime:

Жизнь, – вздох один, с ловушкой сходно тело.
Душа же птица, что в нее влетела.
Из праха приходим – что за дело?
Едва придя, уйдем во тьму, друзья.

Asyl nusga:

Gutular sen, Hak ýolunda jan berseň,
Hülle bolar, bir garyba don berseň,
Saýa bolar bir mätäje nan berseň,
Bir aýy doýurmak hajdyr, ýaranlar!

Ilkinji terjime:

Истинный человек –
подающий подаение бедному.
Накормить голодного –
стоит путешествия в Мекку.

Häzirki terjime:

Ты бедняку отдай халат свой лучший,
В награду райский в будущем получишь.
Чем ездить в Мекку, не пропустим случай
Наполнить беднякам суму, друзья.

Asyl nusga:

Sykylsa burunlar, saralsa ýüzler,
Gurysa dodaklar, bolmasa sözler,
Gögerse dyrnaklar, agarsa gözler,
Imandan özgesi hiçdir, ýaranlar!

Ilkinji terjime:

Наружность, которой молодость так гордится,
Стареет и желтеет,
Нос изгибается.
Губы высыхают.

Häzirki terjime:

Когда иссохнут, пожелтеют лица,
Сожмутся рты, провалятся глазницы,
Нам только благостыня пригодится,
Все остальное ни к чему, друзья.

Asyl nusga:

Magtymguly, boýun goýgul bu emre,
Mamla meşgul bolup, galmagyl gümra,
Ýüz ýyllyk tetärik baş günlük ömre,
Akyl eýläň, niçik işdir, ýaranlar!

Ilkinji terjime:

Я, Махтумкули, я призираю жизнь
(досл. «я толкаю жизнь ногами»)
Продолжительность мира только пять дней.

Стоит для одного дня пропасть на сто лет?
Подумайте об этом, друзья мои!

Häzirki terjime:

Махтумкули, о смертном помни часе.
К чему богатство? Кто из алчных спасся?
Жизнь длится миг, а ты на век запасся?
К чему добро в пустом дому, друзья.

Ilkinji terjimededen bäri geçen döwürde beýik türkmen nusgawy şahyrynyň eserlerini rus diline geçirmek işine gatnaşanlaryň sany has köpeldi. Olar barada gürrüň gozgalanda, ilkinji nobatda birnäçe terjimeçi şahyrlaryň bitiren hyzmatlary aýratyn belenip geçilmegine mynasypdyr. Ine, biziň elimizde türkmen şahyrynyň Moskwanyň «Hudožestwennaýa literatura» neşirýatynda rus dilinde neşir edilen goşgular ýygyndysy. Bu kitap häzirki wagtda Magtymgulynyň şygryrlarynyň iň doly ýygyndylarynyň biri bolmak bilen, ol ululykiçili eserleriň 300-den gowragyny özünde jemleýär. Şygryrlary 15 sany terjimeçi rus diline geçiripdir. Şeýle-de bolsa, terjimeçileriň arasynda bu kitaba köp zähmet siňdirenleriň sany 3–4-den aňry geçmeýär. Aşakda olar barada gysgaça söhbet etmek isleýäris.

Arseniý Aleksandrowiç Tarkowskiý (1907–1989) diňe bir terjimeleriniň uly möçberi bilen däl (ol 100 töweregi goşgyny rus diline geçiripdir), eýsem olaryň hili boýunça hem beýlekilerden epeşli tapawutlanýar («Türkmeniň», «Turgul» diýdiler), «Arap dilli söwdügi» we beýleki goşgular). Ol görnükli şahyr bolup, terjimeçilik işine 1930-njy ýyllaryň başlarynda girişipdir. 1941-nji ýylda Keminäniň ýubileýiniň belenilmeginde onuň terjimeleriniň ähmiýeti uly bolupdyr.

1946-njy ýylda A. Tarkowskiniň şol wagtky aýaly Tatýana Alekseýewna Ozerskaýany Berdi Kerbabaýew özüniň Döwlet baýragyna hödürlenjek «Aýgytly ädim» romanyny rus diline terjime etdirmek üçin Aşgabada çagyrypdyr. Aýaly bilen bilelikde göçüp gelen A. Tarkowskiý 1946–1947-nji ýyllarda Aşgabatda

ýaşap, Magtymgulyň we beýleki şahyrlaryň eserlerini rus diline geçirmek bilen ýörite meşgullanypdyr. Bu işini ömrüniň ahyryna çenli dowam edipdir. Şahyr we terjimeçi hökmünde döredijilikli zähmeti bilen birnäçe hormatly atlara we baýraklara mynasyp bolan A. A. Tarkowskiý 1971-nji ýylda Türkmenistanyň Magtymguly adyndaky Döwlet baýragynyň eýesi boldy.

Georgiý Arkadýewiç Şengeli (1894–1956) 1920-nji ýyllaryň ikinji ýarymynda Ýokary edebiýat kurslarynda okan A. A. Tarkowskiň mugallymydyr. Ol şahyr, terjimeçi hem-de edebiýatçy alymdyr. Ilkinji goşgusy 1914-nji ýylda «Mazarystandaky bägüller» ady bilen çap edilipdir. 1930-njy ýyllaryň ikinji ýarymynda döwlet neşirýatynyň terjime bölümine ýolbaşçylyk edipdir. «Rus goşgusy hakynda traktat» (1921, 2-nji neşiri – 1923) we «Şygyr nähili ýazylýar» (1960) atly ylmy kitaplary bilen hem giňden tanalýar. Ol Magtymgulyň «Oglum–Azadym», «Ýusup diýe-diýe», «Çilimkeş» ýaly şygyrlaryny (jemi 65 goşgy) ussatlyk bilen rus diline terjime edipdir.

Ýuliýa Moiseýewna Neýman (1907–1994) Ýokary edebiýat kurslarynda A. A. Tarkowskiý bilen bile okapdyr. Zehinli zenan şahyr bolmak bilen birlikde Resul Gamzatowyň, Dawid Kugultinowyň, Hamyt Aлымjanyň şygyrlaryny rus diline geçirip, ussat terjimeçi hökmünde meşhurlyk gazanypdyr. Ol Magtymgulyň «Ýakynmy ahyrzamana», «Eglenmez» ýaly goşgularynyň (jemi 20-den gowrak) terjimeçisidir.

Ýuriý Petrowiç Gordiýenko (1922–1993) – şahyr we terjimeçi. 1941–1945-nji ýyllaryň urşuna gatnaşyp, ilkinji eserlerini şol ýyllarda ýazýar. Goşgularynyň ilkinji ýygındysy 1948-nji ýylda çykýar. Köp sanly kitaplaryň awtorynyň türkmen temasyndan döreden eserleri-de az däl. Gazak, gyrgyz, moldowan, ermeni şygryýetinden eden gowy terjimeleri bar. Magtymgulyň ýokarda agzalan kitabyna girizilen goşgularyň 20-ä golaýyny şu şahyr rus diline geçiripdir.

Bulardan başga-da, beýik şahyryň eserlerini rus diline geçirmek işine N. Grebnew, A. Rewiç, Ýu. Waliç, A. Starostin, W. Ganiýew, M. Tarlowskiý we käbir beýleki terjimeçiler işeňňir gatnaşdylar.

Magtymgulynyň rusça geçirilen goşgulary türkmençe asyl nusgalary bilen birlikde olary dünýäniň beýleki dürli dillerine terjime etmekde esas bolup hyzmat etdi.

Häzirki wagtda türkmen nusgawy şahyrynyň şanly 290 ýyllyk ýubileýi mynasybetli onuň şygrylarynyň rus dilindäki täze ýygyndysy neşire taýýarlanylýar. Oňa häzirki zaman rus şahyrlarynyň soňky ýyllarda ussatlyk bilen eden terjimleri hem giriziler.

Edebiýatlar:

1. Magtymguly. Şygrylar. Üç tomluk. II tom. – Aşgabat, «Türkmenistan» neşirýaty, 1994.
2. Magtymgulynyň goşgularynyň Ýewropa dillerine ilkinji terjimleri: London, 1842; Pariž, 1852; Sankt-Peterburg, 1853//Türkmen dili, 2008, 26 mart, 2, 16 aprel.
3. Махтумгули. Избранное. Стихи. Перевод с туркменского. – Москва, Изд-во «Художественная литература», 1983.

*Janabaý Şyhýýew,
pedagogika kafedrasynyň müdiri,
pedagogika ylmlarynyň kandidaty, uly mugallym*

MAGTYMGULYNYŇ DÖREDIJILIGI YNSANLARYŇ KÖŇÜL KÜÝSEGI

*H*er halkyň öz ýol ýörelgesi, däp-dessury bar. Türkmen ýörelgesiniň şa ýoluny nurlandyryp, öňe alyp barýan hormatly Prezidentimiziň, akyldar danamyz Magtymguly atamyzyň doglan gününüň 290 ýyllygyny halkara derejesinde bellemek hakynda karara gol çekmegi ruhumyza älemgoşar öwüşginini çalydy. Bu karara esaslanyp, akyldarymyzyň eserleri we ol baradaky kitaplaryň uly toplumy-da çap ediler. Soňky ýyllarda edebi mirasy öwrenmek, häzirki zaman türkmen edebiýatyny ösdürmek barada uly işler amala aşyryldy. Mahmyt Zamahşarynyň, Nurmuhamet Andalybyň, Mollanepesiniň we beýlekileriň doglan günleri giňden bellenilip geçil-

di. Hormatly Prezidentimiz Gurbanguly Berdimuhamedowyň 2012-nji ýylyň 16-njy martynda geçiren Ministrler Kabinetiniň nobatdaky mejlisinde 2014-nji ýylda Magtymguly Pyragynyň doglan gününüň 290 ýyllyk toýuny belläp geçmek barada Karara gol çekdi. Häzirki wagtda bu dabaraly çärä uly taýýarlyk işleri alnyp barylýar. Ýaňy-ýakynda Magtymgulynyň eserleriniň doly ýygyndysy neşir edildi. Bu ýygyn dy hormatly Prezidentimiz Gurbanguly Berdimuhamedowyň sözleri bilen açylýar. Geljekde Türkmenistanyň Ylymlar akademiýasy tarapyndan şahyryň ömri we döredijiligi barada ýazylan makalalaryň ýygyndysyny çykarmak göz önünde tutulýar. Onuň eserleri dünýä dillerine terjime edilýär. Şeýle hem şahyryň doglan gününüň 290 ýyllygy bellenip geçiljek günlerde «Magtymguly Pyragy we umumadamzat gymmatlyklary» atly Halkara ylmy maslahat geçirmek meýilleşdirilýär.

Türkmen halkynyň beýik akyl dary, şahyry, filosofy, başarjaň wesýetçi-terbiýeçisi Magtymgulynyň döredijiliginiň agramly bölegi nesillerden-nesillere ýetirilmek bilen, ynsanlaryň kalbyna ornaşyp Garaşsyz hem baky Bitarap döwletimiziň gülläp ösmegine, Bagtyýarlyk döwründe bilim-terbiýe alýan ýaş nesillerimizi milli ruhda terbiýelemäge özboluşly ýolgörkeziji bolup çykyş edýär. Ynsanperwer şahyr Magtymgulynyň döredijiliginiň Jemşidiň jamyna deňelmeginiň aňrsynda onuň umman ýaly giň we çuň döredijiliginiň içinden eriş-argaç bolup geçýän esasy pikir, ynsanlary göreldele terbiýelemek bolup, öz döwründe öňe süren pikirleri nesillere nesihat hökmünde geçmek bilen bagtyýar geljegimize aýdyň göz ýetirmäge, şöhratly geçmişimize guwanmaga ýol açýar. Şahyryň naýbaşy eserlerinde öňe sürýän pikirleri töwerekleýin durmuşa ornaşdyrylsa, terbiýeçilik işlerinde köpçülikleýin ulanylsa, öňde goýan aýdyň hem belent maksatlarymyza ýetmäge şert döreder.

Bedew ýylynda doglan gününe 290 ýyl dolýan, iki yüz ýyla golaý döredijiligi ylmy esasyda öwrenilýän Magtymguly Pyragy biziň üçin egsilmez ruhy baýlyk, ajaýyp bir dünýä bolup ynsanlaryň ahlaklylyk derejesiniň kämilleşmeginde aýratyn orun tutýar. Şahyryň

eserleriniň içinden eriş-argaç bolup geçýän meseleler: agzybirlik, zähmetsöýerlik, ata Watana bolan söýgi, dostluk-doganlyk, türkmen halkynyň adatlaryna, däp-dessurlaryna, edim-gylymyna hormat goýmak meselesine içgin çemeleşilmek we olaryň oňyn çözgü-dini tapýanlygy bilen düşündirilýär. Şahyr türkmen nusgawy edebiýatyny millileşdirmek bilen halkyň ýaşawyş-durmuşy bilen berk baglanyşygy ýola goýmany başaýar. Bu bolsa onuň döredijiliginiň terbiyeleýjilik ähmiýetini ýokarlandyrýar. Türkmen halkynyň geçmişini we geljegini görüp bilen şahyr sada dilde, düşnükli, şol bir wagtyň özüde çeperçilik taýdan has kämil eserleri döredip bilipdir. Şahyr goşgy düzülişiniň murapbag (dörtleme) görnüşini ulanyp, kitaby stilden gaça durmak bilen halka has-da golaýlaşýar. Şonuň üçin-de Magtymgulynyň iki ýüzden gowrak goşgusy aýdym edilip aýdylýar.

Şahyryň döredijiliginiň baş maksady ynsanyň dünýäde bir gezek ýaşayanlygyny ýañzitmakdan, şonuň üçin-de ony abraýly, bagtly hem manyly ýaşamagy, özüňden soň halkyň içinde ýagşy at goýmaga çagyrmak bilen «Ömrüni geçirme beýhuda, zaýa» diýip nygtaýar. Ynsanlaryň oňat gylyk-häsiýetde bolmaklary üçin ýaşlara terbiýe berlende şahyryň aşakdaky pikirlerinden ugur alynsa ýerlikli bolar: «Zynhar, ýaşulyny syla, Bakyýa barmazdan burun»; «Öter dünýä üçin ömrüni satma»; «Köňlünde men-menlik satyjy bolma». Ol pes gylykly adamlary dowzahyň ody bilen bahalandyryp ýaramaz häsiýetlerden, agzalalykdan, ejize ganym bolmakdan, gybatkeşlikden el çekmegi we haýal etmän dogry ýola düşmäge çagyýar: «Pakyr a jebir eden zalymyň işi, Rozy magşar diwanynda bellidir»; «Ýagşy bolsaň jaýyň jennet, hüýr bolar, Ýaman bolsaň köýdürerler nar bile»; «Gybat keşiň baran ýeri ot bolar». Magtymguly ahlakly ynsanlaryň, il-güne wepaly, halkyň aladasy bilen ýaşayanlygyny, öz hakyna kaýyl bolmak, halal hem arassa zähmet çekmek bilen köplere görelde bolýanlygyny, olara hemişe hormat goýmalydygyny nygtaýar: «Är men» diýen her biweçden är olmaz, Gaýraty, namysy, ary ge-

rekdir»; «Bisabyr gul tiz ýolugar belaga, Sabyrly gul dura-bara şat bolar» diýip nygtaýar.

Türkmeniň millet hökmünde iň bir sarpa goýyan zady halallıkdyr. Şonuň üçin-de «Halala hasap bar, harama – azap» diýip, mukaddes sözi welilik bilen aýdylyp, halkymyzyň her bir tutumynyň halallık bilen başlanýanlygyna, haramdan gaça durmagy, arassa hem päk ýürekden çeken zähmetiň hözürini görmegi, onuň bereketli hem siňitli boljagyny belleýär. Geçmişdäki türkmeniň ruhy baýlyklaryny durmuşymyza, ylaýta-da, okuw-terbiýeçilik işine köptaraply ornaşdyrmak bilen biz türkmen halkynyň geçişini ylmý esasyda, çuň we töwerekleýin öwrenmäge, şol döwürden bari dowam edip gelýän ahlaga göz ýetirmäge, biziň hormatly hem sarpa goýyan nusgawy şahyrlarymyzyň eserlerinde bu meseläniň işlenişini, olaryň gzylyň gyryndysy ýaly setirlerine siňip giden ahlaklylyk meselesini öwrenmäge şert döredýär.

XIX asyryda ýaşap geçen türkmen şahyrlary Magtymgulynyň döredijilik däplerine eýerip, döreden eserlerini halkyň durmuşyna ýakynlaşdyrýarlar, türkmen halkynyň ykbaly bilen bagly syýasy-jemgyetçilik pikirini öwrenýärler, özbaşdak merkezleşdirilen döwlet gurmak ugrunda göreş alyp barýarlar. Bu asyryda terbiýeçilik işiniň mazmuny bolup duran edebiyatyň ösmegi onuň hakyky durmuşa golaýlaşmagyna, halky häsiýete eýe bolmagyna, çeperçilik derejesiniň kämilleşmegine ýol açan zatlaryň biri-de türkmen nusgawy şahyrlarymyzyň özleriniň şol wakalaryň jümmüşinde bolmagy, halka ruhy taýdan goldaw hem kömek berip, olaryň isleg-arzuwlarynyň, bagtly durmuşa, erkinlik hakda alyp barýan göreşlerini, Watana bolan çäksiz söýgini, sözüň doly manysyndaky Watançylyga mahsus bolan gylyk-häsiýetleri taryplap, halka arka durupdyrlar.

Edebiyat jemgyetçilik ylymlary bilen hemişelik hem yzygiderli aragatnaşyk saklamak bilen şahsyýeti, hususan-da, il-halkyň buýsanjy, göz-guwanjy, Watanyň ynamdar nesilleriniň dünýägaraşsyny, geljege bolan ynamyny, ata-babalarymyzdan miras galan edepdir

ekramy, däpdir dessurlarymyzy, adatlarymyzy, geljege umyt-arzuwlar bilen garap, olary ahlak taýdan kämilleşdirmäge ýol açýar we doly şert döredýär. Berkarar döwletiň bagtyýarlyk döwründe biz ýene-de nusgawy edebiýatymyza ýüzlensek, durmuşyň öňde goýan soraglarynyň jogaplaryny doly derejede tapyp bilýäris.

Beýik akyldaryň dünýägaraýşynyň kemala gelmeginde, belent derejeli şahyr bolup ýetişmeginde halk döredijiliginiň baý materiallarynyň, Gündogar edebiýatynyň beýik wekilleriniň täsiri bilen birlikde, şahyry terbiýeläp ýetişdiren, onda çeper söze höwes döreden pederi Döwletmämmet Azadynyň döredijiliginiň täsiri az bolmandyr. Ol durmuşyň ähli ugurlaryny gozgapdyr. Has-da mertlik, gahrymançylyk, myhmansöýerlik, jomartlyk, Watançylyk, söýgi, edep, gylyk-häsiýet, bedew atlary, aýal-gyzlar, ýaramaz endikler, bitewülik, agzybirlik ýaly temalara has içgin ünsi çekipdir. XIX asyryň ikinji ýarymynda Orta Aziýada syýahat eden meşhur Gündogarşynas Arminiý Wamberi hem Magtymgulynyň milli şahyrdygyny tassyklaýar.

Magtymguly käbir öňden gelýän däplere ýüzlenende-de, olary XVIII asyr türkmen durmuşyna, türkmeniň milli gylyk häsiýetlerine laýyklykda täzedan döredijilikli işläpdir. Eger orta asyr Gündogarynyň geçmiş edebiýatynda batyrlyk, edermenlik, gahrymançylyk, diňe şalara, şazadalara, goşun başlyklaryna, serkerdelere, diňe şolara mahsus gylyk-häsiýetler hökmünde görkezilen bolsa, Magtymguly ol häsiýetleri il-günüň içinden çykan ýönekeý adamlara mahsus, zerur sypatlar hökmünde görkezýär. Edil şonuň ýaly, Orta asyr Gündogar edebiýatynda jomartlyk, sahylyk diňe baý adamlara degişli häsiýet hökmünde teswirlenen bolsa, Magtymguly ol häsiýetleriň sypatlaryň her kese, ýönekeý, hat-da garyp adamlara-da degişli bolup biljekdigini nygtap görkezýär. Netijede, şahyr edebiýaty halkyň milli durmuşynyň aýnasy edip goýýar. Şahyryň tutuş döredijiligi halkyň milli durmuşyndan gözbaş alýar. Şol milli durmuşy gowulandyrmagyň tagallalaryna hyzmat edýär. Şahyryň her bir setiri düre barabar jöwher şygryýetiniň beýik ähmiýeti-de şundadyr.

Magtymguly nusgawy edebiyatymyzyň kämilleşmegine, türkmen edebi dilini ösdürmekde uly işler bitiren şahyrdyr. Ol öz halkynyň azatlygyny we özbaşdaklygyny arzuw eden, halk arasynda beýik söýgä mynasyp bolan nusgawy şahyrdyr. Magtymguly özüniň dürdäne döredijiligi bilen adamkärçiligiň iň gowy suratlaryny wasp edip, ulumsylyk edýänleri, tekepbirleri, şöhratparazlary, harsydünýärleri rehimsiz paş eden şahyrdyr. Magtymguly edebiyaty halk köpçüligine has ýakynlaşdyrýar. Ol edebiyatyň dili, tematikasy jähtden gönüden-göni halkyň jümmüşine aralaşýar, onuň zeruryýetliklerinden ugur alýar.

Magtymgulynyň döredijiliginde durmuşy goşgular esasy orunlaryň birini eýeleýär. Ol çilim çekmek, nas atmak, ogurlyk, nähak gan dökmek ýaly pis häsiýetlere garşy göreş alyp barypdyr. Özüniň goşgularynda olary rehimsiz ýazgarypdyr. Şol göreşde çeper dili ýarag hökmünde ulanypdyr. Magtymguly ýaman häsiýetleri ýazgarmak bilen erbetlikleri dini düşüňjeleriň üsti bilen tertibe salmaga synanyşypdyr. Magtymguly ýaramaz häsiýetlere garşy göreşmek temasyny edebiyatda giň möçberde işläp we wagyz eden şahyrdyr. Şahyr gelin-gyzlaryň edepli, päkize, mylaýym bolmagyny isläpdir, ata-enäni sylamaýan, hapysa gelin-gyzlary pisläpdir. Şahyryň döredijiliginde adamlarda oňat häsiýetleri terbiýelemekde uly orny öwüt-nesihat häsiýetli şygyrlar tutýar. Bu temadan Magtymguly «Janyna degmez», «Durasýň geler», «Ýör biläni», «Il ýagşy», «Zor bolar», «Bolar sen», «Aýrylma» ýaly onlarça şygyr ýazypdyr. Şahyr bu goşgularynda döwürdeşlerine asylyly terbiýe bermek, olaryň mert, ar-namysly bolmaklaryny nesihat edip, binamyslary we namartlary ýaňsa alypdyr.

Şahyr oňat häsiýetleri ündände, ýaramaz häsiýetleri ýazgaramanda, wagyz-nesihat etmek tärinden peýdalanýar. Ol ähli türkmen ýigitlerini jeň meýdanynda şu sypatda görmek isleýär: «At salanda doňuz kimin topulyp, Aýy kimin asylyşy gerekdir».

Magtymgulynyň döredijiliginde sosial-deňsizlik meselesi düýpli işlenen temalaryň biridir. Onuň bu temada ýazan eserlerine «Salar

guşun aňlamaz», «Gaça başlady», «Ötüp baradyr», «Ýat bolar», «Il gözlär», «Käre döndi», «Golda bary bolmasa», «Ajap eýýam gelmedi» ýaly şygrylary degişlidir.

Watançy şahyr Magtymgulynyň gahrymançylyk, il-ýurt, agzy-birlik, birleşmek hakyndaky şygrylary onuň döredijiligine iň görnükli orunlaryň birini eýeleýär. Bu temada Magtymguly «Türkmeniň», «Ýeli Gürgeniň», «Depe nedir, düz nedir», «Öňi-ardy bilinmez», «Döker bolduk ýaşymyz», «Gidiji bolma», «Gözlär men», «Başy gerekdir», «Mert bolmaz» ýaly birnäçe goşgular döredipdir. Magtymguly hakyky watançy hökmünde türkmen ýurduna, onuň gözel tebigatyna, baýlygyna, batyr ýigitlerine guwanypdyr. Şahyr «Gidiji bolma» şygrynda: «Gel köňlüm, men saňa nesihat kylaý, Watany terk edip gidiji bolma» diýip, öz döwürdeşlerine ýüzlenýär. Magtymguly Türkmenistanyň, aýratyn hem öz önüp-ösen ýeri bolan Etrek, Gürgen töwerekleriniň giň, gözel we hasylly sähralaryny, daglaryny, tebigy baýlyklaryny, goç ýigitleri taryplaýar. Şahyryň «Ýeli Gürgeniň», «Türkmeniň» şygrylarynyň şu setirleride oňa güwä geçýär: «Öňünde belent dag, serinde duman, Deňizden öwüser ýeli Gürgeniň».

Şahyr il-ýurt üçin hyzmat eden goç ýigitleri dabaralandyrýar, emma munuň tersine, namartlary, il-ýurduna hyýanat edýänleri näletleýär. Şu jähtden şahyryň şu setirlerini ýatlamak bolar: «Aga-begler muhannesiň on müňi, Mert ähliniň alty yüzüne degmez». Magtymguly dagynyk ýaşan türkmen taýpalaryny birleşdirmek bilen ýurduň özbaşdaklygyny, halkyň asuda ýaşamagyny gazanmak bolar diýen netije gelipdir. Bu ideýa şahyryň «Türkmeniň», «Döker bolduk ýaşymyz», «Türkmen binasy» ýaly şygrylarynda öz beýanyny tapypdyr. Magtymgulynyň watançylyk, gahrymançylyk temada ýazan eserleri taryhy taýdan anyklygy, takyk manysy, çeper obrazlara baýlygy bilen-de tapawutlanýar.

Magtymguly şahyr dostluk, söýgi temasyndan hem birtopar goşgy ýazypdyr. Bu temadan onuň «Gözel sen», «Gülzardan aýryldym», «Uýat eýleýir», «Bu derdi», «Boýlaryňa», «Durasyň geler»

ýaly ençeme goşgulary bar. Magtymguly ýşky-liriki temada ýazan goşgularynda öz söýgüli Meňli bilen baglanyşykly progressiw pikirleri öňe sürýär. Ol gelin-gyzlaryň durmuşda uly hormata, söýgä mynasyp bolmalydyklaryny nygtamak bilen, olaryň owadanlyklaryny «Gözel sen» diýen şygrynda şeýle taryplaýar:

Gyzyl diýsem – gyzyl, al diýsem – al sen,
Hindistanda şeker, Bulgarda bal sen.

Magtymguly gelin-gyzlaryň akyly, pähimli edepli bolmaklaryny isläpdir, olaryň mertebesini ýokary tutupdyr. Bu ideýa «Durasyň geler» diýen goşgusynda örän çeper berilýär: «Gözel bardyr gözellerden zyýada, onuň gullugynda durasyň geler». Şahyr aýal-gyzlary satmak, dakylmak we köp aýallylyk ýaly zyýanly desurlara garşy durupdyr. Şu babatda şahyr gumanistik pikirleri öňe sürüpdir.

Magtymguly edebi dili halk medeniýetiniň ösmeginiň hökmany şertleriniň biri hasaplapdyr. Ol bu işi ähliahalk işi diýip düşünişdir. Magtymguly türkmen edebiyatynyň diliniň halka düşnükli bolmagy ugrunda göreşip, çeperçilik serişdelerini öz eserlerinde örän ýerlikli ulanypdyr. Onuň şygrylarynda halka düşnüksiz pikirlere, arap-pars sözlerine seýrek duşulýar. Bu bolsa onuň goşgularynyň höwes bilen okalmagyna sebäp bolýar. Magtymguly halkyň diline daýanmak bilen, ondan dilewarlygy we sadalygy öwrenipdir. Şahyr dili ösüş we göreş guraly hökmünde ulanypdyr. Magtymguly metaforalary, kapyýalary, ulaltma ýaly çeperçilik serişdeleriniň giňden ulanylmagy, şahyryň goşgularynyň çeperçiligini we obrazlygyny artdyrypdyr.

Beýik akylaryň agzybir milleti, adalatly ýolbaşçyny arzuw eden döwri biziň Berkarar döwletimizde hormatly Prezidentimiziň peşgeş beren bagtyýarlyk döwründe hasyl boldy. Milli Liderimiziň dana şahyryň türkmen döwleti hakyndaky oý-pikirlerini, arzuw-hyýallaryny hakykata öwürýär hem-de onuň ömrüni, döredijiligini hemmetaraplaýyn öwrenmäge giň ýol açýar. Magtymgulynyň eserleri türkmeniň halk döredijiligi hem-de Gündogaryň ýazuwly

edebiýaty bilen aýrylmaz baglanyşyklydyr. Şahyryň döredijiliginiň folklor bilen baglanyşykly bolmagy onuň eserleriniň gymmatyny artdyrýar. Wagt geçdigiçe, şahyryň aforizmleriniň halk içinde özboluşly orun alýanlygyny: «Eşiden deň bolmaz, gören göz bile...»; «Agzalalyk agyr ile ýaraşmaz...»; «Her ýaman söz ýürek bular...»; «Gawunyň gowusyn şagal iýr diýerler...»; «Çagyrylan ýere bar, otur-da turma, çagyrylmadyk ýere barma, görünme...» subut edýär. Magtymgulynyň döredijiligi XIX asyryň ortalarynda Orta Aziýa, Russiýa, Ýewropa halklarynyň arasyna ýaýramak bilen, döreden eserleri alymlaryň, syýahatçylaryň ünsüni özüne çekýär. Şahyryň terjimehaly baradaky makala bilen birnäçe goşgusyny görnükli slawýan alymy we syýahatçysy A. Hodzko 1842-nji ýylda çap etdirýär. Alymlar A. Wamberi, W. W. Bartold, Ý. E. Bertels, L. N. Samoýlowiç, L. Klimowiç şahyryň döredijiligine uly baha berýärler. Türkmen edebiýatçylaryndan B. A. Garryew, G. O. Çaryýew, B. Kerbabaýew, M. Kösäýew, Z. B. Muhammedowa Magtymgulynyň eserlerini toplamakda we çap etmekde birnäçe işleri geçirdiler. 1926, 1940, 1942-nji ýyllarda şahyryň eserler ýygyndysy çapdan çykdy. 1947-nji ýylda suratçy A. Hajyýew Magtymgulynyň kanoniki keşbini döretdi. Şahyryň adyny ebedileşdirmek bilen baglanyşykly işler durmuşa geçirilýär. Akyldar şahyrymyzyň berkarar döwlet, bagtyýar durmuş hakyndaky arzuwlary hormatly Prezidentimiziň ýolbaşçylygynda amala aşdy.

Edebiýatlar:

1. Gurbanguly Berdimuhamedow. Älem içre at gezer. – Aşgabat, 2011.
2. Gurbanguly Berdimuhamedow. Döwlet guşy. – Aşgabat, 2013.
3. Magtymguly. Şygyrlar. I tom. – Aşgabat, 1992.

Oglnabat Mommyýewa,
arheologiýa we etnologiýa
kafedrasynyň aspiranty

BEÝIK ÝÜPEK ÝOLUNDAKY ŞÄHERLER MAGTYMGULYNYŇ GOŞGULARYNYDA

Beýkarar döwletimiziň bagtyýarlyk döwründe Watanymyzyň bilim ulgamy dünýäniň ösen döwletleriniň hatarynda kämilleşýär (1). Türkmen halkynyň medeni mirasyny düýpli öwrenip, halka ýetirmek we dünýä wagyz etmek barada döwlet derejesinde uly işler edilýär. Geçen zamanlardan biziň günlerimize çenli saklanyp galan medeni mirasymyz we olaryň döreýiş taryhy barada geçirilýän köp sanly halkara ylmy maslahatlar muňa şaýatlyk edýär. Bu babatda akyldar şahyrymyz Magtymguly Pyragynyň sygyrlaryny düýpli öwrenmeklik bu günki gün juda möhüm meseleleriň biri.

Akyldar şahyrymyz Magtymgulynyň döredijiligi gözýetmez umman bolup, onda ylmyň dürli ugurlary barada gymmatly maglumatlar bar. Magtymgulynyň ýollar, ýurtlar, şäherler baradaky ylmy-pelsepewi garaýyşlary-da esasy orna eýedir. Magtymguly syýahat etmegi, oba-kentleri görmegi hiç haçan ünsden düşürmändir. Goşgularynda gözbaşyny gadymyýetden alyp gaýdan Beýik Ýüpek ýolunyň ugurlaryndaky Horasan, Horezm, Rumystan, Merw, Nişapur, Hyrat, Gürgen ýaly ýurtlardyr şäherler barada öz garaýyşlaryny beýan edipdir. Muňa:

Eýran – Turany gezip, arz – Horasan geldi

ýa-da:

Gündogardan günbatar,
Tersa, jöhüt hem tatar,
Şäherler hatar-hatar,
Magrybystana sary (2)

– ýaly setirlerini mysal getirmek bolýar.

Beýik ussadyň pikir eleginden geçen parasatly setirleri umu-madamzat ruhy çelgilerinden ugur alýan ýörelgelerdir, dünýä paýhasynyň genji-käninde görnükli orun alan garaýyşlarydyr. Magtymgulynyň şygrylarynda Beýik Ýüpek ýolunyň ugurlary we geçilen menzilleriň ölçegleri dogrusynda özboluşly söz açylypdyr.

Pyragynyň:

Tört müň farsah Ýemen, bir müň-de Bulgar (3)

– diýen setirine ser salsaň, Magtymgulynyň zamanasynda hem irki orta asyrlar döwründäki ýaly ýol «farsah» bilen ölçenipdir (1 farsah Merkezi Aziýada 6,25 kilometre deň hasaplanylýar).

Magtymguly ölkeleriň ýerleşişiniň, ýol uzaklygynyň agaç ölçeginde ölçelendigine-de:

On iki müň agaç jaýy – Hindistan,
Alty müň agaç ýol arzy – Rumystan (4)

– diýen setirleriniň üsti bilen anyklap bolýar.

Magtymgulynyň okan medreselerini, syýahat eden ýurtlaryny nazara alyp, onuň gadymy Beýik Ýüpek ýoluny yzarlap geçendigine göz ýetirýärsiň. Ýagny irki orta asyrlarda Beýik Ýüpek ýoly gözbaşyny Çyn-Maçyndan alyp gaýdyp, esasan, Hywa, Buha-ra, Amul, Merw, Nişapur, Reý, Hyrat, Hindistan, Rumystan ýaly ýerlerden geçipdir. Bu agzalan ýurtlardyr şäherleriň atlary, olaryň ýerleşişini Pyragy öz şygrylarynda belläpdir.

Şahyryň:

Maşryga ýüz urup, çyksaň Horasan

ýa-da:

Ýokarda Hindistany,
Arkada Türküstany,
Öwliýäler ummany –
Ol Rumystany görsem (5)

– diýen setirlerini okanyňda, Horasan ýerleriniň gündogarda ýerleşendigini, şeýle-de, Hindistanyň, Türküstantanyň ýerleşen ýerlerini, ummanyň üsti bilen bolsa Rumystana aşylandygyny aňyp bolýar.

Akyldaryň goşgularynyň üsti bilen gadymy zamanlarda biziň Watanymyzyň şäherleriniň üstünden geçen kerwen ýollarynyň XVIII asyrdan hem dowam edendigine göz ýetirýärsiň.

Häzirki döwürde Beýik Ýüpek ýolunyň geçen şahalaryny, käbir şäherleriň, duralgalaryň atlaryny, ýerleşen ýerlerini arheologik maglumatlar, şeýle-de ýazuw çeşmeleri arkaly deňeşdirmeler üsti bilen öwrenmäge girişildi. Beýik Ýüpek ýolunyň kadaly hereket edip başlan ilkinji asyrlarynda Köpetdagiň demirgazyk etegi bilen Merwe we soňra Merweruda tarap gidendigi taryhy çeşmelerden bellidir. Arap halyflygynyň agalygy döwründe Beýik Ýüpek ýolunyň esasy ugurlary üýtgäp, kerwenleriň belli-belli şäherleriň üstünden geçendigi alymlar tarapyndan anyklanyldy. Ony irki orta asyr arap taryhçylary hem öz işlerinde belläpdirler.

Irki orta asyrlarda Türkmenistanyň ýerinde bar bolan şäherleriň umumy sany barada anyk bir zat aýtmak kyn, olar örän köp bolupdyrlar. Ýöne birnäçe alymlar araplaryň gelen döwründe Türkmenistanyň çäklerinde ençeme şäherleriň boşap galandygyny belleşer, ýene birleri bu döwürde täze şäherleriň gurlandygyny hem belläpdirler. Köne şäherleriň käbiri ýaşamagyny dowam etdiripdir. Beýik Ýüpek ýolunyň ugrunda ýerleşen şäherler gür ilatly ösen megopolis (gür ilatly) merkezler öwrülipdir. Yzyny üzmän ýygy-ýygydan gelýän söwda kerwenleri bolsa bu şäherleriň bazarlaryny dünýä harytlary bilen doldurypdyrlar. Galan beýleki şäherler hem şol merkezler bilen kerwen ýollary arkaly gatnaşyk saklapdyrlar. Bu maglumatlara esaslanyp, irki orta asyrlarda biziň diýärimyz dünýäniň iň gür ilatly we önümçiligi ýokary derejede ösen şäherli ýurtlaryň biri bolupdyr diýip aýdyp bilýäris.

Geçmişde Türkmenistanyň çäklerinde bolan onlarça şäherleriň ähmiýeti köp babatda olaryň tutýan meýdanyna-da bagly bolupdyr we olaryň ululygy boýunça birnäçe toparlara bölünipdir. Mysal üçin:

1. Megopolis şäherler – Amul, Merw, Sarahs;
2. Şäher – Ürgenç, Nusaý, Abywert, Merwerut, Dehistan;
3. Şäherçe – Daňdanakan, Mehne, Asadabad, Hormuzfarra, Tilistan, Kuşmeýhan, Uşturmak we başgalar (6)

Irki we orta asyrlarda Amul, Merw, Sarahs şäherleri, esasan, Beýik Ýüpek ýolunyň ugrunda ýerleşendigi üçin, «megopolis» (gür ilatly) şäher adyna eýe bolupdyr. Bu şäherlerde uly halkara bazarlar, kerwensaraýlar, hünärmentçilik, senetçilik we hojalygyň beýleki ugurlaryna degişli köçeler ýerleşipdir.

Irki we orta asyr syýahatçylarynyň işlerinde «Tilistan» şäherçesiniň ady ýygy-ýygdydan duşýar. Arap-pars çeşmeleriniň habar bermegine görä, bu şäher Sarahs bilen Merwiň aralygynda ýerleşipdir. IX–X asyrlarda ilki kerwensaraý hökmünde ulanylan galanyň çägi barha giňelip, şäher derejesine ýetipdir. Şäheriň abadançylygy hakynda meşhur arap syýahatçysy Ahmed ibn Fadlan Tilistanda 922-nji ýylda bolup, ol şäherde kerwen gatnawynyň düzgünlidigini, goranyş gala berkitmeleriniň gurlandygyny, ýoluň ugrunda talaňçylardan gorayan saklawyň we paç tölenýän gümrükhananyň bardygyny belläpdir. Şeýle-de Kudamy ibn Japaryň «Kitab al-Haraj» we Al-Makdisiniň «Ahsan At-Takasim Fi-Ma'rifat Al-Akalem» atly işlerinde berilýän maglumatlara görä, Dandanakan bilen Tilistanyň aralygy we Tilistan bilen Uşturmagyň aralygy bir günlük ýol bolupdyr (8). Arheologik barlaglar hem ýazuw çeşmeler şol maglumatlaryň dogrudygyna güwä geçýär.

Taryhy çeşmelere görä, Tilistan şäherçesi giçki orta asyrlarda Howuzhangala adyny göteripdir. Tilistanda geçirilen arheologik barlaglaryň netijesinde XI asyrdan ol ýerde ölçegleri 70x50 metr bolan gala berkitmeleriniň gurlandygy we galanyň günorta-günbatar tarapynda oňa degşirilip, ölçegler: 75x75 metr bolan kerwensaraý bina edilendigi anyklanyldy (9). Oýlanyşykly salnan bu desga beýleki kerwensaraýlardan birneme üýtgeşikdir. Kerwensaraýyň çar tarapy iki gat jaýlaryň galareýasy bilen gurşalyp, onuň birinji gatynda satuwa degişli önümler we mallar saklanan bolsa, ikinji gatynda ýolagçylaryň dynç almagyna mümkinçilikler döredilip-

dir. Gurluşykçylaryň şu çözüdi orta asyrlar döwrüniň arhitektura sungatynyň özboluşly aýratynlygy bolup durýar. Görnüşi ýaly, kerwensaraýda birbada 200–250 adam düşläp bilipdir. Ýolagçylar bu ýerde ýatymlyk galybam bilipdir. Kerwensaraýda lukmanlaryň, aşpezleriň, bagşylaryň hyzmaty hem ýola goýlupdyr. Aslynda, «kerwensaraý» sözi pars dilinden gelip çykyň, ýolagçylaryň düşleýän ýeri manysyny beripdir. Häzirki zamanda bu söz girim-çykymly, myhmansöýerlik manysynda hem ulanylýar. Aslyýetine seredeniňde, şäheriň ady hem girim-çykymly, gatnaşyklar saklamak bilen baglanyşyklydyr. «Til» – «dil», geplemek, habarlaşmak manysyndaky gadymy türki söz bolup, «stan» ýer – ülke diýmegi aňladýar.

Kerwensaraýlaryň ýakynynda bişen kerpiçden bina edilen sardoba bolup, ol agyz suwy üçin niýetlenipdir. Barlag işlerinde orta asyr medeniýetine we durmuşyna degişli üç sany syrçalanmadyk çaklaňja küýze tapyldy. Küýzelerde: «Suw içeniň ömri uzak bolsun, içeniňiz janyňyza şypa bersin» diýen ýazgylar bar (10). Ýazgylardan aşakda uly iki tegelek şekilleriň arasynda özboluşly golçanyň içinde üç sany gül şekillendirilipdir. Ussat küýzegärler birnäçe küzüniň daşyndaky haşamlarda öz döwürdeşleriniň durmuşyny şekillendiripdirler. Ownuk tapyndylaryň arasynda süňkden ýasalan «asygyň» ýüzünde köpsanly tegelejek bellikler, ýokary tarapyna bolsa goşa deşik edilipdir. Şeýle şekiller şol döwrüň düşünjesine görä, adamy «gözden-dilden» gorapdyr. Bu aýdylanlar Tilistan ýadygärliginiň öwrenilmeginiň taryhy ähmiýetlidigini aňladýar.

Getirilen taryhy maglumatlarymyzdan görnüşi ýaly, Magtymguly Pyragynyň goşgularynyň üsti bilen, şahyryň syýahat eden ýurtlaryny yzarlap, Türkmenistanyň çäklerinden geçen Beýik Ýüpek ýoly iň gatnawly ýol bolandygyna göz ýetirýäris.

Berkarar döwletimiziň bagtyýarlyk döwründe hormatly Prezidentimiziň tagallasy bilen Beýik Ýüpek ýolynyň dikeldilmegi ýakyndaky we alysdaky halklary ýakynlaşdyrýar, dostlaşdyrýar.

Edebiýatlar:

1. Gurbanguly Berdimuhamedow. Türkmenistanyň durmuş-ykdysady ösüşiniň döwlet kadalaşdyrylyşy. – Aşgabat, 2010.
2. Magtymguly. Jilt I. – Aşgabat, 1992.
3. Magtymguly. Jilt II. – Aşgabat, 1992.
4. Magtymguly. Eserler ýygyndysy. – Aşgabat, 2013.
5. Magtymguly. Jahanda näler görüner. Magtymgulynyň doglan gününüň 150 ýyllygyna. – Aşgabat, 1993.
6. Беленицкий А. М., Бентович И. Б., Большаков О. Г. Средневековый город Средней Азии. – Ленинград, 1973.
7. Материалы по истории туркмен и Туркмении. Т. I. (XIII–XV в.в). Арабские и персидские источники. – М–Л., 1939.
8. G. Hanmyradow. Sarahs – Kerwen ýollarynyň çatrygynda. – Aşgabat, 2004.
9. Адыков К. А. Главные станции на средневековом торговом пути из Саракса в Мерв.//Советская археология, 1959. № 4.

*Rejepnur Gurbannazarow,
Žurnalistika kafedrasynyň uly mugallymy*

DÜNYÄ HALKLARY MAGTYMGULYNY OKAÝAR

*B*erkarar döwletiň bagtyýarlyk döwründe Magtymgulynyň döredijiligini öwrenmek, onuň eserlerini dünýä dillerine terjime etmek täze belentliklere göterilýär. Munuň şeýledigine köpçülikleýin habar beriş serişdeleri bilen zygyderli tanyş bolanyňda hem göz ýetirmek bolýar. Bu mesele hormatly Prezidentimiz Gurbanguly Berdimuhamedowyň Magtymguly Pyragynyň doglan gününüň 290 ýyllygyny bellemek bilen baglanyşykly Kararyndan soňra has-da giň gerim aldy. Dünýäniň dürli ýurtlarynda bu sene bilen baglanyşykly dürli çäreler geçirilýär.

Hormatly Prezidentimiz Gurbanguly Berdimuhamedow şu ýylyň 31-nji ýanwarynda geçiren Türkmenistanyň Ministrler Kabinetiniň giňişleýin mejlisinde bolsa, Gündogaryň beýik akyldary

hem-de nusgawy şahyry Magtymguly Pyragynyň dünýä edebiýatynyň altyn hazynasyna giren baý we gymmatly edebi mirasyny, dünýewi garaýyşlaryny, XVIII–XIX asyrlarda türkmen durmuşyna ýetiren uly täsirini ylmy esasynda öwrenmek, onuň döredijiliginiň türkmen halkynyň, tutuş Gündogaryň ylmy-medeni durmuşy bilen aýrylmaz baglanyşygyny açyp görkezmek, şahyryna dünýäsine halkara ylmy-edebi jemgyýetçiliginiň ünsüni çekmek, Türkmenistanyň Prezidentiniň 2012-nji ýylyň 16-njy martynda çykaran Kararyna laýyklykda, şahyryň doglan gününüň 290 ýyllygyny halkara derejesinde belläp geçmek maksady bilen Karara gol çekdi. Bu resminama arkaly türkmen halkynyň hem-de Gündogaryň beýik akyldary we nusgawy şahyry Magtymguly Pyragynyň doglan gününüň 290 ýyllygyny dabaraly belläp geçmegiň Maksatnamasy tassyklanyldy. Şeýle hem Türkmenistanyň Medeniýet ministrligine, Türkmenistanyň Bilim ministrligine, Türkmenistanyň Daşary işler ministrligine, Türkmenistanyň Ylymlar akademiýasyna, beýleki degişli ministrliklere, pudak edaralaryna türkmen halkynyň hem-de Gündogaryň beýik akyldary, nusgawy şahyry Magtymguly Pyragynyň doglan gününüň 290 ýyllygyny dabaraly belläp geçmegiň Meýilnamasynda göz önünde tutulan çäreleriň ýerine ýetirilmegini üpjün etmek tabşyryldy.

Munuň özi hormatly Prezidentimiz Gurbanguly Berdimuhamedowyň Magtymguly Pyragynyň döredijiligini dünýä ýüzünde wagyz-ündew etmekde niçiksi uly alada edýändigini görkezýär.

TÜRKSÖÝ halkara guramasy tarapyndan bolsa «2014-nji ýyl Magtymguly Pyragynyň ýyly» diýlip yglan edildi.

Aslynda dünýä halklarynyň şahyryň döredijiligine gyzyklanmalary XIX asyryň aýaklaryndan başlanýar. 1879-njy ýylda «Nemes Gündogary öwreniş jemgyýeti» tarapyndan çykarylan ýörite žurnalda Arminiý Wamberi onuň tutuş diwanyny türkmen we nemes dillerinde neşir etdiripdir. Türkmen halkynyň sowet döwrüne çenli taryhynda şahyryň eserleri jemi sekiz sapar neşir edilip, kitap

görnüşinde ýaýradylypdyr. Bu barada Almaz Ýazberdiýewiň «Arap grafikasynda neşir edilen türkmençe kitaplar» (1981) atly kitabynda giň maglumatlar berilýär. Ondan soňky döwürlerde bolsa, şahyryň sygyrlary fransuz, eýran, polýak, wenger okyjylary üçin-de elýeterli boldy. Gündogar edebiýatyny öwreniji, dünýä belli alym Ý. Bertels Magtymgulynyň döredijiligini Jemşidiň jadyly jamyna meňzedip, örän ýerlikli baha berýär, sebäbi şahyr ähli döwürlerde ähli halklar, ýagny adamzat üçin möhüm meseleleri gozgaýar. Taryhy maglumatlar şahyryň külli adamzat bilen, adamzat bolsa Magtymguly bilen bitewüleşendigini görkezýär.

Halkyň Magtymgula garaýşy dogrusynda M. Mihaýlow özüniň «Türkmenler» atly makalasynda ajaýyp pikirleri orta atýar. Filologiya ylymlarynyň doktory S. Garryýew «Türkmen edebiýatynyň Sowet Gündogary edebiýatlary bilen özara baglanyşygynyň taryhyndan» (1967) kitabynda M. Mihaýlowyň şol makalasyndan «Geçmişň şöhratly hem gussaly işlerini taryp edip, halk poeziýasyna (türkmenlere) uly täsir ýetirýär. Olaryň iň bir meşhur şahyry Magtymguly diňe bir halky şahyr däl, eýsem, şonuň bilen birlikde keramatly hem hasaplanylýar» diýen setirlerini getiripdir» (Magtymguly diýip adym tutsalar. 1985. 61 sah.). Şular ýaly buýsandyryjy pikirlere I. N. Bereziniň, F. Bakulinuň işlerinde hem gabat gelmek mümkin.

Arminiý Wamberi baradaky gürrüňe ýene öwrüm bersek, «Türki halklar özleriniň etnologik we etnografik gatnaşyklarynda» atly kitaby awtoryň özi ýaşap ýörkä, 1885-nji ýylda Leýpsigde nemes dilinde neşir edilipdir. Has takygy, 121 ýyldan soň, 2006-njy ýylda ikinji gezek Germaniýada çap edilýär. Şu kitabyň 408–409-njy sahypalarynda alym türkmen dilini osman hem-de çagatay dilleri bilen deňeşdirip, öz derňewinde Magtymgulynyň sygyrlaryna ýüzlenýär. Olardan mysallar getirýär. 413–415-nji sahypalarynda «Türkmenler» bölümi ýerleşdirilip, onda Magtymgulynyň diwany berlipdir.

Bu kitap boýunça Berkarar döwletimiziň bagtyýarlyk döwriň talaplaryna görä, örän gyzykly hem giňişleýin gürrüň etmek mümkin. Biz häzir diňe maglumat hökmünde aýtmak bilen çäklenýäris.

Görnükli balkar şahyry Kaýsyn Kulyýew şeýle diýýär: «Balkarlar hem indi Magtymgulynyň kitaby goltuklaryndan düşürmän

göterýärler. Beýik şahyra şeýle hormat goýýandygymyzy biz özü-
mize uly bagt hasap edýäris. Munuň özi biziň türkmen genisiniň
öňünde baş egýändigimiziň güwäsidir».

Häzirki wagtda Magtymguly Pyragynyň goşgularyna dünýäniň
örän köp ýurtlarynda uly isleg bildirýärler, onuň goşgularyny
öwrenýärler. Ony özleriniň ruhy goldawçysy saýýarlar. Munuň se-
bäbini öwrenmek dowamat-dowam bolar durar.

MAZMUNY

Redaktordan	7
<i>Atajan Burunow</i>	
Akyldaryň ýaş toýy bütin dünýä ýaň salýar	10
<i>Aşyrgeldi Jumaýew</i>	
Magtymguly Pyragy we Türkmenistanyň Konstitusiýasy: asyrlaryň arabaglanyşygy	17
<i>Amanguly Magtymow</i>	
Berkarar döwletimiziň bagtyýarlyk döwründe şamçyragyň şuglasy artýar	26
<i>Bayram Basarow</i>	
Magtymgulynyň ynsanperwerlik psihologiýasy	32
<i>Myrat Begliýew</i>	
Magtymgulynyň goşgulary iňlis dilinde	42
<i>Romanguly Mustakow</i>	
Magtymgulynyň eserlerinde Leýli we Mejnun baradaky salgylanmalar	49
<i>Begmyrat Weýisow</i>	
Söz sungatynyň ussady	63
<i>Tagandurdy Bekjäýew</i>	
Magtymgulynyň goşgularynda kär-hünär sözleri	69
<i>Kaýys Daňatarow</i>	
Magtymguly we Gurt ogly	78

<i>Ýazgül Nazarowa</i>	
Magtymgulyň döredijiliginde bezeg daş atlary	86
<i>Şähribossan Geldimämmedowa</i>	
Magtymguly hem Bahaweddin Nagyşbendi.	90
<i>Amanbagt Orazberdiýewa</i>	
Magtymguly we Gurbannazar Ezizow: söz gözelligi dogrusynda	94
<i>Laçyn Maşadowa</i>	
«...Söz içinde gelin-gyz hem bolmasa»	101
<i>Ogulgerak Şageldiýewa</i>	
Magtymguly Pyragy Döwletmämmet Azadynyň berkarar döwlet gurmak baradaky pikirlerini dowam etdirijidir.	107
<i>Araznepes Mämmetjumaýew</i>	
Magtymguly Pyragy bilen edebi gatnaşykda bolan şahyrlar.	115
<i>Jora Allakow</i>	
Magtymgulyň edebi garaýyşlary	125
<i>Gunça Annanyýazowa</i>	
Magtymgulyň döredijiliginde murapbag we goşuk	131
<i>Gülruh Nuryýewa</i>	
Magtymguly ylym-bilimiň jemgyýetdäki orny dogrusynda.	136
<i>Amangül Esenmedowa</i>	
Magtymgulyň döredijiliginde ýagyn-ygal aňladýan sözleriň ulanylyşy	140
<i>Muhammetmyrat Saparow</i>	
Bir şygryň iki bendi hakynda	146
<i>Gyzylgül Topbyýewa</i>	
Magtymgulyň döredijiliginde ruhy päklik	152

<i>Göwher Şamyýewa</i> Magtymgulynyň şahyrana dünýäsi	159
<i>Gülmar Nepesowa</i> Magtymgulynyň goşgularyndaky taryhy sözler	166
<i>Gülmar Jorayewa</i> Magtymgulynyň şygrylarynda tirkeş sözler	172
<i>Muhammet Jemilow</i> «Magtymguly, ýigitlik bir ýaz görner»...	179
<i>Ogultagan Amanowa</i> Magtymgulynyň eserleriniň diliniň stil aýratynlyklary hakynda.	188
<i>Täçmuhammet Sahydow</i> Magtymgulynyň döredijiliginde taryhy şahsyýetler	193
<i>Amalya Petrosýan</i> «Gözel sen» ermeni dilinde	201
<i>Фирюза Айтжанова</i> Махтумкули – поэт «всея» туркмен	209
<i>Annageldi Gubaýew, Ýazgül Jumaýewa</i> Magtymgulynyň eserleri halk pedagogikasynyň çeşmesi hökmünde	217
<i>Gurbanmyrat Musaýew</i> Akyldar şahyrymyz Magtymgulynyň öwrenilişi	220
<i>Tahyr Aşyrow, Gurbangeldi Muhammedow</i> Magtymgulynyň şygrylary türki dilleriň nusgasydyr	226
<i>Mähri Perdeliýewa, Arzuw Bekiýewa</i> Magtymguly Pyragynyň şygrylary etnografiki çeşme hökmünde	233
<i>Ogulnäzik Meredowa</i> Magtymgulynyň edebi mirasynda ykdysady adalgalar	238

Dünýä Söýegowa

Magtymgulynyň goşgularynyň dünýä dillerine
terjime edilişiniň taryhyndan: rus terjimeçileri. 242

Janabay Şyhyýew

Magtymgulynyň döredijiligi ynsanlaryň köňül küýsegi. . . . 248

Ogulnabat Mommyýewa

Beýik Ýüpek ýolundaky şäherler
Magtymgulynyň goşgularynda 257

Rejepnur Gurbannazarow

Dünýä halklary Magtymgulyny okaýar 262

TÜRKMEN RUHUNYŇ ALMAZ TÄJI

*Magtymguly Pyragynyň 290 ýyllygyna
bagyşlanan makalalar ýygyndysy*

Düzüjiler: filologiýa ylymlarynyň kandidaty, dosent **B. Weyisow**
bilen filologiýa ylymlarynyň kandidaty **A. Mämmetjumaýew**

Ylmy redaktor	filologiýa ylymlarynyň kandidaty <i>A. Şyhnepesow</i>
Redaktorlar	<i>B. Orazdurdyýewa, O. Bäşimowa, N. Halymowa, A. Aşyrowa, A. Orazmuhammedowa</i>
Teh. redaktor	<i>O. Nurýagdyýewa</i>
Korrektorlar	<i>M. Agageldiýewa, A. Kiçiýewa</i>
Kompýuter-dizaýn işleri	<i>I. Zasarinnaýa</i>

A-80126

Çap etmäge rugsat edildi 01.05.2014.

Ölçegi 60x90¹/₁₆. Şertli çap listi 17,0.

Şertli reňkli ottiski 36,25. Çap listi 17,0.

Hasap-neşir listi 12,93. Sargyt № 1063. Sany 1 000.

Türkmen döwlet neşirýat gullugy.
744000, Aşgabat, Garaşsyzlyk şaýoly, 100.

Türkmen döwlet neşirýat gullugynyň Metbugat merkezi.
744004, Aşgabat, 1995-nji köçe, 20.